

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Западно-Казакстанский инновационно-технологический университет
West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№4(16) 2020

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**

Scientific journal

№4 (16) 2020

Орал-Уральск-Uralsk

Шығарылым 4(16)
Қазан-октябрь, қараша-ноябрь, желтоқсан-декабрь
Педагогика, филология, тарих, экономика/
Педагогика, филология, история, экономика

Бас редактор- Главный редактор:

ГАБДУАЛИЕВА Р.С.

экономика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор экономических наук, профессор

Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора

В.А. БУРАХТА

химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор

Редакция алқасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова
Н. Кенжеахмет –	т.ғ.д., профессор, Бонн университетінің Шығыстану және Азиялық зерттеулер институты (Германия, Бонн к.)	д.и.н., профессор института Востоковедения и Азиатских исследований Боннского университета (Германия, г.Бонн)
Ә. Қара –	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия.Стамбул к)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Турция, г.Стамбул)
Б.Ғ.Шинтимирова –	т.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
М.Б. Сабыр –	ф.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев –	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста к.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г.Элиста)
М.М.Халиков –	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол қатынастары университеті (Ресей, Самара к.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей сообщения (Россия, г. Самара)
А.М.Мұсаев –	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Л.Х.Самситова –	ф.ғ.д., профессор, Башқұртстан Республикасының стратегиялық зерттеулер институты (Ресей, Уфа к.)	д.ф.н, профессор, Институт стратегических исследований Республики Башкортостан (Россия, г,Уфа)
И.Ф.Суханова –	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Самара мемлекеттік аграрлық университеті (Ресей, Самара к.)	д.э.н., профессор, Самарский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова (Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко –	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара к.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова –	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов к.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г.Саратов)
Г.К.Курманова –	э.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.э.н., доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Ш. Х. Курманалина-	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С.Кенжекова –	п.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Журнал Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі келісімен 07.12.2017 ж. Тіркеліп, №16782-Ж куәлік берілген.

2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.

Издается с 2018 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания №16782-Ж от 07.12.2017 г. Выдано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

С 2019 г. журнал издается в электронном формате

ПЕДАГОГИКА

ОӘЖ 377(075.8)

ОРТА КӘСІБИ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Джонисова Г. Қ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада орта кәсіби оқу орнындағы менеджменттің педагогикалық-психологиялық мәселелері сипатталып, заман талабына сай басқарудың ғылыми теориялық негіздері қарастырылады.

Кілт сөздер: орта кәсіби оқу орнының менеджері, менеджмент теориясы, менеджмент психологиясы, басқару өнері.

Мемлекетіміздің егеменді алуына байланысты пайда болған демократиялық өзгерістер білім берумен қатар оны басқару жүйесіне де айтарлықтай өзгерістер енгізді. Нарықтық экономика жағдайында басқару үшін стратегиялық және иновациялық ойы дамыған, басқару мәселелерін шешуге қабілеті жеткілікті, жаңа технологияларды игерген, ұжым құрамында жұмыс істей алатын, өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарайтын және қарым-қатынас мәдениеті жоғары менеджерлердің түбегейлі жаңа түрлерін қызметке тағайындауды талап етеді. Біз үшін білім беру мекемелеріне қойылатын кәсіптік талаптар болса да, американдық менеджерлер ассоциациясының талаптарын қарастырайық. Олар:

- басшылық жасау;
- адам ресурстарын басқару т.б ;
- мақсаттылық және басқару іс-әрекеті;
- нәтижеге бағыттала білуі (ұйымдастыра білу қабілетінің болуы);
- адам ерекшеліктерін білуі;
- ұжымда жұмыс істеуі (елді сендіре білуі);
- ойлай білуі (талдау қабілеті, стратегиялық және сын тұрғыдан ойлау),
- жағдайға бейімделгіштігі (бейімделе білуі).

Күнделікті өзгеріп отыратын жағдайда кәсіби біліктілігі оның педагогикалық басқару жұмысында, педагогика, психология, социология, құқық, басқарудағы білімі мен ұйымдастырушылық, экономикалық, материалдық-техникалық, технологиялық мәселелерді шешудегі жоғарғы біліктілігінен көрінеді [1].

В. Николина білімді орта кәсіби оқу орнындағы субъектінің іс-әрекеті ретінде қарастырады. Орта кәсіби оқу орнын А.И. Баева былай анықтайды: «Оқушы тұлғасын дамытуға біртұтас арнайы ұйымдастырылған педагогикалық жағдай жасау» керектігін айтады. В.И.Панов орта кәсіби оқу орнын: «Оқушылардың оқуына мүмкіндіктер беретін, яғни оқушы тұлғасының қабілеттерін және жеке потенциалын дамытатын, қалыптастыратын білім ортасы », - деп түсінік береді.

Орта кәсіби оқу орнындағы «менеджмент» түсінігіне «орта кәсіби оқу орнындағы педагогикалық іс-әрекеттерді басқару» деген ұғым тығыз байланысты. Орта кәсіби оқу орнындағы педагогикалық іс-әрекеттерді басқарудың негізгі компоненттерін қарастырайық. Оқу іс-әрекетіне оқушыларды арнайы кәсіпке дайындау жатса, тәрбие іс-әрекеті 2 негізгі бөлімге негізделген:

- а) оқу процесіндегі тәрбие,
- б) топтан тыс және оқу орнынан тыс тәрбие жұмыстары жатады.

Педагогикалық іс-әрекеттерге сонымен қатар, методикалық жұмыстар, мамандықты көтеріп отыру және оқытушыларды саяси-идеялық дайындау жатады. Оқу-тәрбие жұмысы - орта кәсіби оқу орнындағы барлық іс-әрекеттердің негізі болып табылады. Сонымен бірге, оқу орнында әр түрлі қосымша іс-әрекеттер де ескеріледі (Кесте 1).

Кесте 1. Орта кәсіби оқу орнындағы әр түрлі қосымша іс-әрекеттер

Оқу орнында орындалатын іс-әрекет түрлері	Іс-әрекеттің атқарылуы
Жоспарлы ұйымдастырушылық	Барлық іс-әрекеттер жүйесін жоспарлау, бухгалтерлік есеп беру, кадрлармен жұмыс жүргізу, мамандарды іріктеу, олардың еңбектерін бағалау мен іс-әрекеттерін бақылау жатады
Материалды-техникалық іс-әрекет	Оқу орнындағы оқу-тәрбие үрдісіне қажетті материалды-техникалық базаны құру
Медициналық және санитарлық-гигиеналық іс-әрекет	Оқу орнындағы мұғалімдер мен оқушыларды медициналық және санитарлық-гигиеналық іс-әрекетпен қамтамасыз ету
Сыртқы коммуникативтік іс-әрекет	Орта кәсіби оқу орнының мәдени және басқа да ұйымдармен, оқушылардың ата-аналарымен, басқа да кәсіби оқу орындарымен т.б. байланысқа түсуі.
Қаржы-шаруашылық іс-әрекет	Оқу орнындағы қаржының дұрыс және өз орнымен жұмсалыуын қадағалау, қаржы-шаруашылық іс-әрекеттерді шешуді басқару және есеп беру

Орта кәсіби оқу орнының мазмұндық ғылыми негізін педагогикалық түсінік құрайды. Орта кәсіби оқу орнындағы менеджменттің негізгі объектісі-педагогикалық ұжым мен жастардың құқықтық мәдениеті және педагогикалық процесс болып табылады. Менеджменттің теориясы және практикасы-педагогикалық мақсатты жүзеге асырады. Сол себепті оқу орнындағы менеджменттің ғылыми негізін - педагогикалық білімдер орталығы қамтиды. Сондықтан да бұларды орта кәсіби оқу орнындағы менеджменттің педагогикалық негізі деп айтуымызға болады [2].

Орта кәсіби оқу орнында ұжым мүшелерінің жұмыста қызығушылықтарын қалыптастыру - менеджердің міндеті болып табылады, яғни оның басқара алу қабілетіне, ұжымда жақсы психологиялық климат орнатуына, ұйымшылықты сақтай алу қабілетіне тікелей байланысты. Менеджер ұжым мүшелерінің әрқайсысын ескере отырып, жұмысты ұйымдастыруы тиіс.

- оқу орнының іс-әрекеті деңгейін (білім алу деңгейі) белгілеу, оның болашақтағы дамуына байланысты есеп беру нүктесін анықтау.
- оқу орнының дамуына болжам жасау, әлеуметтік мүмкіндіктері мен құндылықтарына сәйкес жұмыс істеу параметрлерін анықтау [3].

Менеджменттің психологиялық негізіне ұжымдағы әріптестердің ынтымақтастығы, бір-біріне қайырылымдығы, әрдайым көмекке ұмтылулары, кәсіби қызығушылықтары жатады. Орта кәсіби оқу орны ұжымдағы әріптестердің мынандай қасиеттерін өтеу арқылы дамытып, қалыптастырып отырады:

- өмірдегі құндылықтарына сәйкес мұғалімнің білім алу қажеттілігі;
- мұғалімнің кәсіби деңгейінің өсу қажеттілігі;
- бәсекеге қабілеттілігін көтеріп отыру және жан-жақты даму қажеттілігі.

Оқу орнының стратегиялық мақсаты – кәсіби білікті, бәсекеге қабілетті маманды

қалыптастыру болып табылады. ұжым мүшелерінің принциптері мыналар:

- ережеледі, заңдылықтарды қатаң сақтау;
- ұжым мүшелерінің тең құқықтылығы;
- жүктелген тапсырманы бар ынтамен орындау;
- жауапкершілік;
- жұмысты ынтымақтастыққа келісім бойынша орындау;
- қарым-қатынастағы ашықтық.

Орта кәсіби оқу орнының үлгісін құра отырып, мынандай іс-әрекеттер орындалуы қажет:

- Оқушылардың оқу процесіндегі ұстанымдарының өзгеруі. Оқушылардың белсенді танымдық іс-әрекеті;
- Мұғалімдердің ұстанымдарының өзгеруі: кеңесші, консультант, кеңесші;
- Оқушылардың бақылау системасының кеңдігі. Бақылаудың бұндай формасының жүргізілуі: өзара бақылау, өзіндік бақылау түрінде болады;
- Мұғалімдер қызметтердің жүзеге асуына бақылау жүргізіп отыруы тиіс: дамытушы, оқытушы, тәрбиелеуші;
- Басты құндылық - оқушылар тұлғасын педагогикалық мәдениет негізінде қалыптастыру;
- Тұлғаның қарым-қатынастың мынандай үлгісін негізінде қалыптасуы; проблемалық бағыттағы диалог - монолог - полилог.
- Дидактикалық құралдарды өңдеу; когнитивтік - себептер - реактивтік – дамытушылық. Қазіргі кездегі білім парадигмасы білімді дайын күйінде алу, ал мұғалімге осы дайын білімді жеткізуші ретінде қараудан бас тарту керектігін айтады [4].

Бұның орнына білім тұлғаны игілікке тәрбиелеудің және оның өзіндік реттелуінің құралы ретінде әсер етуі тиіс. Оқушылардың оқу процесіндегі ұстанымдары келесі жағдайлардан көрінеді:

- Мұғалімнің оқушының бетімен жұмыс атқаруына жағдай туғызуы.
- Мұғалімнің оқушылармен бірге өзара әріптестер ретінде қарым-қатынаста болуы.

Сонымен қатар, В.И. Панов оқу орнын былай қарастыруға болады деп есептейді:

- Оқушылардың оқуына мүмкіндік береді, сонымен қатар жеке потенциалдары мен қабілеттерін қалыптастырады.
- Оқыту мен дамытудың құралы.
- Педагогикалық-психологиялық экспертизаның объектісі.

Орта кәсіби оқу орнының үлгісін құра отырып, мынандай іс-әрекеттер орындалуы қажет:

- Оқушылардың оқу процесіндегі ұстанымдарының өзгеруі.
- Мұғалімнің оқушының бетімен жұмыс атқаруына жағдай туғызуы.

П.Г. Ковалев білім ортасын құруда 3 параметрді бөліп көрсетеді:

1. Адами факторлар, оқушылардың тығыздық деңгейі және оның қоршаған орта менғимарат архитектурасы, конструкцияның ашық-жабық деңгейі, оқу структуралық кеңістігінің және басқа ғимараттардың ішкі дизайны т.б.
2. әлеуметтік мінез-құлқына әсері, оқушылардың нүлгерімдері, жекелік қасиеттері, жас ерекшеліктері, мұғалімдер тұлғасы т.б.
3. Оқу бағдарламасы мен оқушылар іс-әрекетінің құрылымы, мұғалім стилі және бақылау түрі, оқудың формасы, білімді ұйымдастыру.

В.В. Рубцова түсінігінде орта кәсіби оқу орны - орталық, бірліктік қасиетке ие, сонымен қатар жас ерекшелігіне байланысты мынандай мінездеме беруге болатындығын айтады:

- А) оқушының нүлкендермен және өзінен кішілермен өзара әрекеттестігі;
- Б) маңызды процестер - өзіндік түсінушілік, коммуникация, рефлексия ретінде;

Б) тарихи-мәдени компонент ретінде - бұл қайдан пайда болды, қалай жылжиды, қалай анықталады[5].

Менеджменттің мынандай әдістері оқу орнында қолданылады: ұйымдастарушылық, әкімшілік, экономикалық.

ұйымдастарушы әдістер - түрлі ұйымдастыру қызметіне қажетті жағдай туғызады. ұйымдастару әдісінің негізінде мыналар жатады:

- ұйымдастарудағы істер түзетіледі;
- уақыт кеңістігі бойынша бағдарлану;
- қажетті құқықтылық - нормативті документтердің реттелуі;
- қызметкерлердің құқығы мен міндеті.Әр-түрлі жағдайлардағы қызметкерлердің мінез-құлық ерекшеліктері қамтамасыз етіледі.

Әкімшілік әдістер басқару іс-әрекетіне тікелей байланысты болғандықтан маңызы өте зор. Басқа сөзбен айтсақ, бұл әдістерді мотивациялық өктем әдістер деп айту қабылданған. Бұл әдістерді қолданудың негізгі жағдайының бірі: ұйымдастыру алдында тұрған міндеттерді шешеудегі бір мағыналы жолдарды иелену. Осы әдістердің көп қолданылатын жерлері: әскерде, теміржол транспорттарында, әуежайда, басқаруда. Әкімшілік әдістерді іске асыру, тәртіп бойынша, орындаушылар қатынасындағы сәтті немесе сәтсіз жұмыстарды қолдап, дем беру немесе жеке жазалау шараларын қолдану, сонымен қатар, моральді, сыйлық, сый түріндегі экономикалық қолдау, бұйрықтар, жазалар түрінде іске асырылады. Әкімшілік әдістер жұмыстың нақты нәтижелерімен тура байланысқа түсетіндіктен субъективтік қасиетке ие. Басқарудағы әкімшілік әдістердің ең негізгі жетіспеушілігі:

- Олар жұмыстың шексіз өсу шегіне емес, анықталған нәтижеге қол жеткізуге бағытталған.

- Олар жұмыстың инициативаларының дамуына емес, орындалып, іске асуына қолдау көрсетіп дем беруге бағытталған.

Экономикалық әдістер. Бұл әдістің маңыздылығын қысқаша айтсақ, атқарылатын іс-әрекеттің жүргізілу күрделілігіне (немесе қарапайым тапсырмаға) байланысты жеке қызметкерлердің тапқан жалақыларына байланысты. Мына себептерден біз шындықтың бірталайын ашуымызға болады: егер біз сондай ақылды болсақ, не себептен біз соншалық кедейміз . Оқу орнының менеджерінің прогноздық / болжау/ этаптағы жұмысты тиімді атқаруы көп нәрсеге өз әсерін тигізеді, ол педагогикалық ұжымдағы соңғы мақсатты іс әрекеттерді нақты көз алдына келтіре білуіне байланысты. Атқару процесі жоспардан басталады. Ол ұжым жұмысын талдау негізінде жүзеге асады, яғни жұмыс схемасын құру, оның орындалу уақытын және жүруін анықтау, жұмысты атқарушы, жауапкершілігі бар адамдарды бөлу.

Менеджменттің объектісі- барша адами қарым-қатынастардың жиынтығы. Менеджмент теориясы- менеджердің қарамағындағы қызметкерлерге сенім білдіру, олардың табысты еңбек етуіне қолайлы жағдай туғызу, яғни қазіргі замандағы менеджмент адам аспектісіндегі әлеуметтік құндылықтарға бағытталғандықтан, оқу-тәрбие процесіндегі ұстаным «субъект-субъект» қатынасында болуын қарастырады. Менеджменттің осындай негізгі ұстанымдарын ендіру үшін бірнеше кезеңдер іске асуы тиіс. Менеджер өз уақытының көпшілік бөлігін әңгіме, кеңес өткізуге, тікелей байланыс орнатуға, мәлімет алмасуға жұмсайды. Осыған орай жеке адамдар арасындағы коммуникацияда қандай кедергілер болатындығын білудің айрықша маңызы бар. Бірінші- қабылдауға, түсініп, ұғынуға қатысты кедергілер. Адамдардың қабылдап, ұғынуына алуан түрлі факторлар ықпал етеді, сондықтан коммуникация тиімділігін кемітпес үшін бұларды ескерту қажет. Коммуникациялық ахуал менеджерлермен қызметкерлер арасындағы өзара қарым-қатынасқа байланысты. Кедергілердің өзі осылардың арасындағы келіспеушіліктен немесе пікір қайшылықтарынан туындайды. Оқу орнында мәлімет алмасуды жақсартуға болады, ол үшін кері байланыс жүйесі құрылуы, мәлімет тасқыны реттеліп отырылуы, басқару әрекетінің белсенділігі

арттырылуы, ұсыныс жинау жүйесі өрістетілуі, алынған мәліметтерді бастырып, ұжым ісінде пайдалануы, сондай ақ мәлімет алу үшін кедергі технология жетістігін қолдануы тиіс [6].

Оқу орнындағы менеджердің міндеттері:

- Барлық оған бағынышты бөлімдерде, қызмет орындарында, өздерінің жұмыстық, жұмыскерлік сапасын және өзінің жұмыс міндеттеріне сай келетін адамның жұмыс жасайтындығын білуге;

- Өзінің ұжым мүшелеріне, мамандарына өз еріктерімен жұмыс жасап, шешімдер қабылдауына мүмкіндік беруге, олардың іс қызметтеріне ерекше, төтенше жағдайларда ғана араласуға;

- Өзінің жұмысшыларымен мамандарына, әріптестеріне нақты тапсырмалардың орындалу мерзімін және маңызды элементтерін атап беруі керек;

- Өзінің ұжымының іс қимылдарын бақылап және үйлестіріп, қажет болған жағдайда түзетіп, сынға алып отыруы қажет;

- Өте қауіпті жағдайда шешім қабылдауда мамандарымен ақылдасуы, жағдайды талқылауы қажет. Шешімді талқылап, таразылап қабылдауы керек [7].

Әдебиеттер тізімі:

1. Теория и практика управления в среднем профтехучилищем. А.Г.Соколов Москва- 1988 ж. 12-22 стр.

2. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. - М, 1971. , 516-518 ст.

3. Бахишева С. М. Педагогикалық жүйелерді басқарудағы жобалау қызметін ұйымдастыру. Пед.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты, Атырау, 2010

4. С.Ж.Тәуірбекова Педагогикалық іс әрекетінің тұлғаға бағытталуы Алматы-2004.

5. Алексеев КГ. Инновационная деятельность в сфере образования // Экспериментальное образовательное пространство города Москвы / Альбом по экспериментальной и инновационной деятельности Департамента образования города Москвы. - М.:Пушкинский институт, 2005. С. 516-518.

6. Рысбаева А.К. Успешность деятельности как категория педагогики. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2003. – С. 266.

7. Білім берудегі менеджмент в образовании № 2 /2006/, 17-19 стр.

УДК 377(075.8)

ОСНОВЫ ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА В СРЕДНЕМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Джонисова Г. Қ.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассматриваются научно теоретические основы менеджмента среднего профессионального учебного заведения, пути повышения профессиональной компетентности менеджеров педагогических колледжей.*

***Ключевые слова:** менеджер среднего профессионального образования, психология менеджмента, теория менеджмента, искусство управления.*

УДК 373 (07): 5A2

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ВЫПУСКНИКОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Набидоллина Ш.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Внедрение современных подходов к формированию профессиональной компетентности выпускников педагогических факультетов направлено на обновление содержания обучения, методологии и соответствующей среды обучения, повышение конкурентоспособности выпускников на рынке образовательных услуг. В статье рассматриваются используемые определения компетентности, проводится анализ научно-педагогической литературы по исследуемой теме, представлены условия реализации подходов в обучающей среде.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетенция, ИКТ-компетентность, интерактивное обучение, обучающая среда.

Динамичный рост экономики Республики Казахстан, решение задач по вхождению Казахстана в число наиболее конкурентоспособных стран требуют дальнейшего развития и совершенствования системы высшего профессионального образования, подготовки высококвалифицированных конкурентоспособных профессиональных кадров, соответствующих требованиям внутреннего и международного рынков труда.

Одной из нерешенных проблем системы высшего профессионального образования остается нехватка квалифицированных специалистов за счет отечественных трудовых ресурсов, недостаточный уровень образованности выпускников колледжей и ВУЗов.

Работодатели ужесточают требования к навыкам работников, к недостаточному уровню их образования и слабым профессиональным навыкам выпускников, поэтому наблюдается большой приток иностранных специалистов, привлеченных на работу в Казахстан. Острой остается проблема трудоустройства выпускников, которая усугубляется также слабой информированностью потребителей и недостаточно четко структурированным рынком труда.

При разработке содержания образовательных программ и учебно-методического обеспечения учебных заведений слабо привлекаются работодатели, не в полной мере учитываются изменения на рынке труда, запросы обучающихся, стремящихся получить необходимые в профессиональной деятельности навыки и компетенции.

Серьезным недостатком в повышении качества обучения в высшей школе остается низкий уровень учебно-методического обеспечения образовательного процесса, наблюдается дефицит современной учебной литературы, особенно по специальным дисциплинам на государственном языке.

Для повышения качества подготовки и конкурентоспособности кадров предполагается переориентация обучения в учебных заведениях не только на усвоение определенной суммы знаний, но и на профессиональное развитие личности, ее познавательных и созидательных способностей.

Одной из сущностных особенностей будущего специалиста в условиях информатизации образования является его профессиональная компетентность.

К настоящему времени в научно-педагогической литературе достаточно подробно раскрыты понятия «компетенция» и «компетентность», «компетентность в области информационных технологий», «информационная компетентность»,

«профессиональная компетентность», используются такие понятия, как «ключевые компетенции», «профессиональные компетенции», «специальные компетенции».

Анализ работ по проблеме компетенции и компетентности позволяет сделать вывод о том, что в настоящее время отсутствует однозначное понимание самих понятий «компетенция» и «компетентность». Исследователи выделяют от 3 до 37 видов компетенций и компетентностей.

Тем не менее, приходится констатировать, что интересы исследователей зачастую сосредоточены лишь на общих проблемах формирования профессиональной компетентности выпускников вузов или вопросах подготовки и переподготовки учителей. Принимая во внимание результаты проведенных исследований, необходимо отметить, вопросы формирования ИКТ - компетентности будущих специалистов требовали дополнительного исследования и научного осмысления.

В своих исследованиях М.Б. Лебедева и О.Н. Шилова определяют информационно-коммуникационную компетентность как способность индивида решать учебные, бытовые, профессиональные задачи с использованием информационных коммуникационных технологий [3].

В исследовании И.В. Роберта ярко выражены следующие направления создания информационно-коммуникационной среды :

- ♦ разработка интерактивных, мультимедийных программ учебного назначения;
- ♦ автоматизация процессов управления учебной деятельностью;
- ♦ создание распределенного, электронного образовательного ресурса[4].

Результаты, достигнутые в рамках этих направлений, аккумулируются в технологиях дистанционного обучения, создания электронных учебников, электронной методической системы широко используемых в соответствующих образовательных структурах.

Научная школа профессора Г.К. Нургалиевой известна не только в нашей стране, но и далеко за пределами Казахстана. В результате проведенных ею исследований реализованы задачи информатизации педагогического образования в РК, разработана методология и технология создания электронных учебников, информационно - обучающих систем, в процесс обучения внедряются электронные учебники, электронные пособия, разработанные на основе дидактических принципов и модульной технологии автоматизированного процесса обучения[1].

В научных исследованиях Ш.Х. Курманалиной обоснована методология и технология создания электронной методической системы по методике обучения математике в начальных классах. В данном исследовании научно доказана эффективность использования возможностей современных информационных коммуникационных технологий через включение самих учащихся в создание и разработку автоматизированной методической системы как информационно - обучающей среды с привлечением компьютера, средств телекоммуникации, Интернета[2].

Анализ научных исследований позволил нам выявить следующие необходимые педагогические условия эффективного формирования ИКТ -компетентности обучающихся : создание информационно-обучающей среды в учебном заведении, создание электронной методической системы по предметным областям, использование педагогических возможностей ИКТ по предметам при подготовке и проведении урока, для решения различных дидактических задач на уроке, во время прохождения педагогической практики, включение обучающихся к разработке модулей, гипертекста, заданий и тестов и собственных электронных образовательных продуктов в процессе формирования базовой, профессиональной, специальной компетенций, обучение обучающихся модулированию учебной информации; конструированию информационно-обучающего поля; проектированию интерактивного взаимодействия субъектов образовательного процесса, проведению мониторинга качества

обучения. Вышеназванные условия должны использоваться в системе, что позволит получить ожидаемый результат.

Под ИКТ-компетентностью мы подразумеваем уверенное владение студентами всеми составляющими навыками ИКТ-грамотности для решения возникающих вопросов в учебной и иной деятельности. Под «уверенным владением» следует, прежде всего, понимать умение применять навыки ИКТ-грамотности в решении разного рода практических информационных задач.

Электронная методическая система по профессиональной дисциплине «Анатомия, физиология и гигиена детей младшего школьного возраста» разработана по технологии и методологии создания электронной методической системы по методике обучения математике в начальных Курманалиной Ш.Х. [5].

В нашем исследовании конечной целью обучения является формирование ИКТ-компетентности студентов в условиях электронной методической системы. В становлении ИКТ-компетентности обучающихся важную роль играет автоматизированная программа диагностического изучения готовности выпускников к созданию и использованию электронной методической системы.

Созданная нами электронная методическая система (ЭМС) функционирует в пределах одного предмета – анатомии, физиологии и гигиены детей младшего школьного возраста по специальности «Начальное образование», на основе интеграции предметных и методических знаний по предмету «Анатомия, физиология и гигиена детей младшего школьного возраста», «Психология» и «Педагогика» и методики преподавания познания мира, включает следующие составные компоненты процесса обучения: целевой, содержательный, операционно-деятельностный, оценочно-результативный.

Они реализуются за счет таких форм, как модуль, гипертекст, интерактивные задания и тесты. Каждая из этих форм направлена на одновременное решение воспитательных, обучающих, развивающих функций.

Каждый модуль имеет своё целевое назначение, обладает законченностью и самостоятельностью относительно других.

В электронной методической системе представлены 157 заданий ориентированные на знание учебного теоретического материала по анатомии, физиологии и гигиене детей младшего школьного возраста- 116, и для учащихся начальных классов – 41. В электронную методическую систему внесены 260 тестов, которые составляют оценочно-результативный компонент ЭМС.

Соответственно представляется возможным диагностировать уровень сформированности ИКТ-компетентности студентов по выделенным в модели показателям.

На основании теоретического анализа, исходя из сочетаний различных ступеней овладения ими, нами выделены три уровня формирования ИКТ-компетентности:

базовый уровень – предполагает обучение студентов 1 курса через предметы «Компьютерные технологии», «Педагогика», «Психология», «Методика воспитательной работы» использованию ИКТ в образовательном процессе. Предполагается изучение уровня знаний, умений и навыков после школы, готовности студентов к овладению простейшими приемами работы с компьютерной техникой и программным обеспечением.

На данном уровне поддерживается их интерес к информационным и коммуникационным технологиям, СМИ, литературе по педагогике и психологии, стремление студентов к овладению современными способами получения информации. Изучается сущность понятия «ИКТ компетентность».

Предметный уровень – ИКТ изучается в педагогическом контексте. Это может быть достигнуто с опорой на понимание обучающимися сущности процесса обучения. Студенты постоянно ощущают целесообразность и необходимость использования ИКТ.

Учатся владеть способами создания и редактирования простых текстов по изучаемым темам, и текстов с таблицами, рисунками и схемами в табличном процессоре Word. Данный уровень характеризуется действиями студентов по работе с электронными учебниками, по алгоритму, составленному преподавателем.

Креативный уровень – характеризуется умением создавать на основе полученных знаний по педагогике, психологии программное обеспечение для использования в профессиональной деятельности. Происходит осознанное использование информационных технологий, а также самооценка и оценка развития других в профессиональной сфере, целенаправленный отбор информации, необходимой для будущей деятельности. Можно отметить у обучающихся умение вести профессиональный диалог посредством ИКТ, выдвигать проблемы и совместно искать пути их решения.

Таким образом, усвоение основ теоретических знаний, изучение психологической сущности, педагогических закономерностей процесса обучения через создание и работы с компьютером, межпредметная интеграция способствуют формированию ИКТ-компетентности студентов и является одним из современных подходов формирования профессиональной компетентности будущих специалистов.

Список литературы:

1. Нургалиева Г.К., Сагимбаева Д.Е. Информатизация методической подготовки студентов // Алматы. 1998. «Рауан». - С. 40.
2. Курманалина Ш.Х. «Методология и технология создания электронной методической системы в условиях информатизации образования» // Монография. Алматы. 2002. Издательство «Алем». – С.316
3. Лебедева М.Б., Шилова О.Н. Что такое ИКТ- компетентность студентов педагогического университета и как ее формировать? // Информатика и образование.- 2004.-№3-с.95-100
4. Роберт И. В. Информационно-коммуникационная предметная среда // Ученые записки ИИО РАО. Вып. 38. — М.: ИИО РАО, 2011. С. 5-34

ОӘЖ 373 (07): 5A2

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫН БІТІРУШІЛЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТӘСІЛДЕРІ

Ш.С. Набидоллина

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің, Орал қ.,

***Аңдатпа:** Педагогикалық факультеттерді бітірушілердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың жаңаша тәсілдерін енгізу білім берудің мазмұны мен әдіснамасын және тиісті ортасын жаңартуға, бітірушілердің білім нарығында бәсекеге қабілеттілігін жозарлатуға бағытталған.*

Мағалада қолданылып жүрген құзыреттілік ұғымдарына анықтама беріліп, зерттеліп жүрген тақырып бойынша ғылыми –педагогикалық әдебиеттерге талдау жасалып, оқыту ортасындағы тәсілдерді іске асыру дың жағдайлары көрсетілген.

***Түйін сөздер:** құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, АКТ- құзыреттілік, интерактивті оқыту, белсендіру, оқыту ортасы*

ОӘЖ 373.2 (075.32)

БҮГІНГІ ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДАҒЫ БАЛА ТӘРБИЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дауесова А.Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Бұл мақалада жасөспірімдермен жасалатын теріс әрекеттер мен қылмыс санының көбейіп немесе азайып кету себебінің бір төркінін сол қоғамдағы ұрпақ тәрбиесіне қатысты жұмыстың қуаттылығы мен осалдығынан екені айтылады. Бала тәрбиесін зерттеп, талдап жүрген ғалымдардың да пікірі осындай.*

***Кілт сөздер:** Құқық бұзушылық, жауапкершілік, жасөспірім, қазақы тәрбие*

Адам – әрекет иесі, өнер иесі, қоғам қожасы, барлық жақсылықтың да, жамандықтың да бастамасы. Адам мен адамның қарым-қатынасынан байлық та, батылдық та, жиһанкездік те, кедейлік те, сүйіспеншілік те, жауыздық та, ізгілік те, парасаттылық та, адамгершілік те жасалынады. Адам баласы өзінің болашақ ұрпағын тәрбиелеуде маңызды орын алады.

Қазақ халқы өзінің ұрпақтары туралы, олардың болашақ бақыты туралы көп ойланды, олардың өзінен әлдеқайда ілгері болуы үшін, артық болуы үшін өздерінше амал тәсілдер ойлады. Осы тәжірибелер жиынтығын тәрбие тағылымы деп атады. Мұны жоққа шығаруға болмайды, халық жойылмай, ұрпақ тәрбиесі де жойылмақ емес екендігі, қазақ халқының ой пікірі болатын.

Қазақ халқының үй іші тәрбиесіне таңданған В.И.Даль 1832 жылғы 5 қарашадағы күнделігінде әділеттілік іздеп шаршаған, бірақ қайрат-жігерін жоғалтпаған сұңғақ бойлы әдемі келген қыз Мәуленді даладан көріп: «Мидай дала... ешбір мектеп жоқ, кітап жоқ, айнала қараңғылық... бірақ Мәулен өте ғажайып тәрбиеленген» - деп, жазып қойған. Оралдан 30-40 шақырым жерде болған осы бір әсерлі оқиға негізінде ол «Бекей мен Мәулен» деген повесін жазуға бел байлаған [1, 7 б.].

Қазақы ортадағы тәрбиенің осал еместігін орыстың басқа да ориенталистері жазғаны белгілі. Қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеуде ұстанған негізгі бағыты – ата-бабалардың үлгі-өнегесі, ақыл-кеңесі, дүниеге шынайы көзқарасы, бостандыққа, еркіндікке, тәуелсіздік-дербестікке ұмтылысы. Бұрынғы қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеудегі ортасы үй іші, ауылы, руы, аймағы, бүкіл атырабы болатын. Осы ортаның басында ақсақалдары бастап, бел ортасында аналар, әжелер, кейуаналар жүрген. Сондай ақ қазақ халқының ұрпағының тәрбиелі, білімді, инабатты, үлкенді құрметтеуге тәрбиелеуде өзіндік үлес қосқан қазақ зиялылары мен ағартушыларының орны ерекше болды.

Қамшының сабындай қысқа ғұмырын ұрпақ тәрбиесін зерттеуге арнап, самай шаштарын ағартқан ғұламалардың соңына жазып қалдырып кеткен нақыл сөздеріне сүйенсек, ешкім де мына жарық дүниеге қылмыскер қалпында келмейді. Ана сүті аузынан кеппеген сәбиді жақсылыққа да, жамандыққа да үйрететін отбасы, ошақ қасындағы тәрбие. Абайдың «Адамды тәрбиелеуге болмайды деген кісінің тілін кесіп алар едім» деген аталы сөзінің де түп-төркіні осы мағынаға саяды. Ал, қазақ сол ғалымдардың том-том еңбектеріндегі бүге-шігесіне дейін дәлелденіп жазылған пәлсапалық ойларды «Ұяда нені көрсең, ұшқанда соны ілесің» деп бір ауыз сөзбен түйіндей салған. Қалай десек те, бала тәрбиесіне қатысты сан алуан пікірлердің салмағы ең алдымен көзінің ағы мен қарасындай перзентін дүниеге әкелген отбасындағы ата-

ананы іздеп табады. Оны жоққа шығаруға болмайды. Алайда, ұрпақ тағдырына қатысты жауапкершіліктен басты қазынасы адам үшін жағдай жасауға тиісті қоғамды да шет қалдыра алмаймыз.

Жасөспірімдермен жасалатын теріс әрекеттер мен қылмыс санының көбейіп не азайып кету себебінің бір төркінін сол қоғамдағы ұрпақ тәрбиесіне қатысты жұмыстың қуаттылығы мен осалдығынан іздестірсек қателеспес едік. Бала тәрбиесін зерттеп, талдап жүрген ғалымдардың да пікірі осындай. Статистикалық мәліметтер бойынша еліміздегі әрбір 10-шы қылмыстың кәмелетке толмағандардың қолдарымен жасалатындығын бекітіп отыр.

Бұл келеңсіз жағдайдың негізгі себептері бір жағынан отбасында ата-ана мен баланың арасындағы тығыз қарым-қатынастың болмауы, ата-ананың бала тәрбиесіне жете мән бермей, немқұрайлы қарап, баланың «қарны тоқ, киімі көк» болса болдының кейпін келтіруі болса, екінші жағынан әр үйдің ерке баласы болған жастың жұдырыққа жүгініп, бірін-бірі мойындамай, «өз дегенімді істетемін» деудің салдарынан орын алуда. Құқық бұзушылықтың ұшығуының тағы бір себебі: жастардың шетел кинофильмдеріндегі дәрекі, ұрып соғар, басқаны кемітудің арқасында «батыр» болатын кейіпкерлерге еліктеуі.

Әрбір құқық бұзушылық пен қылмыс - бір отбасы үшін орны толмас қайғылы оқиға. Қылмыстың нәтижесі біреуді өлімге, енді бірін мүгедектікке апарса, біреу өз өмірінің болашағына балта шауып, темір тордың ар жағында қалады. Қалай десек те, құқық бұзушылық жақсылыққа апармайтынын естен шығармайық. Жас балалардың құқықбұзушылығына бос уақыттың көптігі, пайдалы іспен айналыспаушылық, ата-ана тарапынан бақылаудың өз дәрежесінде болмауы, құқықтық білімінің аздығы, сан саласы жақсы істермен қызықтырып, өзіне тартатын аулалық клубтардың жабылуы басты себепкер болып, мектептен бос уақытында не істерін білмей, еріккен баланың қандай болса да еліктеушілік танытуына әкеліп соғуда.

Кәмелетке толмағандар қылмыстары мен оларды қылмыстық және қоғамға жат әрекеттерге тарту туралы істер жөніндегі сот тәжірибесі сотталушылардың қатарында тұрмысы қолайсыз отбасыларында тәрбие көріп жүрген жасөспірімдер арасында жиі орын алып отыр. «Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың етене құқығы және міндеті», - деп Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабында белгіленген [2, 117 б.]. Ал, жанұядағы ауыр психологиялық жағдай жасөспірімді көшеге қаңғытып, қылмыс жасауға мәжбүрлейді. Кейбір ата-аналардың бала бос уақытын қалай өткізеді, қандай мүдделері бар, кіммен достасып жүргеніне бақылау жасауға қолдары тимейді, баласына көшедегі бұзық аға-тәтелердің «қамқоршы» болғандарын байқамай қалады. Кәмелетке толмағандар тарапынан жасалатын қылмыстардың арасында, пайдакүнемдікке қатысты күш көрсету қылмыстарының үлесі зор. Сондай-ақ, оған кейбір жағдайларда тағылық, шектен тыс қатыгездік белгілері де тән. Бұл қылмыстардың көпшілігі бірге қатысу (көбіне қоса орындау түрінде) арқылы, әсіресе топпен (жартысына жуығы) жасалады, бұл жеткіншектердің психикалық ерекшеліктерін көрсетеді. Олармен жасалатын қылмыстардың шамамен әрбір үшіншісі үлкендермен бірлесіп жасалады.

Сондықтан, заңнамамен кәмелетке толмағандарға ерекше жаза түрлері, жаза тағайындау шарттары, мерзімдерді есептеу, соттылықты жою қарастырылған. ҚР ҚК-нің 6-бөлімінде кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігінің ерекшелігі туралы мәселелер айқындалған, яғни, ҚК-нің 78-бабында көрсетілгендей, қылмыс жасаған кезде он төртке толған, бірақ, он сегізгі толмағанадамдар танылады. Бұл ерекшеліктер шын мәнінде, ҚК-нің Жалпы бөлімі ережелерінен шегініс болып есептеледі; олар қылмыс субъектісінің жасына ғана негізделген және алынып тастайтындардың барлығы жауапкершілік пен жазаны жеңілдетуге бағытталған [3, 78 б.].

Қазіргі таңдағы қолданыстағы заңдарымызда кәмелеттік жасқа толмағандар үшін қылмыстық жауапкершілік он төрт жастан басталады. Жеңіл-желпі қылмыстар болмаса,

адам өлтірумен байланысты ауыр әрекеттерге рахымшылық жасалынбайды. Кейінгі қолданысқа енгізілген Қылмыстық кодекстегі «Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін қарастыратын» 6-бөлімде 83,84,85 баптар бар. Бұл баптарда жасалынған қылмыстың жеңілдігіне қарай балама жазаларды да қолдану көзделген. Жасөспірімдердің ісін бұрынғыдай кез келген сот емес, кәмелеттік жасқа толмағандардың істері жөніндегі арнайы ювеналдық соттар қарайды. Жана жүйенің өзіне тән тәртібі бойынша қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың ісін арнайы тергеушілер жүргізіп, оны осы салаға бейімделіп, машықтанған прокурорлар қадағалайды [4, б.].

Бүгінде өрімдей жастардың қылмыс жасауы көз үйренген көрініске айналып, елді елең қылып отыр. Тәртібі қиын бала есейген сайын қылмыстың ауыр түрлерін жасауға бейімі арта беретінін ескерсек, бұл аса өткір мәселе екенін мойындауға мәжбүрміз. Жыл сайын жаз маусымы басталып, оқушылар демалысқа шыққанда жасөспірімдердің тәртібін қадағалайтын құқық қорғау органдарының жұмысы екі есе көбейеді. Қазақстанда заң бойынша кәмелетке толмаған жасөспірімдерге түнгі сағат 22.00-ден кейін компьютерлік клубтарда отыруға және түнгі сағат 23.00-ден кейін көшеде ата-анасыз жүруге тыйым салынған. Оқушылар демалысқа шығып, мектеп сабағы мен үй тапсырмасынан қолдары босағанда, жоғарыда айтылған ережелерді барлығы бірдей сақтай бермейді. Әсіресе, жасөспірімдердің қолымен жасалған қылмыстар мен құқықбұзушылықтар жаз мезгілінде көп тіркеледі. Тәртіп сақшылары қанша жерден жұмыс істеп жатырмыз десе де, жасөспірімдер арасындағы қылмысты азайту күнтәртібінде тұр.

Жалпы құқық тәртібін бұзуға бейім балалар, қоғамдық тәртіпті бұзған, қылмыс жасап ішкі істер бөлімдерінде есепте тұрған балалардың басым бөлігі жайсыз отбасылардан шыққан. Ал, енді бір тобы кейбір ата-аналардың бала тағдырына алаңдамауынан, оларды өз беттерінше қалдырып, мектептен тыс бос уақыттарында немен шұғылданып жүргендерін қадағаламауынан орын алады. Сонымен қатар, әр азаматтың міндеті - заң талаптарын бұзбау, екінші жағынан өзіне жүктелген міндетін орындау. Заңның ең басты мақсаттарының бірі – қоғамдағы алуан мінезді адамдарды салауатты өмір салтына тәрбиелеу. Заңды білмеу – құқықтық мәдениеттің елеулі кемшілігі.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы мемлекетінде жас балалар және жасөспірімдер арасында (ұрлық, бұзықшылық, зорлық-зомбылық) саны артуда. Үлкендер жасөспірімдердің арасындағы тәрбиесі «қиын» балалармен қалай жұмыс істеу керектігі жайлы жан-жақты ізденістер үстінде. Бұл тек біздің облысымыздан ғана емес, бүкіл Республика бойынша өзекті мәселенің біріне айналып отыр. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев Қазақстан халқына жолдаған жолдауында «Біз аға ұрпақты, ана мен баланы, жастарды қамқорлық пен ілтипатқа бөлейтін әлеуметтік бағдарланған қоғам, ел халқының барлық жолдары тұрмысының жоғары сапасы мен алдыңғы қатарлы әлеуметтік стандарттарын қамтамасыз ететін қоғам құрамыз» деген. Бұл, яғни бәсекеге қабілетті ел болу үшін жас ұрпақты тәрбиелей білуіміз керек. Тәрбие отбасынан басталады. Ал өмірге келген ұрпақты тәрбиелеу ол ең бірінші отбасының міндеті. Балаға тәрбие беріп, өмірге қосуы, ол - атаменен ананың жауапты ісі. Қазіргі кезде кейбір отбасында әке мен шеше ішімдікке салынып, болмаса неке тәртібін бұзып, немесе некесіз бала туып, ол баланы тастап «тастанды» қатарын көбейтіп жүрген қаракөз қыздарымыздың саны күн санап артып отыр. Сондықтан да, бұл қоғам дертін алдын алу қажет.

Тәрбие ұғымы мәнді де мағыналы ұғым, Әл-Фарабидің «Тәрбиесіз берілген білім, ол адамзаттың қас жауы» дегені дәл бүгінгі күнге айтылған секілді. Сондықтан ата-ана қолдарымыз тимейді, жұмысбастылықпен ақталып не болмаса мектепке бала тәрбиесін ысырып қоюдың қажеті жоқ. Бала – құдайдың берген аса құнды, бағалы байлығы, ол – болашағың, бүкіл ұлт қазынасы, ұлт тірегі, мемлекет құрушы. Оның тағдырына жүрдім-бардым қарауға болмайды. «Ел болам десең, бесігінді түзе» деп атамыз қазақ айтқандай,

әр-бір ата-ана өз баласының тәртібі мен тәрбиесіне аса мән беріп, бос уақытта немен айналысатынына қатаң бақылау жасаса, жасөспірімдер арасында құқықбұзушылық пен қылмыстың төмендеуіне көп септігін тигізер еді.

Әдебиеттер тізімі:

1. М.Тілеужанов Халық тағылымы. – Алматы, 1996. – 299 б.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
3. Нормативные акты и материалы по вопросам защиты прав несовершеннолетних. – Алматы, 2007. – 197 с.
4. Мауленов Г.С. Основные характеристики преступности в Республике Казахстан. – Алматы, 1999. – 160с.
5. Нарикбаев М.С. Уголовная ответственность несовершеннолетних. // «Правовая инициатива». – 1998. – №1. – С.
6. Бегалиев К.А. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних. – Алматы, 1990. – 198 с.

УМК 373.2 (075.32)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В КАЗАХСКОЙ СЕМЬЕ

Дауесова А. Ж.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В данной статье отмечается, что одной из причин увеличения или уменьшения количества преступлений и злоупотреблений, совершаемых преступлениями, является сила и уязвимость в работе, связанной с воспитанием поколений в данном обществе. Таково мнение ученых, изучающих и анализирующих воспитание детей.*

***Ключевые слова:** правонарушение, ответственность, подросток, казахское воспитание*

ОӘЖ 51(075.8)

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫ ҚОЛДАНУ

Жубаналиева Л.У.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Мақалада математика сабақтарында критериялды бағалауды қолдану, оқушылардың танымдық қабілеті мен ойлау деңгейін арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар өзін және өзгелерді бағалауды үйретеді, оқушыларды сыни ойлауға өз ойын айтуға өзінің білімін көрсетуге мүмкіндік беретіндігі; мұғалімдер критерийлер құрастыру арқылы оқушылардың білім алу барысындағы қателіктерді айқындауға, бағдарламаға сәйкес оқушының дайындық деңгейін анықтай алатындығы; оқушы білім алу барысында алған өз бағасының әділдігіне көз жеткізетіндігі, критериялды бағалауда тек оқушының жұмысы бағаланатындығы; оқушы орындаған жұмысын алдын-ала белгілі үлгімен салыстыра алатындығы жазылған. Оқушы өзінің жұмысын бағалауға мүмкіндік беретін нақты бағалау алгоритімін біледі. Жіберілген қателермен жұмыс істеп оқушы өзінің даму жетістігін бақылап отырады.*

Кілт сөздер: критериялды бағалау, қалыптастырушы бағалау, жинақтаушы бағалау, математика, математиканы оқыту әдістемесі.

Қазіргі кезде білім сапасын бағалау жүйесін жаңарту өзекті мәселелердің біріне айналды. Бес балдық бағалау қазіргі заманға сай білім жүйесін қанағаттандырмайды.

Озық технологияларын қолданып, білімді меңгерту әдістері жетілдіргенімен бағалау бұрынғы жүйеде қалды. Сондықтан оқушы танымындағы өзгерістер мен жетістіктерді бағалау сипаты арасында қайшылықтар қалыптасты. Әлеуметтік сұраныстардың өзгеруі білім сапасын бағалау жүйесін жаңартуды талап етіп отыр. Осыған байланысты оқушылар арасында өзара түсіністік және ұжымды қарым - қатынасты орнату, оқушылардың өздеріне деген сенімсіздіктерін жою, мүмкіндіктерін арттыруға жол ашу үшін критериялды бағалауды қолдану керек. Критерийлер-оқытудың міндеттерін жүзеге асыратын өлшемдер, атап айтқанда, оқушылар жұмыс барысында орындайтын іс-әрекеттер тізбесі.

Критериялды бағалау – белгіленген критерийлер негізінде білім алушылардың нақты қол жеткізген нәтижелерін оқытудың күтілетін нәтижелерімен сәйкестендіру үдерісі.

Критериялды бағалаудың басты ерекшелігі: алдын ала ұсынылған бағалау шкаласының ұсынылуы, оның анық айқындылығы, бағаның әділ қойылуы, өзін бағалауға мүмкіндіктердің берілуі. Критерий оқыған бағдарламаға сай алынады. Әрбір жетістік балмен және дескриптор арқылы белгіленеді.

Математика сабақтарында критериялды бағалауды қолдану, оқушылардың танымдық қабілеті мен ойлау деңгейін арттыруға көмектеседі. Оларды табысқа жетелейтін жол көрсетеді, өзін және өзгелерді бағалауды үйретеді, оқушыларды сыни ойлауға өз ойын айтуға өзінің білімін көрсетуге мүмкіндік береді. Мұғалімдер сапалы нәтижеге әкелетін критерийлер құрастыру арқылы оқушылардың білім алу барысындағы қателіктері мен олқылықтарын айқындауға, бағдарламаға сәйкес оқушының дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік алады. Оқушы білім алу барысында алған өз бағасының әділдігіне көз жеткізеді. Білімнің меңгерілуі туралы оқушы мен мұғалім мен ата-ана арасында кері байланыс орнайды. Критериялды бағалауда тек оқушының жұмысы бағаланды. Оқушы орындаған жұмысын алдын-ала белгілі үлгімен салыстырды. Оқушы өзінің жұмысын бағалауға мүмкіндік беретін нақты бағалау алгоритімін біледі. Жіберілген қателермен жұмыс істеп оқушы өзінің даму жетістігін бақылап отырады.

Бүгінгі күні оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау — оқу үдерісінің маңызды да салмақты бөлігі болып табылады. Сол себептен, зерттеу іс-әрекеттерін кеңінен қолданып, оқушылардың жетістіктерін бүгінгі күннің талабына сай жаңаша бағалау жүйесі қажет етіледі. Бұл жерде оқушылар өзін-өзі бағалау, бірін-бірі бағалау, топтық бағалауда оқу үдерісінің белсенді қатысушысы бола алады. Өйткені, дәстүрлі бағалау процесінде мұғалім оқушыға жауап бергені үшін немесе сабақ оқымағаны үшін және оқушы жетістігі басқа оқушы жетістігімен салыстырмалы түрде бағаланып келген болатын. Сол кезде оқушы қаншалықты әділ баға алғанын білмей келді, күмәнмен қарды. Бұл жағдайда білім алуға деген қызығушылықты жоғарылатуға мүмкіндік жасайтын бағалаудың нақты критерийлері, мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланыс болмады.

Оқу жылы барысында оқудың ілгерлеуі, үлгерімі туралы мәліметті жинау үшін бағалаудың екі түрі жүзеге асырылады: қалыптастырушы және жиынтық бағалау. Жиынтық бағалау өз кезегінде бөлім (ортақ тақырыптар бойынша жиынтық бағалау, тоқсандық, орта білім беру деңгейі бойынша жиынтық бағалаудың рәсімдерінен тұрады.

Критериялды бағалау екі түрлі бағалауды қамтиды: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау.

Қалыптастырушы бағалау:

- оқу үрдісі кезінде жүргізіледі (шағын өз беттік жұмыс, тест т.б.);

- оқушыларға өзінің жұмысын түзетуге, үлкен жетістіктерге жетуге көмектеседі;
- мұғалімге әр оқушының материалды меңгеруі туралы ақпарат жинайды, талдау жүргізіп алдағы жұмысты жоспарлайды, оқу үрдісін сапалы жүргізді.

Жинақтаушы бағалау:

- тақырыптық немесе бөлімінің оқытуды аяқтау кезінде жүргізілді (бақылау жұмыстары немесе зачеттар).
- оқушыларға оқылған тақырып бойынша жетістіктерін көрсетуге мүмкіндік береді.
- мұғалімге оқушылардың жетістігі туралы қорытынды баға қоюға мүмкіндік береді.

Қалыптастырушы бағалау кері байланыс қызметін атқарады. Оқушы өзінің жетістігі мен кемшілігі туралы ақпарат алады. Егер оқушы аралық жұмыстарды жеткілікті түрде жақсы орындамаса, оның қорытынды жұмысқа дейін уақыты бар. Сондықтан аралық жұмыстардағы бағасы қанағаттанарлықсыз болса, оны оқушы өзіндік тәжірибелерін жетілдіруге берілген ұсыныс ретінде қабылданды. Себебі тоқсандық бағаны жинақтаушы бағалау негізінде қою ұсынылады. Тоқсан ішінде жиынтық бағалау үшін үш-төрт қорытынды жұмыстар жүргізіледі, оның нәтижесімен тоқсандық баға шығарылады.

Математика пәні бойынша оқушылар жетістігін бағалау үшін төрт критерий алынды. Критерийлердің атауы мен олардың қысқаша мазмұнының сипаттамасын төмендегідей таблицанда ұсынып отырмын.

Математика пәні бойынша критерийлердің мазмұны:

	Критерийлер	Дескрипторлар
A	Білу және түсіну	Оқушы оқылған материалды білетін және түсінетінін көрсетеді, алған білімдерін стандартты және өзгертілген жағдайларда қолдана біледі.
B	Қолдану	Оқушы қандайда бір есепті математикалық әдістерді қолданып зерттейді, заңдылықтарды анықтайды, математика тілінде олардың өзара байланысын сипаттайды.
C	Сыни ойлау және зерттеу	Оқушы қандайда бір есепті шығару кезінде керекті формулалар, теоремаларды, ақпараттарды талдайды, синтездейді, қолдана алады
D	Коммуникация және рефлексия	Оқушы сәйкесінші ғылыми терминологияны және шартты белгілеулерді қолданып, ақпарат береді

Критериалды бағалауда міндетті түрде дескрипторлар құрылуы керек. Дескрипторлар оқушының жетістік деңгейінің дәл сипаттамасын және оларға берілетін ұпай санын көрсету керек. Қалыптастырушы бағалау үшін 11 сыныптың геометрия пәнінен «Пирамида» тақырыбы бойынша берілген өзбеттік жұмыстың бағалау критерийлерін ұсынамын:

Критерийлер	Тапсырма мазмұны	Дескрипторлар	
A (Білу және түсіну)	Пирамиданың табан-диагоналі 16 см-гетендік төртбұрыш. Пирамиданың әр бір қыры 10 см,	Оқушы төменгі критерийлердің ешқайсысына қол жеткізбеді	0
		Есептің сызбасын дұрыс сызды	1
		Биіктікті табуға қажетті белгісіз элементті, көмекші фигураны дұрыс анықтады	1
		Белгісіз элементті табуға керекті теорема, формулаларды дұрыс аяқтауыш қолданды	1

	пирамиданың биіктігін табындар.	Пирамиданың биіктігін тауып, есептің жауабын дұрыс берді	1
		Барлық ұпай саны	4
В (Қолдану)	Пирамиданың табан- қабырғасы 12 см- гетеннен қабырға лығуш бұрыш. Оның әрбір бүйір қыры табан жазықтығымен 45° бұрыш жасайды. Пирамиданың биіктігін табындар.	Оқушы төменгі критерилердің ешқайсысына қол жеткізбеді	0
		Есептің сызбасын дұрыс сызды	1
		Биіктікті табуға қажетті белгісіз элементті, көмекші фигураны дұрыс анықтады	1
		Белгісіз элементті табуға керекті теорема, тұжырымдаманы дұрыс тапты	1
		Белгісіз элементті табуға керекті формуланы дұрыс қолданды	1
		Пирамиданың биіктігін тауып, есептің жауабын дұрыс берді	1
		Барлық ұпай саны	5
С (Сыни ойлау және зерттеу)	Үш бұрышты дұрыс пирамиданың табан қабырғасы 4 см, биіктігі 6 см. Пирамиданың бүйір бетінің ауданын табындар.	Оқушы төменгі критерилердің ешқайсысына қол жеткізбеді	0
		Есептің сызбасын дұрыс сызды	1
		Есепті шығаруда қолданылатын формулаларды дұрыс жазды	1
		Белгісіз элементтерді дұрыс анықтап, көмекші сызбалар сызды	1
		Белгісіз элементті табуға керекті теорема, тұжырымдаманы дұрыс тапты	1
		Белгісіз элементті табуға керекті формуланы дұрыс қолданып, оны дұрыс тапты	1
		Пирамиданың бүйір бетінің ауданын тауып, жауабын дұрыс берді	1
		Барлық ұпай саны	6
		Оқушы төменгі критерилердің ешқайсысына қол жеткізбеді	0
		Дұрыс пирамиданың биіктігі мен апофемасының сызбасын дұрыс сызды	1
		Екеуінің байланыстыратын көмекші фигураны көрсете білді.	1
		Көмекші фигураны пайдаланып, биіктік пен апофеманы салыстырып, дұрыс ой қорытындысын жасады.	2
	Барлық ұпай саны	4	
Барлығы:		19 ұпай	

Критерий ұпайларын 5 балдық бағаға ауыстыру шкаласы

Ұпайлар	0-10	11-13	14-16	17-19
Проценттері	0-54 %	55-71 %	72-8 %	89-100 %
Баға	«2»	«3»	«4»	«5»

Оқушы осындай аралық жұмыстарды орындай отырып, өзінің жетістігін бағалайды, қорытынды бақылауға дайындалады. Қортынды бақылауға берілетін тапсырмаларға осындай критерийлер ұсынылады, тек тапсырмаларды күрделендіріп

алуға болады. Тоқсан ішінде математика пәні бойынша жиынтық бағалау үшін екі-үш қорытынды жұмыстар жүргізіп, соның негізінде тоқсанды баға шығару ұсынылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық. Оқу әдістемелік құрал. «Назарбаев зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы. Астана, 2016.

2. Н.Ә. Назарбаев, «Қазақстан-2050» жолдауы.

3. https://cpm.kz/ru/portal/blogs/?page=user&user_id=59185 Наметкулов Мұхит. Жаңартылған білім беру мазмұнына көшу жағдайында бағалау әдістерін тиімді қолданудың мектеп тәжірибесіндегі маңыздылығы.

4. Ғаламтор сайттары. [ustaz.kz\bolimderi\file\](http://ustaz.kz/bolimderi/file/), sabad.kz.

5. Алимова А.Е. Математика сабағында критериалды бағалауды қолдану. Әдістеме. Педагогтарға арналған журнал. <https://adisteme.kz/>

УДК 51(075.8)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРИТЕРИАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКЕ МАТЕМАТИКИ

Жубаналиева Л.У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В статье использование критериального оценивания на уроках математики помогает улучшить уровень мышления и познавательные способности учеников, так же излагается о том, как оценивать себя и других, дает возможность показать свои знания, критически мыслить; определить ошибки в процессе получения знаний с помощью критериев, составленных учителями, определить уровень подготовленности ученика в соответствии с программой; убедиться в справедливости получения своей оценки в процессе обучения, оценивать только работу учеников, сравнивать свою работу по предварительно составленному образцу. Ученик знает точный алгоритм оценивания, дающий возможность оценить свою работу. Работая над допущенными ошибками, ученик наблюдает свои успехи развития.*

***Ключевые слова:** критериальное оценивание, формативное оценивание, суммативное оценивание, математика, методика преподавания математики.*

ОӘЖ 373.2.01

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДА АТА-АНАЛАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ОРНАТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Жумабекова К.А.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқытудың мемлекеттік стандартында: ата-аналарды мектепке дейінгі ұйымдар мен мектепалды топтардың педагогикалық процесіне тарту мақсатында мектепке дейінгі ұйымдар мен отбасының өзара іс-әрекетін қамтамасыз ету қажеттілігін ұсынады. Сондықтан баланы тәрбиелеу, дамыту және білім беру мәселелерінде отбасы мен шағын орталық (балабақша) ұжымының бірлескен өзара тығыз байланысы қажет. Шағын орталық және отбасы ажырамас тәрбиелік орта болғандықтан, тәрбиелік қызметі зор. Мектепке дейінгі қызметкерлердің басты мақсаты - жеке тұлғаны қозғамдық өмірге қалыптастырып, баланың тіршілік әрекетін ұйымдастыру. Сондықтан оның іс-әрекеті отбасы, шағын орталықпен тығыз байланысты.

Кілт сөздер: мектеп, ата-ана, мектепке дейінгі ұйым, балабақша, педагог, тәрбиеші

Мақсаты: Мектепке дейінгі ұйым мен отбасы арасындағы қарым-қатынасты біріктіре отырып, тәрбие мен оқыту жүйесін арттыру. Заман талабына сай баланың рухани жан дүниесін байытып, бойындағы құндылықтарды арттыра отырып жеке тұлға ретінде қалыптастыру. Тәрбиеші мен ата-ана арасындағы ынтымақтастықты жетілдіру.

Міндеттері:

- балалардың танымдық қабілетін дамыту маңызды екенін ата - аналарға түсіндіре, жеткізе отырып, оқыту тәрбиелеу жұмыстарына ата-аналарды қатыстыру;
- балалардың бойында қазақстандық ұлтжандылықты, төзімділікті, мәдениеттілікті, салауатты өмір салтын ұсынуды, шығармашылық мүмкіндіктерін жүзеге асыруды қалыптастыру үшін тәрбие жүйесін құру;
- балалар мен отбасыларына әлеуметтік, психологиялық, құқықтық көмек көрсету мақсатында кеңес беру;
- оқыту тәрбие процестерінің үштігін: педагог, ата-ана, баланы тарта отырып, тәрбиенің жана түрлерінің жүйесін құру;
- танымдық, білімдік, іскерлік қасиеттері жан-жақты дамыған еркін ойлы, тілі жетік, ерікті-жігерлі, өзіне сенімді балғындарды келесі білім сатысына - мектепке дайындау;

Күтілетін нәтижелер:

- мектепке дейінгі ұйым мен отбасы арасында жүйелі қарым-қатынас орнайды;
- ата-анамен жүйелі атқарылған жұмыстың нәтижесінде жан-жақты дамыған еркін ойлы, тілі жетік, ерікті-жігерлі, өзіне сенімді жеке тұлға қалыптасады;
- баланың психологиялық тұрғыдан дамуына жағдай жасау үшін ата-аналарға кеңес беру бұрыштары ұйымдастырылады;
- мектепке дейінгі ұйымдар мен отбасының бірлескен жұмысының нәтижесінде тәрбиеленушілер келесі білім сатысына дайын болады;

Барлық кезеңде де ата-аналардың басты мақсаты дені сау, ұлттық сана-сезім оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, иманды, инабатты, еңбекқор, іскер, ұлтжанды, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан тұлғаны тәрбиелеу болып табылады. Демек, балаға дұрыс бағыт беретін үлкен, мықты тәрбие ошағы-отбасы деп саналады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқытудың мемлекеттік стандартында: ата-аналарды мектепке дейінгі ұйымдар мен мектепалды топтардың педагогикалық процесіне тарту мақсатында мектепке дейінгі ұйымдар мен отбасының өзара іс-әрекетін қамтамасыз ету қажеттілігін ұсынады. Сондықтан баланы тәрбиелеу, дамыту және білім беру мәселелерінде отбасы мен шағын орталық (балабақша) ұжымының бірлескен өзара тығыз байланысы қажет. Шағын орталық және отбасы ажырамас тәрбиелік орта болғандықтан, тәрбиелік қызметі зор. Мектепке дейінгі қызметкерлердің басты мақсаты - жеке тұлғаны қоғамдық өмірге қалыптастырып, баланың тіршілік әрекетін ұйымдастыру. Сондықтан оның іс-әрекеті отбасы, шағын орталықпен тығыз байланысты.

Тәрбиенің ең алғашқы негізі отбасында қаланып, шағын орталықпен байланыс арқылы одан әрі жалғасады. Ата-аналардың педагогикалық және психологиялық сауаттылығын мектепке дейінгі ұйымдармен өзара тығыз іс-әрекет негізінде арттырудың маңызы зор. Отбасындағы тәрбие мақсатына субъективтік рең беретін нәрсе ол әрбір ата-ананың өз баласын қандай етіп өсіргісі келетіндігі жөнінде түсінігінің болуы. Мұнда баланың жеке ерекшеліктері және бейім қабілеттері назарға алынады.

Көбінесе, ата-аналар жалпы өз өмірлері, алған білімдері барысындағы кездескен кедергілер мен жіберген кемшіліктерін есепке ала отырып, балаларын басқаша тәрбиелеуге күш салады. Тәрбие мақсатында сондай-ақ сол отбасының ұстанатын этикалық, діни, мәдени дәстүрлері де есепке алынады. Отбасы мүшелерінің сондай-ақ отбасы мен шағын орталық арасындағы, тәрбиелеу ұғымындағы кереғар пікірлер баланың жалпы дамуы мен жүйке психикасының дамуына кері әсерін тигізбей қоймайды. Жекелеген нақты отбасыларындағы тәрбие мақсатын анықтауда ата-аналар балалардың жеке және жас ерекшеліктері туралы, олардың даму тенденциялары кезеңіндегі ерекшелігі туралы біліктік түсініктердің болмауы салдарынан қателіктерге ұрынып, тығырыққа тіреледі. Сондықтан ата-аналар кәсіби маманданған педагогтармен жиі ақылдасып, бала тәрбиесінде көмек алып отыруы қажет. Егер де тәрбиелеу күштері қалыптаспаса және бір-біріне қарама-қайшы келсе, онда бала психикалық қысымға тап болады.

Мектепке дейінгі ұйымның отбасымен бірлескен жұмысын ұйымдастыру төмендегідей мақсатты көздейді:

- ата-аналармен бірлесе отырып баланың тұлғасын дамыту;
- бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру;
- балалардың өмірін қорғау және денсаулығын сақтау үшін қолайлы жағдай жасау;
- баланың тұлғалық әрекетінің дамуы үшін отбасымен бірге эмоционалды жағдай туғызу;
- психологиялық жағынан кедергісіз жетілуін қамтамасыз ету.
- отбасының тәрбиесін, әдептерін, дәстүрлерді сақтауын ескере отырып, балаларды әлеуметтік ортаға қарым-қатынас мәдениетімен таныстыруға ықпал жасау.

Мектеп жасына дейінгі балаларды туған жерге, елге, халқына деген сүйіспеншілікке, патриоттыққа тәрбиелеу – аса жауапты міндеттердің бірі. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» дегендей бала тәрбиелеуде осындай міндеттерді іске асырушылар-шағын орталықпен отбасы. Осы екі арнада іске асырылған тәлім тәрбие сабақтаса, ұштаса жүргізілгенде ғана мақсатымыз нәтижелі болмақ.

Отбасы тәрбиесіндегі кездесетін сәтсіздіктер ата - аналардың педагогикалық сауатсыздығынан және оларда тәрбие жұмысын жүргізуге қажетті тәржірибенің жоқтығынан болады. Балаларды тәрбиелеудің дұрыс жолын табу үшін ата - аналарға көмектесу тәрбиешілердің міндеті.

Педагог ғалымдардың тұжырымдарына сүйенсек тұлғаның қалыптасу нәтижелілігі ең алдымен отбасындағы өнегеге байланысты екенін білеміз.

«Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» - деген қазақ халқының мақалы осы жерде орынды болар. Тек қана шағын орталықпен ата-аналардың тәрбие мәселелерін

жұмылдыра, бірлесе шешуі және оқу-тәрбие процесіне отбасыларды белсенді қатыстыру барысында ғана, жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеудегі қойылған мақсаттары мен міндеттеріне жетеді.

Соңғы жылдары отбасылық тәрбиені одан әрі жетілдіруде ата-аналардың жауапкершілігін күшейтудің қажет екендігіне үкімет аса мән беріп отыр. Мұнда бала тәрбиесі ата-аналар алдында тұрған әрі күрделі, әрі жауапты іс екендігі ескеріліп отыр. Өйткені алғашқы тәрбие мектебі, отбасылық кезеңдегі баланың өмірі мен іс-әрекеті оның санасында өшпейтін із қалдырады. Отбасы бала үшін еш уақытта ұмытылмайтын орта болып қалады. Адамгершілік қасиет отбасы мүшелерінің бір-бірін қадірлеуімен, әсіресе баланың қартайған әке –шешелеріне ерекше құрмет көрсетуімен сипатталады. Осыны ойға азық, тілге тірек ете отырып, көпті көрген атакты жырау:

«Меккені іздеп нетесің,
Меккеге қашан жетесің?
Әзір мекке алдында,
Пейіліңмен сыйласаң

Атаң менен аңанды» - деп ата-ананы шынайы сыйлаудың өзі Меккеге барғанмен бірдей екенін түсіндіріп, яғни ата-ананы құрметтеу керектігін меңзейді.

Отбасылық тәрбиелеудің басымдылығын тану дегеніміз – отбасы мен мектеп жасына дейінгі мекеменің жаңа қарым – қатынасын талап етеді. Бұл қарым-қатынастың жаңашылдығы «ынтымақтастық» және «өзара қарым-қатынас» деген түсініктермен анықталады.

Отбасы — адам баласы үшін ең жақын әлеуметтік орта. Онда бала алғаш рет өмір жолымен танысады, моральдық нормаларды игереді. Сондықтан отбасылық өмір — жеке тұлғаның азамат болып өсуінің негізі. Адам өмірінде шағын орталық (балабақша) мектеп сияқты қоғамдық орталар қалыптасқан. Дегенмен, отбасы ғасырлар бойы қоғамдық өмірдің, тәрбиенің ең басты әлеуметтік ортасы болып табылады. Отбасы тәрбиесі — бұл қоғамдық тәрбиенің бір бөлігі, мемлекет алдындағы ата-аналар борышы.

Отбасы - адамзат қоғамының ең шағын бейнесі. Қоғамда отбасы екі қызмет атқарады, оның бірі — дүниеге ұрпақ әкелу, екіншісі — дүниеге келген сәбиді тәндік жағынан дамытуды қамтамасыз етіп, өмір бойы рухани жағынан жетілдіріп, оны тұлға ретінде қалыптастыру.

Тәрбиелеу дегеніміз - балаға мақсат көздей, ұйымшылдықпен және жүйелі ықпал жасау деген сөз, осы ықпалдың арқасында бала тәрбиеші талап ететін мінез сапаларына ие болады, мінез-құлық ережелерін бойына сіңіреді. Тәрбие баланың дене және ақыл-ой қабілетін дамытады, оны алдағы еңбекке даярлайды, ол бойынша, қоғамдық дамудың болашақ белсенді қайраткерлеріне керекті адамгершілік сапаларын қалыптастырады.

Бала тәрбиелеу дегеніміз – зор, елеулі, қуанышты, сонымен бірге қиында іс. Бала белгілі бір биологиялық заңдылықтар бойынша дамиды. Баланың дені сау болып өсуіне ешқандай нұқсан келтірмеу үшін, бұл заңдылықтарды білу, ескеру және тиімді пайдалану қажет. Баланың адамшылығын қалыптастыру, оның ақылын молайту, оны белгілі адами сапаларға, көркемдік талғампаздыққа және талапқа баулу – бұдан да қиынырақ іс. Бұл жөнінен бала өсетін қоғамдық жағдай, ең алдымен тәрбиенің ықпалы шешуші орын алады. Баланың ойын айналасындағы бүкіл өмір шындығы – табиғат, қоғамдық орта, жанындағы адамдар. Ең алғашқы тәрбиені беретін, ата-ана және тәрбиеші болып табылады.

Мектепке дейінгі ұйымның ата - аналармен жұмысты ұйымдастырудың негізгі мақсаты отбасы мен шағын орталық арасындағы байланысты күшейтіп, бағытты жұмыс жүргізу, ұйымдастырылатын мерекелік іс - шараларға, педагогикалық әңгімелесулерге, жиналыстарға ата - аналарды тарту.

Педагогикалық әңгімелесулер. Педагогқа отбасымен байланыс жасау үшін ыңғайлы жұмыс түрі. Педагогикалық әңгімелесулер аталмыш түрінде жүреді немесе бұл

жұмыстүрін келесі түрлердің құрамында да жүргізуге болады: ата – аналар жиналысы, кеңес беру.

Мақсаты: ата – аналарға дер кезінде бала тәрбиесі бойынша көмек көрсету, ата – аналармен тәрбие мәселелері бойынша бір көзден қарау. Негізгі міндет бұл жұмыста тәрбиешіге жүктеледі, ол әңгімелесудің тақырыбын және жүргізу барысын алдын – ала жоспарлайды. Әңгімелесуді өткізу барысында үйлесімді жағдай туғызу және әңгімелесуді бейтарап сұрақтардан бастап, кейін негізгі тақырыпқа көшуді ескеру қажет.

Тақырыптық кеңес беру. Кеңес беру мазмұны бойынша әңгімелесуге жақын, бірақ олардың негізгі айырмашылығы – кеңес беру жұмыс түрін жүргізуде тәрбиеші ата – анаға маман ретінде кеңес береді. Кеңес беру жұмыс түрі жоспарланған және жоспарланбаған, жеке және топтық түрінде жүреді. Жоспарланған кеңес беру жұмыс түрі мектепке дейінгі ұйымда жүйелі түрде жүреді, әр жасқа сай жылына 3-4 рет, осы санда жылдық жоспарға сәйкес жалпы кеңес беру жұмыс түрі шағын орталық бойынша жүргізіледі. Кеңес берудің созылуы – 30-40 минут. Жоспарланбаған түрі ата – ананың немесе педагогтың бастамашылығымен жиі жағдайға байланыстық туындайды. Кеңес беру түрі әңгімелесу түрі сияқты педагог тарапынан тиінақты дайындықты талап етеді. **Мақсаты:** ата-аналармен әңгімелесе отырып, бала тәрбиесіне байланысты кеңес беру. Кеңес беру арқылы баланың қайырымдылық, қарапайымдылық қасиеттерін дамыту.

Топтық ата – аналар жиналысы. Топтық жиналыста ата – аналарды мектепке дейінгі ұйымда және отбасы жағдайында балалардың жасына сай тәрбие мазмұнымен, мақсат – міндеттерімен және әдістерімен таныстырады. Топтық ата – аналар жиналысының күн тәртібі сол кезеңде маңызды тақырыпқа педагогикалық әңгімелесу, ата – аналар санынан отбасылық тәжірибеден хабарлама, ағымдағы ұйымдастырушылық мәселелерді талқылауды қамтиды. Оқу жылы бойы 3-4 топтық жиналыс өткізілу ұсынылады. Жиналыс соңында ата – аналар өз сауалдарын қояды, педагогпен ақылдасады, сонымен қатар, шағым – талаптарын білдіреді.

Мақсаты: ата-аналармен танысу, ата-аналардың педагогикалық мәдениетін көтеру, ата-ана алдында тұрған міндеттерді бірге шешуге жұмыстану.

Жалпы ата – аналар жиналысы. Жиналыс барысында мектепке дейінгі ұйым бойынша жалпы ұйымдастырушы мәселелер талқыланады. Жалпы ата – аналар жиналысын тәрбиеші, әдіскер және психолог біріге отырып жүргізеді. Жылына аталмыш жиналыс саны – 3 – тен кем болмауы тиіс.

Мақсаты: ата-ананың тәрбие мәселесіндегі психологиялық құзіреттілігін арттырып, баламен тиімді қарым-қатынас орната білу қабілетін дамыту. Мектепке дейінгі ұйыммен отбасы ынтымақтастығын нығайту. Ата-ана, мен тәрбиеші арасындағы өзара сенім мен сыйластық орнауына ықпал ету.

Педагогикалық семинарлар отбасылық тәрбиенің әдіс - тәсілдеріне арналады. Семинарға тәрбиешілер де, ата – аналар да жан жақты дайындықпен қатысуы қажет»

Шығармашылық кештершағын орталықтық және топшілік болып, озық қабілетті, танымал ата - аналарды үлгі тұту, насихаттау мақсатында ұйымдастырылады.

Мектепке дейінгі ұжым ұжым ата-аналарды ұйымдастырып, балаларының шағын орталықтағы (балабақша) өмірінің тәрбиесіне белсене қатысуларына арналған іс-шаралар жиі өткізілуі қажет. Оған сауықтыру кештері, ертеңгіліктер, психологтың тренингтері, пікірталас кештері, сауалнамалар жатады. Осындай отырыстар арқылы ата-аналар бір-бірімен жақынырақ танысып, ортақ мәселелерді бірге шешуге тырысады.

Бұл жұмыстардан күтілетін нәтиже:

- ата-аналар және басқа да ересектер мектепке дейінгі мекемедегі оқыту философиясымен және оқу жоспарларымен танысады;
- балалар еліктеудің жаңа үлгісін алады;
- ересектер тәрбиеші жұмысымен жақын танысып, оны бағалай біледі;
- ата-аналар және отбасы мүшелері өздерінің бала тәрбиелеуге, оқытуға қатысы бар екендігін сезінеді,

- балаларда іс - әрекетті таңдаудың үлкен мүмкіндігі болады;
- балалар маңызды жетістіктерге жете алады.

Ата-аналар мен педагогтердің үздіксіз қарым-қатынасы (диалог). Тәрбиешілер отбасы мүшелеріне бүгінгі болған маңызды оқиғалар мен балалардың жетістігі, әрекеті туралы айтып отырады. Ата-аналар мен тәрбиешілер балаға қатысты барлық мәселелерде (әлжуаз, жетілуі мен дамуында ауытқушылықтары бар, көңіл күйі тұрақсыз балалар туралы) бірлесе отырып шешім қабылдайды. Балаға ата-анасы оны қандай болса да жақсы көретінін сезінетіндей эмоционалдық тыныштық пен қамқорлық ортасын қалыптастыру жөнінде ақыл-кеңестер береді.

Педагогтар баланы жан-жақты дамытуға, оның білуге құштарлығын арттыруда, есі мен зейінін тұрақтандыруда, тілдік қатынасы мен сөздік қорын байытудағы отбасының мүмкіншіліктерін анықтайды. Сонымен қатар, отбасы мен тәрбиешілер бірлесе отырып баланың бойындағы ерекшеліктері мен қабілетін ашып, талантын шыңдауға күш салады. Тәрбиеші ата-аналармен қарым-қатынас жасаудың тиімді түрлерін қолданады: тренингтер, пікірталастар, практикумдер, әңгімелер, лекциялар. Арнайы мамандар мен ата-аналардың оңаша әңгімелесуіне жағдай жасау (психолог, логопед) маңызды. Ата-аналарды психолог, логопед, медицина қызметкерлерінің, қосымша сабақтар жүргізетін мамандардың жұмыстарымен таныстырып, баланың дамуындағы ерекшеліктері мен кедергілері туралы мәлімет беріп отырады. Педагог аталған жағдайларды бекіту мақсатында өмірден мысал келтіріп, көріністер қояды.

Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың табиғи құқығы әрі парызы. Мектепке дейінгі баланы толыққанды тәрбиелеу отбасы мен мектепке дейінгі ұйым тығыз ынтымақтастығы кезінде ғана мүмкін болады. Ата-аналардың балаларға тәрбие беру міндеті Қазақстан Республикасы Конституциясында, ал балалардың отбасындағы құқығы – бала құқықтары туралы конвенцияда белгіленген.

Ата-анамен жұмыс ұйымдастырудың негізгі мақсаты: ата-ананың мектепке дейінгі ұйымға деген көз қарасын өзгерту; ата-анамен бірлесе жұмыс жасай отыра, баланың тәрбиеленуімен, ой-өрісінің кеңейуін дағдыландыру. Біз балаларды сауаттылыққа үйрету үшін дәстүрлі және дәстүрлі емес әдіс – тәсілдерді қолданып, оның ішінде ата-аналарды оқу іс – әрекетіне, тәрбиелік шараларға, ертеңгіліктерге қатыстырып отырамыз. Қазіргі уақытта ата-аналардың балаларды тәрбиелеуге қатысты пікірі кеңейе түсіп, тәрбие жұмысы еңбек ұжымының күнделікті ісіне айналуға тәрбиешілердің практикасында ата-аналармен және көпшілікпен бірігіп жұмыс істеудің әр түрлі формалары қалыптасып, жемісті түрде қолданылуға бастады. Тәрбиешілер ата-аналармен жекелеп және ұжымдық жұмыстар жүргізеді. Отбасы тәрбиесіндегі кездесетін сәтсіздіктер ата-аналардың педагогикалық сауатсыздығынан және оларда тәрбие жұмысын жүргізуге қажетті тәжірибенің жоқтығынан болады. Балаларды тәрбиелеудің дұрыс жолын табу үшін ата-аналарға көмектесу тәрбиешілердің міндеті.

Қоғам үшін әр кезеңде, әр отбасында өсіп келе жатқан өрімдей ұл-қыздардың дені сау, рухани бай, еңбекке, білімге құштар болып өсуі- ең жоғарғы тілек, ең биік мақсат. Отбасының аса құнды ықпалы мен әсерін өмірдегі ешнәрсе алмастыра алмайды. Отбасы өмірге сәби әкеліп, оны тәрбиелеп, қалыптастыруда және ұрпақ жалғастыруда теңдесі жоқ орын. Жоғарыда аталған жұмыстардың барлығы бүгінгі күні біздің шағын орталықта кеңінен қолданылуға бастады. Әрине, бүгінгі таңда бұл жұмыстар өз нәтижелерін беруде. Дегенмен, отбасымен жүргізілетін жұмыстар үздіксіз өзгерістерді қажет етеді. Себебі, бүгінгі күннің ата-аналары жаңа заманның, озық технологиялардың адамдары. Осыдан бірнеше жыл бұрынғы ата-аналар үшін балаларының уақытылы тамақтануы, қаралуы ғана маңызды болса, бүгінгі ата-аналар үшін аталған шарттармен қатар баланың сапалы білім мен саналы тәрбиемен қамтамасыз етілуі де аса маңызды. Сондықтан ата-аналар қауымын шағын орталық жұмысымен таныстырудың бірден бір жолы оларды мекеме жұмысына, яғни бала тәрбиесіне белсендіре араластыру болып табылады. Бүгінгі

таңда біздің ата-аналарымыз тәрбиешімен бірге, белсенділік танытып барлық іс-шараларда, ертеңгіліктерде, отбасылық сайыстарда бірігіп жұмыс атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айтмамбетова Б.Р. Бейсенбаева А.А. «Жеке адамның дамуы, тәрбиесі» Алматы КазПИ, 1991.
2. Слостенкин В.А. и др. Педагогика: уч. пособие – Москва Академия, 2004
3. Р.М. Қоянбаев Жалпы бастауыш білім беру педагогикасы. 2005ж.
4. «Бастауыш мектеп» республикалық ғылыми әдістемелік және педагогикалық журнал №9, №10, 2005ж.
5. «Отбасы және балабақша» журналы №4, 2014ж.

УДК 373.2.01

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ УСТАНОВЛЕНИЯ ОТНОШЕНИЙ С РОДИТЕЛЯМИ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ.

Жумабекова К.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация:** В государственном стандарте воспитания и обучения детей дошкольного возраста: в целях вовлечения в педагогический процесс родителей детей дошкольных учреждений и дошкольных групп предлагается обеспечить взаимодействие дошкольных организаций и семьи. Поэтому в вопросах воспитания, развития и образования ребенка необходимо поддерживать тесную взаимосвязь семьи с мини-центрами (детскими садами). Мини-центр и семья являются неразрывной воспитательной средой и имеют важное значение в воспитании. Главная цель работника дошкольных учреждений – формирование личности в общественной жизни и организации жизнедеятельности ребенка. И поэтому деятельность ребенка находится в тесной взаимосвязи с семьей и мини-центром.*

***Ключевые слова:** школа, родители, дошкольное образование, детский сад, педагог, воспитатель*

ОӘЖ 373.2 (075.32).

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҰСАҚ ҚОЛ МОТОРИКАСЫН ДАМЫТУДАҒЫ САУСАҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Жумасейтова А.Е.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Бұл мақалада мектепке дейінгі жастағы балалардың ұсақ қол моторикасын дамытудағы саусақ жаттығуларының маңызы, саусақ ойындарын балабақшада дамыту жолдары туралы мәселелер қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** ұсақ қол моторикасы, саусақ жаттығулары, саусақ ойындары, мектепке дейінгі жастағы балалар.*

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты - жолдауында «Кішкентай бүлдіршіндердің дамуына ықпал ететін үздіксіз білім берудің

алғашқы сатысы мектепке дейінгі білім беруге баса назар аударған жөн және бұл сатыны олардың шығармашылық және интеллектуалдық қабілеттерін дамыту» деп баса назар аударған еді [1].

Бүгінгі бала - ертеңгі азамат. Сол азаматты балабақшадан бастап болашақ өмірге бейімдеу, дені оларды оқыту, тәрбиелеу, еңбекке баулу үшін қолайлы атмосфера қалыптастыру - білім беру ұйымдарының міндеті болып табылады.

Соңғы кездері біз «ұсақ саусақ моторикасы» деген ұғымды жиі естиміз. Физиологтар ұсақ саусақ моторикасы деп, саусақ, қол және қолдың білезік бөліктерінің ұсақ бұлшықеттерін меңзейді. Осы бұлшықеттерді дамыту және шыңдау, адамның орталық жүйке жүйесінің, барлық психикалық үрдістердің, сөйлеуінің дамуына басты ықпал етеді.

Қазіргі педагогиканың өзекті мәселесінің бірі мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қызығушылықтарын дамыту. Барлығымызға белгілі, адам миының қозғалыс проекциясының барлық бөлігінің үштен бірін, қол проекциясы алып жатыр. Осыдан келер қорытындымыз, танымдық функциялардың, ақпаратты қабылдаудың дамуына ұсақ саусақ моторикасының маңызы зор [2].

Ұсақ саусақ моторикасын дамытудың маңызды бөлігі - саусақ жаттығулары. Саусақ жаттығулары дегеніміз қандайда бір ұйқасты оқиғаны, тақпақты, ертегіні саусақтар арқылы ойнап шығару. Саусақ жаттығулары қызықты, эмоционалды, баланың тілінің, шығармашылық қабілетінің дамуына әсер етеді және балабақшада, үйде, кез-келген бос уақытта өткізуге болады. Балалар саусақ жаттығуларын үлкендердің артынан қайталағанда, саусақ моторикасын дамытады. Сол арқылы қол шапшандығы дамиды, өз қимылдарын басқаруы, белгілі іс-әрекетке зейіні тұрақтанады. Көптеген саусақ жаттығулары екі қолдың да қозғалысын талап етеді, ол өз кезегінде баланың «оң», «сол», «жоғары», «төмен» сияқты ұғымдарды түсінуіне көмегін тигізеді [3].

Саусақ ойындары жаттығуларының баланың шығармашылығын дамытуда да маңызы зор. Егер бала қандайда бір «саусақ жаттығуын» меңгерсе, ол міндетті түрде басқа да тақпақтар мен әңгімелерге саусақ жаттығуларын ойлап табуға тырысады. Бір жастан екі жасқа дейін балалар «саусақ жаттығуларын» бір қолмен орындағанда, жақсы қабылдайды.

Үш жастағы балалар екі қолмен ойналатын саусақ жаттығуларын меңгереді, мәселен, бір қол ұй болса, екінші қол үйде жүгіріп жүрген мысық болады.

Төрт жастағы балалар бұл жаттығуларды, бірнеше оқиға желісің ауысуымен ойнай алады. Ал мектепке дейінгі ересек жастағы балаларға әр түрлі заттарды, шарлар, кубиктер не үйлер сияқты құралдарды беріп, түрлендіріп саусақ жаттығуларын өткізуге болады [3].

Мектепке дейінгі жастағы балалардың шаршағанын басып, еңбекке қабілеттілігін арттыру үшін қол-саусақтарын әрдайым жаттықтырып отыру қажет.

Саусақ жаттығулары баланың сөйлеуге деген талпынысы, қабілеті дамытып, ынтасын арттырады. Сөйлеу тілі мүшелері әрекетінің қозғауларының дамуы қол саусақтарының нәзік қимылдарының дамуымен тығыз байланыста болғандықтан, бала қолының ептілігін толық жетілдіру, түзету - тәрбие жұмысын жүйелі жүргізуді қалайды. Саусақ жаттығулары балабақшада және үй жағдайында әсерлі, көңілді түрде ұйымдастыруға болады. Баланың тілі негізінен мектепке дейінгі кезеңде қалыптасады. Бұл кезеңде ағзаның барлық бөліктері және жүйелері қарқынды дамып, баланың дене және ой дамуына қажетті қозғалыстағы таным іскерлігі қалыптасады. Мектепке дейінгі кезеңде қолдың ұсақ моторикасы мен қимыл-қозғалыстарын дамыту жұмыстары маңызды болып табылады.

Психологтар балаларда қол-саусақ жаттығулары есте сақтау және назар аудару қабілетін дамытатындығын айтып кеткен. Тақпақпен айтылатын саусақ жаттығулары ырғаққа ілесіп қимылдауына және баланың сөйлеу ырғағының қалыптасуына көмектеседі. Саусақ ойындары сөйлеу лексикасының, сөздердің өзара байланысының

(диалогты дұрыс жүргізуге, түсінік айтуға, т.б.) шындалуына себепші болады. Сондықтан баланы ерте жастан бастап шынықтырған жөн [4].

Қазіргі таңда ұсақ саусақ моторикасын дамытатын ойындар мен жаттығулар өте көп. Олар шартты түрде топтарға бөлінеді. Қол, кодың білезік және саусақтарының қозғалысының дамуына оң әсер ететін заттық ойындар, яғни ойыншықтармен, кез-келген заттармен өткізіледі. «Мозайкалар», «конструкторлар» – аталған материалдар саусақтардың белсенді қозғалысына әсер етеді. Мозайкада ұсақ бөліктерден толық сурет құрап шығару мақсаты тұрады. Ойын барысында бала бөлшектермен қозғалыс жасайды, байқағыштық, төзімділік, табандылық пайда болады.

Моншақтармен ойын: екі қолдың да бағдарлауын арттырады. Балаға тізуге арналған бау және әр түрлі теңдіктегі, әр түрлі диаметрлі моншақтар беріледі. «Көз-қол» бағдарлауын жетілдіреді. Бұл ойында тек қол ісмерлігі ғана емес, сенсорлық (түс, көлем, пішін) қабілетті дамиды.

Баулармен ойындар – сенсомоторлық бағдарлауды, ұсақ моториканы, жазықтықта бағдарлауды, «жоғары», «төмен», «оң», «сол» ұғымдарын игеруіне жәрдемдеседі, тілді дамытады, зейіннің тұрақтандырады, қол белсендігін, икемділігін арттырып, қолды босансытады.

Сурет салу – барлық балалар жақсы көретін, әрі пайдалы ісі. Қарындаш, қылқаламмен парақта, қатты қағазда сурет салу қатып қалған қағида емес. Қарда, құмда, терлеген терезе бетіне, асфальтта сурет салуға болады. Алақанмен, мақталы таяқшалармен, көкөністер бастырмаларымен және т.б. әдістермен, яғни бейнелеудің дәстүрлі емес техникалары арқылы сурет салу өте пайдалы, әрі қызықты. Балаға әр түрлі пішіндерді тік сызықпен салуға, суреттің үзік сызық бойымен жүргізу, үлгімен сурет салу, суреттің аяқталмаған екінші бөлігін салу – шығармашылық қабілетті, есте сақтау қабілетін, түсті қабылдауды дамытады.

Ермексаз баланы жалпы дамытатын әр түрлі қызықты ойындар өткізуге мүмкіндік береді. Балалар ермексазды қолмен жібітеді, саусақпен бөліп алады, домалатады, ширатады, ермексазды қалауынша қалыпқа келтіреді және кез-келген уақытта ермексазды бүлдіріп алам деп қорықпастан жұмысына өзгеріс енгізеді, ол өз ісіне деген сенімділік тудырады. Ұсақ саусақ моторикасының дамытады, агрессияны басады, шығармашылық қабілетін, тілін дамытады, қолдың бұлшықеттерін бекітеді [5].

Балабақшада балалардың әлеуметтік дағдысын, қызметтің түрлі нысандарын меңгеруді дамыту бойынша жеке жұмысты ұйымдастыруға да міндет қойылу қажет.

Балалардың еркін өзіндік қызметі баланың жеке қабілеті мен мүддесіне сай таңдалған саусақ жаттығулары баланың өз бетімен дамуына септігін тигізді. Балабақшада саусақ жаттығуларын түрліше бағытта қолдануға болады:

1. Бірлескен және жеке жұмыста саусақ жаттығуын массаж (саусақтың басынан қол буынына дейін сипау) және жаттығу (әр саусақты жеке –жеке бұғу және бүктеу) түрінде жүзеге асыру. Массаж - пассивті гимнастиканың бір түрі болып табылады. Массаж - бұлшық ет жүйесінің тонусын, бұлшық ет икемділігі мен әрекет жасау қабілетін арттыруға көмектеседі. Сондай-ақ, балаларға табиғи материалдармен массаж жасау ұсынылды (шырша бүршігі, жаңғақ, доптар т.б.). Осындай жаттығу нәтижесінде баланың қызығушылығы артты, саусақ гимнастикасы тақпақ оқумен жалғастырылды.

2. Тақпақты тыңдаған балалар саусақ қозғалысының көмегімен тыңдалған тақпақтар мен мазмұнын және бейнелер арқылы сахналау. Сюжетті материал ретінде тақпақтар пайдаланылады. Жаттығуға ұласқан тақпақ-сезім ритмін қалыптастыратын және жетілдіретін негіз болып табылады, қолайлы эмоционалды жағдай пайда болады, соның арқасында бала ойынмен айналысады, орындайтын қозғалысты қызғушылықпен орындайды, ал бұл саусақ қозғалысын жақсартады. Тақпақты бейнелеу, тыңдау және түсіну дағдысын дамытады. Ұсақ қол саусақтарын дамытуға арналған картотека құрастыру қажет: «Саусақ жаттығулары», «Жолақпен жүру», «Сергіту сәттері».

3. Бірлескен және өзіндік әрекет кезінде саусақ театр қозғалыстарын қолдану. Бұл балаға бір мезетте сценарист, режиссер-постановщик болуға мүмкіндік береді. Театрландырылған қойылым шығармашылық потенциалды ғана емес сөйлеуді және оған саусақ белсенділігін дамытуға көмектеседі. Саусақ театрының тағы бір жағымды жағы – бала ойын нысанында кеңістік және санау түсінігіне үйренеді. Саусақ театрына арнап ертегілер кейіпкерлері бойынша қуыршақтар әзірлеу қажет: «Қоян мен түлкі», «Бауырсақ» және т.б.

4. Жапсыру ісімен айналысу қол мойнының буыны және ұсақ әрі жалпы қол моторикасын дамытуда маңызы зор. Жапсыру ісімен айналысу баланың сенсорлы және кеңістікті сезіну, қабылдауын дамытуға қажет. Өз жұмысымда жапсыру ісімен айналысуда ермексаз, тұздалған ұн, тұқымнан және ұлу қабыршығынан жасалған оюларды жиі қолдану қажет. Бұл еңбекті көп қажет ететін, қызықты жұмыс болғандықтан баланың назарын, көз бен қолдың өзара қозғалыс үйлесімділігін, сенсомоториканы дамытады. Қағаздан бұйымдар жасау- қол мойын буынының кіші бұлшық етін дамытуға әсер етеді. Мұндай жұмыстар баланы қызықтырады, қиялдарының дамуына, сындарлы ойлауына септігін тигізеді. Қағазбен жұмыстың бірі ретінде жыртылған қағаздар қолданылды. Қағазды ұсақтап жыртыу саусақ күші мен ұсақ қимылын басқару дағдысын дамыту жаттығу болып та есептеледі.

5. Бірлескен қызметке сурет салудың көптеген дәстүрлі емес түрлерін пайдалану қажет: тампондау, қылқалам, май шам, тіс щеткасы көмегімен қолдан жасалған мөр және т.б. Сурет салу кезінде балалардың қиялы, шығармашылығы дами түседі, эмоционалды қатынастары және графикалық дағдылары қалыптасады. Басты назар суреттерді бояуға бөлінді. Бұған бояу альбомы мен дайындамалар қолданылды. Бояу қозғалыс үйлесімін дағдыландыруда ұсақ қол моторикасын дамыту мен нығайтуды қамтамасыз ететін түр сызықтарының бірнеше түрлерін қамтиды [6].

6. Баланың графикалық дағдысын дамытуда неше түрлі қызықты әдіс – тәсілдерде жеткілікті. Мәселен нүктелер бойынша суретті бір-біріне қосу. Элементарлы математикалық түсінікті қалыптастыру бойынша бірлескен қызметте жазықтық үлгілеу әдісі (жазық геометриялық фигуралардан шекті мөлшерде жасалған суреттер), есептеуіш таяқшамен жаттығулар әдістерін қолдану қажет. Қызметтің осы түрлері балалардың байқағыштық, зерделілік, ойлау және қиялдау, ұғыну қабілеттері дамиды.

7. Ерте және мектепке дейінгі кіші жаста қарапайым жаттығуларды жасауда өлеңмен, тақпақпен ұйқастырылған жаттығуларды пайдалану ұсыну. Сонымен қатар өзіне-өзі қызмет ету дағдысын қалыптастыру: қасық пен қарындаш ұстау, түйме тиегін өзі салып, өзі ағыту, бауын байлау, т.б. Өмірінің бастапқы кезеңінде баланың ұсақ қол моторикасы қалай дамып жатқандығын, жеке интеллектуалды қабілетін байқауға болады. Қасықты, қарындашты ұстау алмайтын, түймесін түймелей алмайтын және бәтеңке бауын байлай алмайтын балалардың қолының кіші моторикасы нашар дамыған болып есептеледі. Олар шашылған конструкторларды жинау, пазаламен жұмыс жасау, есептегіш таяқша және мозаикамен ойнау өте қиын. Олар басқа балалармен ойнаудан бас тартады, осы қызметтегі жұмыс жасағанда үлгермейді. Мұндай балалар элементарлы қызметтің өзінде өздерін нашар сезінеді және бұл жағдай баланың эмоциясын мен өзін-өзі бағалауға кері әсерін тигізеді [7].

Сондықтанда мектепке дейінгі жаста бала тілінің дамуда, өзіне-өзі қызмет көрсету және жазуға дайындық дағдысын қалыптастыруда ұсақ қол моторикасын дамытудың және үйлестіру жұмыстарын жүргізудің маңызы өте зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» Елбасының Қазақстан халқына Жолдауы 11 қараша 2014 жыл.
2. Анищенко Е.С. Пальчиковая гимнастика для развития речи дошкольников. АСТ, Серия «Родничок», 2007. – 39 с.

3. Бардышева Т.Ю. Сәлем,саусак. Саусак ойындары. М., 2000.
4. Большакова С. Е. Формирование мелкой моторики рук. Игры и упражнения. Изд.: Сфера, 2009.
5. Диченкова А.М. Страна пальчиковых игр: Идеи для развития мелкой моторики.- Изд.: Феникс,2008. – 220с.
6. Большакова С.Е. Ұсақ қол моторикасын қалыптастыру: Ойындар мен жаттығулар. А., 2001.
7. Тимофеева Е.Ю.,Чернова Е.И.Саусак қадамы.Ұсақ қол моторикасын дамытуға арналған жаттығулар. М., 2007.

УДК 373.2 (075.32)

РОЛЬ ПАЛЬЦЕВ В РАЗВИТИИ МЕЛКОЙ МОТОРИКИ РУК У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Жумасейтова А.Е.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассмотрены вопросы о значении пальчиковых упражнений в развитии мелкой моторики рук детей дошкольного возраста, о путях развития пальчиковых игр в детском саду.*

***Ключевые слова:** мелкая моторика рук,пальчиковые упражнения, дети дошкольного возраста.*

УДК 373

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МЕТОДОМ ДИАЛОГОВОГО ОБУЧЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ 5-9 КЛАССОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ.

Кузнецова А.Н., Иргалиев А.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** Статья посвящена анализу диалоговых стратегий, которые может применять учитель при освоении школьниками учебного материала. Автор предлагает использовать в соответствии с этапами изучения новой темы на уроке определенную последовательность различных стратегий, позволяющую более эффективно организовать процесс смыслообразования.*

***Ключевые слова:** диалог, диалоговая стратегия, диалоговая тактика, смыслообразование, дидактическое взаимодействие, диалоговое обучение.*

Современное содержание образования ориентировано на создание условий для реализации всех творческих возможностей личности, на обретение каждым членом общества многообразной эстетической, в том числе речевой культуры. Высокая культура речи - важная составная часть общей культуры человека, учитывая ,что в современных условиях развивающегося общества, перестройки в деятельности образовательных учреждений – школ всех типов возникает необходимость в совершенствовании воспитательно-образовательного процесса, затрагивающего формирование культуры речи учащихся, особенно среднего школьного возраста. Подготовки и переподготовки

педагогов способных формировать стойкую потребность в культурной речи и все это, преимущественно, средствами педагогического воздействия.

Однако проблема развития культуры речи школьников в процессе диалогового обучения в научной, педагогической и методической литературе не получила достаточного освещения. На основе анализа теоретических положений научных работ философов, эстетиков, психологов, педагогов, культурологов, филологов, методистов языка и литературы мы определили основные направления нашего исследования. Культура речи - составная часть личностной характеристики человека.

Превращаясь в открытую образовательную систему, школа вырабатывает новые приемы, методы, формы обучения, ищет новые подходы к содержанию образования [1]. Деятельность учителя при этом рассматривается как "разновидность деятельности практического психотерапевта" [2].; овладение соответствующими приемами, разнообразными техниками помощи, облегчения становится главным в его работе. Учитель видится как посредник, как "возможность", которую учащиеся могут использовать в процессе собственного интеллектуального поиска и вхождения в пространство предмета [3].

Важным результатом происходящих изменений в понимании учебного процесса является использование диалога в педагогической деятельности. Объективной предпосылкой обращения к диалогу участников процесса обучения выступает соответствующий отбор и построение содержания образования [4]. По словам Г.С. Батищева диалоговое обучение необходимо, "чтобы гуманистическое содержание образования стало достоянием школьников, его необходимо прежде всего вычленив, обнажить в контексте предметного содержания, так как предмет обучения - знание, которым предстоит овладеть, противостоит обучающимся в форме готового результата, застывшего в своей неподвижности и лишенного последних следов той человеческой деятельности, которая его выработала" [5].

Диалог – это общение двух и более людей. Обучение диалогической речи на уроках русского, английского, казахского языков является одной из важнейших задач. Одной из важных характеристик образовательного процесса является развитие речевого взаимодействия обучающихся при изучении языков, под которым понимается процесс установления и поддержания целенаправленного прямого или опосредованного контакта между обучающимися. Показателями развития речевого взаимодействия выступают: эффективность выражения своих мыслей, мнения, намерений; характер техники речевого взаимодействия; характер стратегий социально-ориентированного взаимодействия; характер реализации речевого взаимодействия в межкультурной коммуникации.

В психологических работах диалог определяется как "взаимопонимание, основанное на интуиции, импровизации, на равноправии действующих и взаимоотносящихся сторон, опирающихся на наличие альтруистических и эмпатийных особенностей личности" [2]; "не просто обмен информацией, а взаимодействие его участников" [6]; "составляющий компонент сотрудничества, выступающий как двусторонний процесс"; "возрождение живого слова", возникновение "мы-реакции", "мы-решения"; связывается с определенным поведением и с заложенным в нем механизмом саморазвития. При этом обращение к диалогу обусловлено стремлением "очеловечить", оживить учебный процесс. Исследованию диалога как особого рода деятельности, обнаруживающей субъектность педагога и ребенка посвящены работы крупнейших отечественных психологов. Однако в собственно педагогическом контексте проблема диалога разработана, на наш взгляд, недостаточно глубоко.

Обращение к педагогической литературе позволило нам зафиксировать различные теоретические направления, пути анализа диалога в культуре, различные способы деятельности в нем, условия и механизмы его реализации; обнаружить исследования природы, сущностных характеристик, функций диалога. Диалог

рассматривается в нескольких аспектах: как особая форма подачи культурологических знаний, позволяющая поместить ребенка в культуру прошлой эпохи, "спор нескольких образов мира" [7]; спор равноправных собеседников ; диалог культур (культуры учителя и ученика) [1]; способ преодоления ряда "антиномий" процесса обучения [2] реализации проблемного обучения) [1]; "творческая свобода в русле заданной темы" ; реализация партнерских оснований в деятельности . Под диалогом понимают не только форму обучения, но и метод исследования личности ребенка , "возможность личностного становления"; отождествляют с активными методами обучения, игровым моделированием , с эвристическим приемом усвоения монологического знания ; рассматривают не только как один из моментов обучения, но и как неотъемлемый компонент технологии обучения ; специальным образом организованную ситуацию общения; самую простую нерасчлененную форму взаимодействия [7].

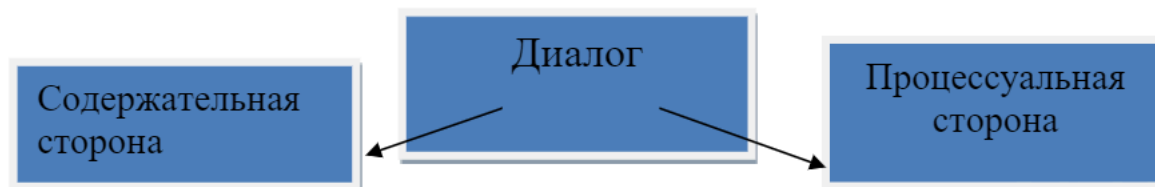
Анализ школьной практики позволил нам обнаружить противоречие, состоящее в том, что диалог как идеальная форма, идеальная цель (вербализованная в представлениях учителей) и диалог как реальное деятельностное воплощение цели - это два не совпадающих друг с другом феномена. Данное противоречие позволило сформулировать проблему исследования: педагоги испытывают потребность в диалоге как новой идеальной форме обучения, но не владеют технологией его организации в своей профессиональной деятельности. Связанная с этим ситуация непроявленности приемов организации диалога в педагогической практике обусловлена, с одной стороны, проблемой неосознанного (непрофессионального) отношения педагогов к организации учебного процесса, с другой - неразработанностью приема как особой педагогической категории в научной литературе. Даже тогда, когда педагоги осознанно подходят к построению совместной деятельности на уроке, они часто соотносят педагогические приемы с разным содержанием деятельности: идентифицируя свою деятельность с диалогом, вносят в ее содержание ценностно-соподчинительную связь ; отождествляют с проблемным обучением

Обучение диалогической речи на уроках русского, английского, казахского языков, как показала практика, является сегодня одной из важнейших задач, которую следует решать педагогам современной школы. Именно она является одной из важнейших характеристик совершенствования образовательного процесса. С применением этого метода, выявляется развитие речевого взаимодействия обучающихся при освоении изучении, под которым понимается процесс установления и поддержания целенаправленного прямого систематического или опосредованного контакта между людьми. Именно это и побудило нас избрать предметом изучения методический поиск, исследования методики обучения диалоговой речи учащихся средней возрастной группы (5 – 9 классы), формирующий педагогический эксперимент продолжался два года (с 13.02.2017г.-13.02.2019г.), были представлены контрольные и экспериментальные классы учащихся (экспериментальные 5 "А" ,6 "А" ,7 "А" ,9 "А"; контрольные классы за литерой "Б"). Работа проводилась на уроках русского языка и внеклассных занятиях в кружках школы, объединениях учащихся по интересам.

Практика показала, что любой учебный диалог «управляется» учителем. Это управление, по нашему мнению, должно проявляться в мягкой, косвенной, опосредованной форме - в психологической и педагогической поддержке учащихся, наводящими вопросами, остановках на пути постижения детьми «смысловых единиц жизни». Равноправными партнерами в процессе диалога учитель и учащиеся не являются, поскольку педагог, в отличие от учеников, обладает профессиональной компетентностью, однако педагогическая мудрость состоит в том, чтобы учащиеся тем не менее считали себя равноправными участниками диалогического процесса. Речь идет о равенстве как взаимном уважении, соблюдении достоинства сторон. Диалог в учебном процессе предстает в некоторой условной, имитационной форме: имея преимущество и, как правило, зная заранее ответ, учитель выстраивает педагогическую стратегию, иногда

намеренно приводя поступающую от него информацию в несоответствие с той, которой владеют ученики. Учитель сознательно стремится к тому, чтобы получить от учащихся «обратную волну» и тем самым придать учебному процессу характер «пульсации самодвижения». Ради заинтересованного и деятельного участия школьников в поисках истины, для формирования их личностного отношения к рассматриваемому содержанию, которое выступает объектом диалога, в действие приводятся различные механизмы познавательной деятельности учащихся.

Учебный материал как носитель содержания - та «личностная территория», на которой в диалоге «встречаются» учитель и учащиеся и где разворачиваются события смыслового порядка. Рассматривая диалог как дидактический механизм психологического процесса смыслообразования учащихся, влияющий на формирование речевой компетенции, важно обратить внимание на отбор содержания. Для учебного диалога необходим особый, объективно ценный материал, значимый в глазах учащихся. Таким материалом для нас являются организующие идеи, проблемные и неоднозначные вопросы учебного материала (Что принес период «оттепели» истории России?; Правильно ли поступила учительница Лидия Михайловна в рассказе В. Распутина «Уроки французского»?). Как правило, такое содержание исключает упрощенчество в учебном процессе, предполагает серьезное к нему отношение, обеспечивая таким образом предпосылки для построения диалога. (см.рисунок)

Содержательная сторона диалога - лишь часть рассматриваемой проблемы. Другая часть - процессуальная - состоит в том, что диалог -беседа, но беседа особого рода. Вопрос учителя либо поступающая от него информация могут порождать со стороны учащихся неоднозначность ответов, разнообразие мнений, предположений. Для школьников учебный процесс, таким образом, значим не столько ответами, сколько вопросами, которые, в свою очередь, могут породить новые вопросы со стороны учителя, и так до бесконечности. Педагогический диалог как особая форма речевой компетенции стратегичен по своей сути, поскольку педагог, выстраивая взаимодействие с классом, осуществляет свое коммуникативное намерение, производит выбор содержания учебного материала, а также отбор лексических средств, необходимых для реализации диалога.

В общем виде педагогическая коммуникативная стратегия при проектировании диалогического обучения включает в себя: 1) выбор глобального речевого намерения педагога - дидактической интенции (например, намерений выявить общий пресуппозиционный фонд (наличие у говорящих совокупности знаний, представлений, взглядов, необходимых для понимания текста), скоординировать совместную деятельность, убедить, скорректировать процесс понимания 2) отбор лексических средств, адекватных условиям педагогического взаимодействия на уроке;3) определение объема содержания учебного материала, который передается посредством реализации избранной стратегии;4) установление порядка речевых тактик (конкретных вопросов, реплик), позволяющих эффективно реализовать стратегию;5) приведение в соответствие коммуникативной структуры развернутого высказывания определенному стилю (научному, разговорному).

Диалоговые стратегии и тактики, применяемые педагогом при изучении нового учебного материала.

Этапы изучения новой темы	Диалоговые стратегии	Диалоговые тактики
---------------------------	----------------------	--------------------

Педагогические стратегии формирования речевой компетенции учащихся проявляются в тактиках - совокупности речевых действий, приемов, которые соответствуют отдельным этапам реализации диалоговой стратегии в формировании культурной речи подрастающего поколения. (см.рисунок).

Владение высокой культурой речи является важным условием профессионального успеха личности. Неправильная, примитивная речь может пагубно сказаться и на оценке профессиональной деятельности молодого человека. Культура речи - сложное и многоаспектное явление, поэтому в процессе исследования мы рассматривали несколько областей научного знания: вопросы культуры речи с точки зрения педагогики, формирующего педагогического диалога, психологии речи, психологии образования, эстетики, языкознания, литературоведения. Основу формирования высокой культуры речи составляет существующее в сознании человека представление о речевом идеале, образце, в соответствии с которым и развивается нормативная богатая речь. Подлинными речевыми образцами для школьников являются литературные художественные тексты, которые следует рассматривать как произведения искусства, являющиеся моделью для создания диалога, где образцом будет прежде всего повествование самого автора.

Список литературы:

- 1.Сластенин В.А. Учитель и время. / Сов. пед., № 9 1990. - С. 3-10.
- 2.Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. /Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. М.: Прогресс, Универс, 1994. -
- 3.Амонашвили Ш.А. Единство цели. М., 1984. - 209 с.
- 4.Сенько Ю.В. Преодоление Робинзонады в обучении // 1 Международнй конгресс по проблеме гуманизации образования. Бийск: НИЦ БиГПИ, 1995. 158 с.
- 5.Г.С.Батищев.Введение в диалектику творчества. (Серия «Философы России XX века»). СПб., 1997
- 6.Бодалев А.А. Психология общения. М.: Изд-во "Институт практической психологии". - Воронеж: НПО "МОДЭК", 1996. - 265 с
- 7.С.Ю.Курганов Ребенок и взрослый в учебном диалоге: Кн. для учителя. М.: Просвещение , 1989. — 127 с.: ил.

ОӘЖ 373

МЕКТЕПТІҢ 5-9 СЫҢЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ДИАЛОГТЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСІМЕН ВЕРБАЛДЫ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Кузнецова А.Н., Иргалиев А.С.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Андапта: Мақала оқушылар оқу материалын меңгерген кезде мұғалім қолданатын диалогтық стратегияларды талдауға арналған. Автор тақырыптағы жаңа тақырыпты зерттеудің кезеңдеріне сәйкес, әртүрлі стратегиялардың нақты дәйектілігін, яғни мағынаны қалыптастыру үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беретінін пайдалануға ұсынады.

Кілт сөздер: диалог, диалогтық стратегия, диалогтық тактика, сезім қалыптастыру, дидактикалық өзара іс-қимыл, диалогты оқыту.

ОӘЖ 37.025

БАЛАЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМЫТУШЫ ОРТА АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Муханбетчина А.Г.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту және дамытушы орта мәселелері жөнінде ғалымдардың ғылыми еңбектеріне талдау жасалады. Балаларды мектепке дайындау, мектепалды даярлықтың негізгі міндеттері мен бағыттары қарастырылады.

Кілт сөздер: бала тұлғасы, белсенділік, мектепалды даярлық, дамытушы орта, тәрбиелеу, оқыту, іс-әрекеті.

Бүгінгі таңда елімізде мектепалды даярлықтағы балаларды тәрбиелеу мен оқыту мәселесінің өрісі кеңейіп келеді. Балаларға берілетін білім мазмұнын игерту және оларды тұлғалық жағынан үйлесімді қалыптастыру басым бағыттардың бірі ретінде танылып отыр. Әсіресе мектепалды даярлықтағы балаларды оқу іс-әрекетін меңгеруге даярлау ерекше мәнге ие.

Белгілі гуманист-педагог Ш.А. Амонашвили осы жастағы балалардың ерекшелігін «Алты жасар балалар - балалар мемлекетіндегі ерекше халық» - деп көрсетеді. Ғалым осы жастағы балаларға қатысты қандай проблемалар тууы мүмкін екенін, олармен жұмыс жасауда басқа әдістеменің керектігін; мұғалімнің педагогикалық позициясын, ең бастысы, алты жастағы балалармен жұмыс жүргізуде, сол позиция тудырып отырған оқыту-тәрбиелеудің формалары мен тәсілдерін анықтай білу керек екендігіне көңіл бөлді [1].

Ш.Амонашвили өз тәжірибесінде жеті жасар баладан гөрі алты жасар бала мектеп өміріне анағұрлым дайынырақ екендігін дәлелдеген болатын. Соңғы жылдарда отбасы мен қоғамның мәдени деңгейі өлшеусіз өсті. Қазіргі ата-аналардың бәрінде орта және кәсіптік білімі бар, ал олардың көпшілігі жоғары білімге ие. Мұның өзі бала өсетін әлеуметтік ортаны сапалық жағынан өзгертті. Оның дамуына бұқаралық ақпарат құралдары, балаларға арналған журналдар, кітаптар мен фильмдер және техникалық құралдар үлкен әсер ететіні белгілі. Ойындардың мазмұны өзгеріп, балалардың дене сымбаты мен ақыл-ойының дамуына ықпал ететін, олардың қоршаған орта шындығымен, адамдардың өмірі және еңбегімен, заманауи техникамен жан-жақты танысуға көмектесетін ойыншықтар пайда болды.

Жеті жастағы балаларға бүгінгі күні ұсынылып отырған білім берудің мазмұны, Л.С. Выготскийдің сөзімен айтсақ, олардың даму өрісінде болмай отыр, сондықтан да оны белсенді түрде ынталандыра алмайды. Алайда білім берудің дәл сол мазмұны - оқу, жазу, қарапайым есептеу - алты жасар балалардың танымдық талпыныс құралына айналып отыр. Бұл білімдер олардың даму өрісінде болады да, танымдық ынтасын оятады. Баланың осы ынтасын қанағаттандыруды мектеппен, олардың «тезірек ержетуге» деген ұмтылысымен байланыстыратын болсақ, оның мәні тіпті зор.

Ресей психологтары А.В. Запорожец, А.Н. Леонтьев, В.С. Мухина баланы мектепке дайындау ұғымына баланың оқу тапсырмаларын түсінуін, оны орындау тәсілдерін меңгеруін, өзін-өзі бағалай және бақылай алуын, тәрбиеші-педагогтарды

тындап, оқу материалдарын есте сақтау қабілеттерін жатқызса, Л.И. Божович, Р.В. Овчарова және т.б. ғалымдар мектепке даярлықты жүзеге асыру ісін үш бағытта жүргізу керектігі туралы атап көрсетті. Психологиялық көзқарастар тұрғысынан дамытушы ортаны белгілі білім беру аймағындағы дамыта оқыту Л.С. Выготский, Н.Л. Гальперин, В.В. Давыдов, Л.В. Занков, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, т.б. арқылы жүзеге асырылады. Білім беру кеңістігі дамытушы орта ретінде және компоненттердің аралық қарым-қатынасының барысында мынадай қасиеттермен қамтылатындығы атап көрсетіледі:

- қоғамның, қоршаған ортаның, тұлғаның өзгертілген сұраныстарына сәйкес білім беру құрылымының өзгеру қажеттілігіне қарай, тез қайта құрылу қабілетінің икемділігі;
- қарым-қатынас - біріккен іс-әрекеттер арқасында көрінетін және оған енетін элементтердің үздіксіздігі;
- тұлғаға білім беруде қызмет көрсету сұраныстарына сәйкес даму ортасында өзгеруін қарастыратын өзгергіштігі;
- тәрбие тапсырмаларын шешу арқылы, оған кіретін құрылымның біріккен іс-әрекетін күшейтуді қамтамасыз ететін бірлікті ықпалдастыру;
- басқаруда білім берудің барлық субъектілерінің кең түрде қатысуын, оқыту формаларының демократиялық түрде болуын қамтамасыз етудің жариялылығы;
- білім беру үдерісіндегі барлық субъектілердің біріккен іс-әрекеттік қарым-қатынасын орнату және педагогикалық тұрғыдан көтермелеу негізінде қамтамасыз етудің жариялылығы.

Мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту мәселелері жөнінде Б.Б. Баймұратова, А. Меңжанова, М.С. Сәтімбекова, М.Т. Тұрыскелдина, Ә. Әмірова, А.Е. Манкеш, Қ.М. Меңдаяқова, Ф.Н. Жұмабекова, А.Т. Искакова, т.б. ғылыми еңбектерін атауға болады. А.Т. Искакованың ғылыми еңбегінде Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде әлемдік білім беру технологияларын дамыту көрініс тапқан.

Мәселен, Р.В.Овчарова «даярлықтың» үш бағытын ажыратып көрсетеді [2].

Біріншіден, баланың жалпы дамуы. Оқушы болар кезде оның жалпы дамуы белгілі бір деңгейге жетуі қажет. Ең әуелі есінің дамуы, зейіні және ақыл-ойының ерекшеліктері жетілуі тиіс. Баланың ақыл-ой ерекшелігі сөз болғанда баса назар аударатын жайттар: білімдер мен ұғымдар қоры және ойша әрекет жасай алу іскерлігі.

Екіншіден, атқарылуы тиіс ішкі әрекеттерді ырқына бағындыра алуы. Мектеп жасына дейінгі баланың қабылдауы жылдам, қиялы жүйрік, ойы ұшқыр, зейінін бір нысанадан екінші нысанаға еркін аудара алады. Әйтсе де, осы сапаларды ырықты түрде әлі игере алмайды. Мәселен, қандай да бір оқиғаны немесе үлкендер әңгімесін ұзақ уақыт бойы бүге-шігесіне дейін есінде сақтап қалады. Ал қызығушылығын тудырмайтын қандай да бір жайтқа ұзақ мерзімге зейінін шоғырландыру қиын. Дегенмен осы іскерлікті бала мектепке барғанға дейін дамыту керек. Себебі, мектепте өзі қызыққан іспен ғана шұғылданып қоймай, орындалуы тиіс іс-әрекеттерді де жүзеге асыру қажет болады.

Үшіншіден, білім алуға деген ықыласының қалыптасуы. Мұнда мектептің сыртқы көз тартар белгілеріне қызығуды емес, білім алуға деген шынайы, терең ықыластың оянуын айтады.

Жоғарыда аталған үш бағыттың маңыздылығын тұжырымдай келе, «мектепке даярлықтың жеке жақтары» деп, дене дамуын, танымдық жетілуін, көңіл-күйлік, еріктік даярлығын, баланың жеке басы мен әлеуметтік-психологиялық даярлығын атап көрсетіледі және олардың әрқайсысына түсінік беріледі.

Жалпы дене дамуына 5-6 жасар баланың дене бітімінің: бойы, салмағы, бұлшық ет тонусы, көкірек қуысының көлемі, тері жамылғысы т.б. қалыпты мөлшерге сәйкес келуі және көз жанары; естуі; қимыл-қозғалысы; әсіресе, қолы мен саусақтарының нәзік қимылы; жүйке жүйесінің қозу мен тежелу жағдайы; сондай-ақ жалпы денсаулығын жатқызады.

Танымдық даярлық мазмұнына баланың сөздік қоры, көзқарас деңгейі, арнайы іскерліктерімен қоса, танымдық үрдістерінің даму деңгейі; олардың «жақын арадағы даму аймағына» бағытталуы; көрнекі-бейнелік ойлаудың жоғары деңгейлері; оқу міндетін ерекшелеп бөле алуы мен оны әрекеттің дербес мақсатына айналдыра алу іскерлігін жатқызады.

Жеке басы мен әлеуметтік-психологиялық даярлығына «оқушының ішкі жағдайы» деп аталатын жаңа әлеуметтік қатынастың; оқу үшін қажетті адамгершілік қасиеттер тобының; сондай-ақ баланың құрдастарымен, үлкендермен қарым-қатынас сапасының, мінез-құлық ырықтылығының қалыптасуын жатқызады.

Көңіл-күй-еріктік даярлығы, егер бала алдына мақсат қойып, шешім қабылдай алса, іс-әрекетін жоспарлап, оны жүзеге асыруға күш жұмсай алса, осы жолда кездескен кедергілерді жеңе алса – қалыптасқан деп есептелінеді, әрі балада психикалық үрдістердің ырықтылығы жетіледі деп санайды.

Ғалымдар мектепке барар баланың адамгершілік және дене дамуы бағыттарына қарағанда, психикалық үрдістердің дамуы мен мотивтік бағыты – психологиялық даярлық бағыты деп ерекше бөліп қарастыратынын айта отырып, «даярлық бағыттарын» анықтау жолдары мен баланың мектепке даярлығының деңгейін көрсететін өлшемдер сапасын белгілейді.

М.Р. Битянова өз зерттеулерінде мектепке даярлық болашақ оқушының психофизиологиялық жағдайын сипаттайтын біртұтас әрекет екенін еске сала отырып, «даярлықтың» түрлі психологиялық өлшемдерінің ішіндегі аса маңыздысы деп *когнитивтік даярлық*, яғни баланың мектептегі оқу әрекетін сапалы игеруіне көмектесетін таным үрдістері мен дағдыларының қалыптасуы; *мотивтік даярлық* - оқушының ішкі жағдайының қалыптасуы; *әлеуметтік даярлық* - баланың мұғалім мен сыныптастарымен қарым-қатынас барысында әлеуметтік құптарлық орынға ие болу бағыттарын атап көрсетеді [3].

И.В. Дубровинаның зерттеулері бойынша, баланың оқу әрекетіне жеке басының дайындығын оның өз психикалық процестерін басқара білуімен байланыстырады, демек балада оқу іс-әрекеті барысында ерік-жігер қасиеттері орын ала бастап, бала жинақтылық, белсенділік, тәртіптілік және оқуға ынталылық байқатады.

Мектепке психологиялық даярлық мәселесін зерттеумен шұғылданған ғалым Е.Е.Кравцова «даярлықты» төрт бағытта жіктеп қарастырады:

- *бірінші бағытқа* мектептегі оқуға қажетті нақты іскерліктер мен дағдылардың қалыптасуын;

- *екінші бағытқа* мектепке дейінгі кезең соңында көрінетін дағдарыс пен соның нәтижесінде пайда болатын жаңа құрылымдар сипатын зерттеуді;

- *үшінші бағытқа* оқу әрекетінің алғышарттарын;

- *төртінші бағытқа* берілген ережелер мен ересектер талабына саналы түрде бағыну іскерлігін жатқызады. Мұндағы бірінші мен үшінші бағыттар оқу іс-әрекетіне қатысты деп көрсетіліп отырғандықтан, ақыл-ой мазмұнын құрайтыны белгілі; ал ол өз кезегінде танымдық даярлық бағытының өлшемдері болып табылады [4].

Мектепке педагогикалық-психологиялық даярлық - баланың мектептегі оқуды табысты бастауы үшін қажетті психикалық сапалар кешені. Мектеп пен оқуға жағымды қатынастан (мотивтік даярлық); мінез-құлықтың ырықтылығының барынша жоғары деңгейінен (еріктік даярлық); білім, іскерлік, дағдының белгілі бір қоры мен таным үрдістерінің даму деңгейінен (ақыл-ой даярлығы); сондай-ақ үлкендермен және құрдастарымен өзара қарым-қатынас орнатуды, сынып ұжымы өміріне араласып кетуді, бірлескен іс-әрекетті орындауды қамтамасыз ететін (адамгершілік даярлық) сапалардың қалыптасуынан тұрады.

5-6 жасар баланың мектептегі оқуға педагогикалық-психологиялық жағынан даярлығын анықтау шарасы арнайы әдістемелерді қолдану арқылы, қысқа мерзімде жылдам жүзеге асырылар болса, дағдарыстың өту ерекшелігін зерттеу іс жүзінде аса

қиын. Себебі, даму дағдарысы табиғаты аса күрделі, қайшылықты, әрі әр балада әрқалай өту түрлілігімен сипатталатын ерекше құбылыс. Оны балалар психологиясының заңдылықтарын жетік білетін маман болмаса, «екінің бірі» анықтай алмайды.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңының 30 бабында мектепалды жасындағы балаларды тәрбиелеу мен оқыту (5 жастан бастап) Мектепалды даярлық 5 жастан бастап отбасында, мектепке дейінгі ұйымдарда, мектепалды даярлық сыныптарында жүзеге асырылады делінген.

Мектепалды даярлықтың негізгі міндеттері:

- балалардың оқу қызметінің ұйымдастырылған мінез-құлқының дағдыларын қалыптастыру (танымдық белсенділік, шығармашылық);
- мектепке қолайлы бейімделуге қажетті болашақ бірінші сынып оқушысының жеке қасиеттерін қалыптастыру (жауапкершілік, зейінділік, дербестік, ынталық);
- ұжымдық қызметтегі бірлескен іс-әрекет дағдыларын тәрбиелеу (құрдастарына көмек көрсету, жұмыс нәтижелерін бағалау және т.б.);
- балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, мектепке дейінгі ұйымнан мектепке көшу кезінде сабақтастықты және табысты бейімделуді қамтамасыз ету;
- баланың мектепке деген эмоциялық-жағымды қарым-қатынасын, оқуға деген ынтасын дамыту [5].

Мектепалды даярлықта балалар өздеріне қажетті тәрбиені бойларына сіңіре отырып, адамгершілік-этикалық нормалардың әліппесімен танысады, тәрбиеші-педагогтардың жетекшілігімен олардың тілі, ойлау қабілеті, еңбекке икемділігі, эмоционалдық-еріктік аясы мақсатты дамытылады. Әдетте, мектепалды даярлықта бала оқуды, жазуды, қарапайым есептеуді үйренеді. Сөйтіп ол мектепке келгенде-ақ оқу материалын, әріптер, мәтіндер, қарапайым математикалық мысалдарды түсініп игеретін болады.

Ж.Ж. Руссоның философиялық-педагогикалық көзқарастарында даму ортасы ерекше орын алады. Белсенді тұлғаның оңтайлы даму негізі деп ортаны қарастырғандардың ішінде Ж.Ж. Руссо алғашқылардың бірі болды. Ол тәрбие үрдісі тиімді өту үшін, әр тұлғаға оның шындықтағы мүмкіншіліктері мен табиғи сұраныстарының арасында тепе-теңдік орнататындай ерекше даму ортасы құрастырылуы керектігін атап көрсетті. Бұл ортада тұлға әзір білімді алмайды, ол сол білімді өзі тауып, тірі табиғатты бақылай отыра өзінің тәжірибесінің негізінде үйренеді. Ж.Ж. Руссоның пікірінше, тұлға дамуының негізгі қайнар көзі білімнің көлемі емес, сол білім көлемін өздігінен еркін пайдалана білуінде. Осылайша «табиғи саналылықтың» тәрбиесінде дамыған тұлға өз қасиеттерінің ішкі әлем дүниесінің еркіндігін сақтап қалуға мүмкіндік береді [6].

Педагогика тарихында бұл мәселеге байланысты әйгілі француз философы және педагог С. Френенің идеясы да ерекше көңіл аударарлық. С. Френенің пікірі бойынша, бала өзінің тұлғасын өзі жасауы керек, яғни ол шығармашылық жағынан өзін дамыта отырып, өзінің оңтайлы мүмкіндіктерін ашуы, өз-өзіне маңыздылық танытуы керек. Бұл жағдайда педагогтің негізгі қызметі-баланың бойынан өзіне тән нәрселерді тауып, одан әрі дамуына көмек беру деп көрсетеді. Орта балаға болашақ дербес өмір сүруі мен еңбек етуіне нағыз, белсенді түрде даярлануға мүмкіндік береді деп дәлелдейді. Осыған байланысты ол оқыту және тұлғаның өзін-өзі дамытуына жағдай жасайтын ортаны құрастыруға ерекше көңіл бөлді [7].

М. Монтессори қызметінің басты мақсаты- баланың табиғатына зорлық жасамау. «Көмек» ұғымы оның педагогикалық шығармашылығының басты ұғымдарының бірі. Монтессоридің педагогикалық көмек көрсетуде «Маған осыны өзімнің жасауыма көмектес» деген ұраны кең таралып отыр. Тәрбиені баланың табиғатын дұрыс анықтауда көрсетілетін ересектердің белсенді көмек көрсетуі деп түсіндіреді. Білім беру - тұлғалық дамуға жағдай жасайтын жағдай, жақын орта жасау арқылы оның табиғи психикалық мүмкіндіктерін дамытуда көмек беру. Ересектердің міндеті – балаларға өзін-өзі дамыту

жұмыстарында көмек беру, оның өз бетімен білім алуына жағдай жасау. Өз бетімен білім алуда баланың өздік жеке іс-әрекетіне ерекше көңіл бөледі.

М. Монтессори тұжырымдамасында білім берудің мазмұны құрылымдық білімдік орта формасында ұсынылады. Білімдік орта - білім алушының табиғи немесе жасанды әлеуметтік мәдени ортасы, оған баланың өнімді іс-әрекетін қамтамасыз етуге қабілетті білімнің түрлі құралдары мен мазмұны енеді. Табиғи ортада тәрбиешінің міндеті өте қарапайым: ол тек жаңа педагогиканы ұғынып, меңгеруге көмектесуі ғана жеткілікті деп қарастырған.

Балалардың белсенділігін қалыптастыру мәселесі теория мен тәжірибеде жаңалықты іздеуді талап етеді, бүгінгі жағдайда ол өзіндік анықтаушы мағынаға ие болып отыр. Әсіресе балаларды мектепке дайындауда баланың бойында оқу іс-әрекетін меңгеруіне қажетті қасиеттерді тәрбиелеу және баланың толыққанды қалыптасуы үшін дамытушы ортаның өзіндік маңызы зор. Адамды қоршаған жағдайлардың жиынтығы - орта, адам ортамен ағза және тұлға ретінде өзара іс-әрекетке түседі. Ішкі орта - ағзаның күйімен анықталатын ортаның түрі. Сыртқы орта - адамды қоршаған сыртқы орта, ол екі түрге – денелік және әлеуметтік - болып бөлінеді.

Педагогикада «дамытушы орта» термині «үлкендердің және балалардың өмірін ұйымдастыруды қамтамасыз ететін материалдық-техникалық, санитарлық-гигиеналық, эстетикалық, психологиялық-педагогикалық жағдайлар кешені ретінде» түсіндіріледі. Білім беру мекемесінде дамытушы ортаны құрудағы негізгі мақсат - қалыптасып келе жатырған тұлғаға әлеуметтік, рухани жағынан өмір сүруіне аса керек қажеттіліктерді дер кезінде қамтамасыз ету болып табылады. Аталған жағдайлар адамның өмірлік мәнді қажеттіліктерін өтеуге, оның қауіпсіздігін сақтауға, өмірі мен денсаулығын қорғауға бағытталған. Сонымен бірге, олар балалардың рухани және әлеуметтік қажеттіліктерін - танымдық, эстетикалық, жалпымәдени, қарым-қатынастарын өтеуге сәйкес келуі шарт.

Білім беру мекемесінде баланың белсенді іс-әрекетін қалыптастыру құралы ретінде дамытушы ортаны құру үшін Л.Н. Седова үш параметрдің болуын көрсетеді [8].

1 мақсат қою- бұл білім беру мекемедегі педагог дамытушы ортаны тұлғаның базалық негізі ретінде белсенділіктің бірнеше түрін іске асыруға және оны оңтайлы дамуға мүмкіндік беретін, арнайы ұйымдастырылған педагогикалық кеңістік ретінде түсінуге бағыттайды;

2 іс-әрекеттік қарым-қатынас үдерісі- мектепалды даярлықтағы баланың белсенді танымдық іс-әрекетін ұйымдастыратын және оны бағыттайтын педагог ұстанымын талдаумен байланысты келеді;

3 білім беру мекемесінің дамытушы орта жағдайында баланың белсенді таным іс-әрекетін ынталандыра түсетін құралдарды, әдістер мен тәсілдерді таңдаумен және арнайы педагогикалық жағдаяттарды модельдеумен байланысты болып табылады

Қазіргі мектепке дейінгі ұйымдардың тәрбиелеу-білім беру процесінің жұмыстары бірнеше аспектілерден тұрады және солардың бірі тәрбие мен оқытуды ұйымдастыру жүйесі болып саналады. Ол жүйе төмендегіше анықталынады:

- оқыту мен тәрбиелеу жұмыстарын ұйымдастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін таңдау;

- материалдық-техникалық және әлеуметтік жағдайларды жасау;

- ата-аналармен ынтымақтастықта байланыс орнату.

Осы аталғандардың біріншісін шешуде оқыту мен тәрбиелеуде ұтымды технологияларды пайдалану үлкен нәтиже береді.

Баланың мектепке педагогикалық-психологиялық жағынан даярлығын қай қырынан алсақ та, баланың бұған дейінгі бүкіл психикалық дамуының қорытындысы отбасы мен білім беру жүйесінің жемісі екендігін оңай көруге болады. Нәтижелі оқытуға қажетті сапалар бірден пайда болмайды. Олар баланың өмірге келген сәтінен бастап біртіндеп қалыптасады. Бұл сапаларды қалыптастыру үшін шығармашылық ойын, сурет, құрастыру, т.б. сияқты оқу іс-әрекетінің маңызды болатынын атап көрсеткен жөн.

Өйткені оқу іс-әрекеті арқылы алғашқы рет мінез-құлықтың қоғамдық мотивтері пайда болып, мотив сатылары қаланады, қабылдау мен ойлау әрекеттері қалыптасып жетіледі, балалар арасындағы өзара тұлғааралық қарым-қатынас дамиды. Әрине, ол өздігінен жүзеге аспай, өскелең ұрпаққа қоғамдық мінез-құлық тәжірибесін беріп, тиісті білімдерді жеткізіп, дағдыларды үйрететін үлкендердің балалар іс-әрекетіне үнемі басшылық жасауы кезінде болады. Оқу әрекеті саласындағы қарапайым іскерліктер мен дағдылар таным процестеріндегі тиісті дәрежедегі өнімділік сапалары мақсатты ұйымдастырылған іс-әрекеттері үдерісінде ғана қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте дети!- М., 1991. - 207 с.
2. Овчарова Р.В.Справочная книга школьного психолога.- М., 1996.-351с.
- 3.Битянова М.Р. Адаптация ребенка в школе: диагностика, коррекция, педагогическая поддержка.- М., 1997. - 219 с.
- 4.Кравцова Е.Е., Кравцов Г.Г. Шестилетний ребенок // Психологическая готовность к школе. - М.: Знание, 1987. - 78 с.
5. 2020-2021 оқу жылында Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. - Нұр-Сұлтан қ.: Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2020. http://rc-dd.kz/sites/rc-dd.kz/uploads/docs/metodologiya/1_imp_kaz.pdf
- 6.Руссо Ж.Ж. Эмиль, или о воспитании.- М., 1986. - 324 с.
7. Френе С. Избранные педагогические сочинения / Перевод. с.франц.- М.: Прогресс, 1990.- 304 с.
- 8.Седова Л.Н. Становление творческой личности в условиях развивающей среды // Проблемы образования: теория и практика. - Балашов. - 1999. - №1.

УДК 37.025

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АКТИВНОСТИ ДЕТЕЙ ЧЕРЕЗ РАЗВИВАЮЩУЮ СРЕДУ

Муханбетчина А.Г.

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г. Уральск

***Аннотация:** В статье анализируются научные труды ученых по проблемам воспитания и обучения дошкольников и развивающей среды. Рассматриваются основные задачи и направления подготовки детей к школьному обучению (предшкольная подготовка).*

***Ключевые слова:** личность ребенка, активность, предшкольная подготовка, развивающая среда, воспитание, обучение, деятельность.*

УДК 37:004

ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЯ XXI ВЕКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Курманалина Ш. Х.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Реализация Государственной Программы развития образования до 2025 года, цифровизации образования требуют кардинальной модернизации системы технического и профессионального, высшего образования, создания опережающей информационно - образовательной среды (ИОС) ориентированной на широкое внедрение информационных технологий, требует профессионалов нового качества, что вызвало необходимость кардинального изменения подходов к их подготовке. Рассматриваются проблемы цифровизации образования, подготовки учителя для цифровой школы, вуза.

Ключевые слова: Информационно - образовательная среда (ИОС), электронная методическая система (ЭМС), цифровизация, преподаватель и учитель для цифрового образования.

Современный мир ставит перед образованием новые задачи. «Цифра», с одной стороны, помогает их решать, с другой – создает новые вызовы. Государству, IT-компаниям и педагогическому сообществу предстоит вместе формировать новые методики обучения, искать оптимальный баланс цифрового и классического образования. Современный студент, в особенности ребенок, это «цифровой человек», который уже живет в цифровой среде, для которого гаджеты, планшеты, смартфоны, КПК, сайты, IP-прото-колы, веб-сервисы, интерфейсы и т. д. простые и понятные вещи ежедневного пользования. Они понимают то, что основным источником информации, развлечений и часто уже полем деятельности является Интернет.

Актуальность и значимость ИКТ-компетентности современных педагогов, включающей цифровую грамотность, отражена в новых рекомендациях ЮНЕСКО «Структура ИКТ-компетентности учителей [1,с.61-70].

В педагогической науке Республики Казахстан проблемы формирования готовности учителей к использованию ИКТ, внедрение и разработка электронных систем обучения рассматривались в нескольких направлениях научными школами Баймуханова Б.Б., Казиева Г.З., Кунанбаевой С.С., Кусаинова А.К., Моминбаева Б.К., Нургалиевой Г.К., разработка и внедрение эффективных средств компьютерного обучения Бидайбекова Е.Ы., Караева Ж.А., Медеуова Е.У., в области информатики и ИКТ Ершова А.П., Монахова В.М., создание электронных учебников, электронно-образовательных программ и электронно-педагогических систем Ахметовой Г.Б., Кунанбаевой С.С., Курманалиной Ш.Х., Нургалиевой Г.К., Изотова М.З., Тажигуловой А.И. и др. интеграция новых информационных технологий при их комплексировании, а также при их внедрении в сложившиеся учебные процессы и организационные структуры Джусубалиевой Д.М., Татенова А.М. и др., формирование ИКТ-компетентности будущих учителей начальных классов в условиях прикладного бакалавриата Барановой О.В., формирование ИКТ-компетентности учителя начальных классов в педагогическом колледже Ершовой А.Н., совершенствование системы непрерывной подготовки учителей в области использования средств ИКТ в профессиональной деятельности Лавиной Т.А., структура и методическая система подготовки кадров информатизации школы в педагогических вузах Лапчиком М.П., формирование ИКТ-компетентности студентов педагогического вуза Панковой Т.В..

Информационно - образовательная среда (ИОС) - это педагогически организованное пространство, которое выбрал преподаватель для урока: аудитория,

компьютерный класс и др. и предметное окружение, где важное место отводится тем средствам обучения, т.е. дидактическое оснащение, которые выбрал педагог (УМК, компьютеры и электронные образовательные ресурсы) [2].

Образовательный контент требует регулярного обновления. Нужно актуализировать данные, интегрировать новые образовательные стандарты и методики, адаптировать материалы под потребности преподавателей и студентов. Для этой цели нужно вносить изменения в цифровые ресурсы, повышать интерес к учебе, мотивировать студентов и узнавать новое, развивать функциональную грамотность. Учить анализировать текст, работать с математической и любой другой информацией, использовать свои знания для решения прикладных задач. Важную роль в данной среде играют межличностные отношения преподаватель—студент, студент — компьютер, преподаватель—компьютер, студент - ученик и материальное обеспечение.

Создание ИОС ориентирует учебное заведение вывести будущего учителя к самостоятельному информационному взаимодействию, внедрить единую систему электронного обучения. Создать систему обеспечения качества образовательных услуг, усовершенствовать структуру, содержание, технологии образования, тем самым повысить качество педагогических кадров и престиж профессии учителя, сформировать преподавателя новой формации [3].

Из опыта работы, мы можем подтвердить, информационно - образовательная среда формируется с одной стороны преподавателем, так как он определяет содержание обучения, выбор учебной литературы, методы и средства обучения, стиль общения, с другой стороны студентами, педагогическим коллективом учебного заведения, так как он определяет общие требования к обучающимся, форму их взаимоотношений .

На наш взгляд, подготовка учителя к работе в условиях новой ИОС ориентирована на обучение студента цифровой грамотности и взаимодействию с интерфейсами, развитие цифровых навыков, повышение уровня самостоятельности, формирования «нового человека», причем человека во всех его личностных аспектах - от гражданина до специалиста-профессионала.

Информационно - образовательную среду мы строим как интегрированную многокомпонентную систему цифровизации образования, элементы которой соответствуют учебной, внеучебной, научно-исследовательской деятельности, измерению, контролю и оценке результатов обучения, деятельности по управлению учебным заведением. Важнейшим качеством ИОС является ее целостность, значимость, доступность и объем информации и взаимосвязь всех компонентов, которая и обеспечивает системную интеграцию ИКТ в образовательный процесс.

Колледж, Вуз должен быть сетевым: взаимодействовать с другими вузами, профессиональным сообществом, со школами, колледжами и центрами переподготовки в едином цифровом образовательном пространстве. Электронно-методическую систему мы рассматриваем, как: открытую, развивающуюся, технологичную базу организованной и структурированной межпредметной информации (данных); автоматизированный, интерактивный процесс взаимодействия субъектов образовательного процесса, как *информационно-методический ресурс, базу данных совокупного педагогического опыта, информационно-обучающую среду*, предполагающий активное включение в создание ЭМС всех субъектов образовательно-методической системы. Включение студентов в информационно-обучающую среду на основе ЭМС обеспечивает формирование методической подготовки будущих учителей к использованию ИКТ, критерии и показатели которой представлены нами в гипотетической модели. Мы исходим из того, что ЭМС может функционировать как информационно-обучающая среда *при условии*, если субъекты образовательно-методического процесса могут: модулировать учебную информацию; конструировать информационно - обучающее поле; проектировать дистанционное взаимодействие и проводить автоматизированный мониторинг качества обучения [4].

Эффективность ЭМС определяется готовностью студентов как будущих учителей начальных классов для работы в условиях информатизации образования на основе ИКТ. Нами была разработана модель готовности к модулированию учебной информации, конструированию информационно-обучающего поля, проектированию дистанционного взаимодействия и созданию тестирующих заданий для мониторинга качества знаний учащихся. ЭМС, по методике обучения математике в начальных классах, представляет собой интегрированный информационный массив в области теоретических основ начального курса математики, педагогики, психологии и методики обучения математике.

Если раньше подготовка учителей была в основном связана с формированием компьютерной грамотности, то в данной работе впервые представлена модель методической подготовки учителя, ориентированного на создание ЭМС.

Качество подготовки будущих учителей в колледже, вузе достигается путём введения системы независимой оценки качества, реформирования системы руководства, контроля и финансирования, введения обучения, основанного на компетенциях, и освоения технологии для расширения возможностей электронного обучения, создания информационно образовательной среды (ИОС), изменения стратегии качества образования, работы с информационными ресурсами, создания модели колледжа, ВУЗа, создания модели будущего учителя, изменения содержания образования, внедрения современных образовательных технологий, функций педагогического менеджмента, обеспечения организационных условий.

Существенное значение имеет качество предоставляемого обучающимся контента: **информационного**: лекции, мультимедийное сопровождение, электронные учебники и пособия в ИОС, сетевые ресурсы; **методического**: задания к практическим занятиям и СРС, рекомендации, образцы решения задач, уроков, планов и программ, внеурочных мероприятий и т. д.; **контрольного**: тестовые программы, проектные и др. задания, кейсы, ситуационные задачи, контрольные работы и т. п. [5].

Цифровое образование развивает у будущего учителя умения и навыки цифровой коммуникации, работы в цифровой образовательной среде и с цифровыми устройствами и образовательными ресурсами. Из школы, колледжа в вуз должен прийти выпускник, владеющий навыками работы на компьютере; использования сетевых ресурсов - образовательных сайтов, поисковых систем, встроенных сервисов, телекоммуникационных технологий; способный представлять информацию и размещать ее в электронной образовательной среде образовательного учреждения, способный использовать в обучении различные гаджеты. Если необходимая большая работа не была проведена в школе, всему этому студенту придется научиться уже в вузе, либо с помощью преподавателя, либо в рамках специальных элективных курсов [6].

Цифровой вуз должен предоставить ему возможность самому формировать образовательный маршрут, время, темп и порядок его прохождения, используемые при этом виды деятельности, предоставить свободу выбора образовательного контента, ресурсы ИОС вуза, включая средства контроля и самодиагностики, обеспечить компьютеризированное место обучения и тьюторское сопровождение. Для этого переоборудуется значительная часть аудиторий, преподавателями разрабатываются: модульные программы, необходимые электронные ресурсы по дисциплинам, методические рекомендации по работе с ними, контролирующие материалы и схемы контроля, составляется график необходимой аудиторной работы - лабораторных и практических занятий, дифференцировать ресурсы и информацию получить образование в соответствии его интересам и потребностям через индивидуальную образовательную траекторию (ИОТ) [7].

Анализ научных исследований позволяет нам выявить следующие необходимые педагогические условия эффективного формирования ИКТ-компетентности студентов :создание информационно-обучающей среды; электронной методической системы по

спецпредметам; использование педагогических возможностей ИКТ при подготовке и проведению урока, для решения различных дидактических задач на уроке; включение студентов к разработке модулей, гипертекста, заданий и тестов и собственных электронных образовательных продуктов в процессе формирования базовой, профессиональной, специальной компетенций; обучение студентов модулированию учебной информации, конструированию информационно-обучающего поля, проектированию интерактивного взаимодействия субъектов образовательного процесса, проведению мониторинга качества обучения.

В ходе формирования педагогом новой информационной образовательной среды перед ним возникает целый ряд проблем: отсутствие теории обучения, слабый уровень сформированности понятийно - категориального аппарата, отсутствие учебно-методических комплексов для эффективного обучения в современной информационно-образовательной среде, отсутствие знаний и умений у педагогов, отсутствие материально-технической базы у большинства образовательных учреждений.

Как видно из приведенного перечня проблем, современному педагогу приходится довольно нелегко, с одной стороны, требования времени указывают педагогу на необходимость действовать по-новому в рамках своей профессиональной деятельности, с другой — отсутствие достаточных возможностей (материальных, методических, свободного времени и др.) для формирования новых профессиональных компетентностей [8]. Создание ИОС в колледже, в ВУЗе — это системный целенаправленный процесс, стимулирующий стремление преподавателей и студентов к овладению современными образовательными технологиями. Учитывая вышеуказанные проблемы, мы на базе гуманитарно-технического колледжа, ЗКИТУ проводим курсы и семинары по формированию базовой, профессиональной и специальной компетенций преподавателей, организуем конкурсы открытых мультимедийных уроков. Преподаватели вместе со студентами создают слайды к урокам, электронные методические системы, электронные учебники, проводят уроки с использованием ресурсов сети Интернет, организуются теле-, видеоконференции [9]. Компетентностный подход - внепредметный, он не реализуется в полной мере только в рамках одного предмета. Поэтому обучение ключевым компетенциям и компетентности мы организуем по нескольким направлениям. Одно из направлений, это обучение компетенции на факультативных занятиях или через дисциплины по выбору учебного заведения. Мы многие годы работаем над проблемой внедрения информационно-коммуникационной технологий в учебно-воспитательный процесс. Во всех выпускных курсах проводится занятие по выбору, по авторской программе (профессора Курманалиной Ш.Х.) студенты знакомятся основными направлениями информатизации образования, информационными ресурсами, технологией конструирования электронных учебников, ЭМС. Учатся практически разрабатывать модуль, гипертекст, задания и тесты. Применять электронные учебники на уроках, свободно работать на интерактивной доске, проверять самостоятельно свою готовность к методической работе в условиях электронной методической системы.

В становлении профессиональной ИКТ компетентности студентов колледжа большую роль играет автоматизированная программа диагностического изучения готовности педагогов (студентов) к созданию и использованию электронной методической системы [10, с.75-100].

Заслуга этой программы заключается в том, что она помогает студентам и преподавателям проверять свою готовность работать в условиях информатизации образования, модулировать учебную информацию, конструировать информационно-обучающее поле, проектировать дистанционное взаимодействие, проводить мониторинг качества обучения. Программа ориентирована не только на использование информационных технологий, но и на формирование управленческой культуры в условиях информационно-образовательной среды.

Разработана и апробирована технология формирования управленческой культуры будущих учителей (мотивационный, когнитивный, технологический компоненты) на основе использования интерактивных форм и методов педагогического менеджмента. Студенты активно включены в управленческую деятельность в ходе образовательного процесса (самоуправление, соуправление). В содержание учебного плана включен спецкурс «Основы педагогического менеджмента». В результате выпускник владеет основными компетенциями для его успешной социальной адаптации, самореализации, само и соуправления, для работы в команде, подчинения и руководства.

На основе комплексного изучения основных показателей профессиональной деятельности определяется рейтинг педагога и будущего учителя [11]. Для определения рейтинга рассматривается деятельность педагогов и будущих учителей по следующим показателям: уровень профессиональной компетентности преподавателя; результат профессиональной педагогической деятельности; организация научно-исследовательской и опытно-экспериментальной работы; умение работать с документацией; работа в учебных кабинетах; трудовая дисциплина.

Результат профессиональной педагогической деятельности, организация научно-исследовательской и опытно-экспериментальной работы, умение работать с документацией, работа в учебных кабинетах накапливается в портфолио каждого педагога и будущего учителя. С помощью портфолио педагоги стремятся конструировать и реализовывать не только собственные, но и индивидуальные образовательные маршруты развития студентов. При этом кроме «накопительной», портфолио выполняет модельную функцию, показывает особенности его общей культуры, отдельных сторон интеллекта, помогает педагогу проводить рефлексию собственной деятельности, служит формой обсуждения и самооценки результатов работы в течение года.

Рейтинг педагога колледжа, будущего учителя подводится из четырех оценок: самооценки, оценки заведующих кафедр, оценки заместителей и директора. Проведение диагностических мероприятий направлено не только на улучшение профессиональных и личных качеств педагога, способствующих оптимальному протеканию учебно-воспитательного процесса, но и в конечном счете, на формирование и развитие у педагога такого важнейшего навыка, как самодиагностика, т.к. владение таким навыком избавляет педагога от мелочной опеки, позволяет ему самостоятельно анализировать и вносить необходимые коррективы в учебно-воспитательный процесс, генерировать мероприятия по улучшению своей деятельности. При этом педагог выходит на новый уровень самоорганизации—в режим непрерывного педагогического совершенствования и поиска. Будущий учитель в педвузе в рамках цифровизации овладевает методикой использования электронных образовательных ресурсов, умениями искать и отбирать сетевые ресурсы по предмету, т. е. находится в самом начале длинного пути реализации государственной программы. Зная влияние всяких изменений на процесс подготовки будущих учителей, мы стараемся внести инновационные технологии на каждый урок в колледже, вузе, создать условия для того, чтобы будущие учителя учились у настоящих наставников. «Когда уходит на пенсию блестящий американский учитель, с ним уходят почти все планы его уроков и разработанные им методики. Когда уходит японский учитель, он оставляет за собой наследие». Наши педагоги оставляют за собой величайшее наследие, готовые к любым изменениям, в процессе подготовки конкурентноспособных, компетентных, мобильных специалистов, будущих учителей.

Список литературы:

1. Дьякова Е.А. Цифровизация образования как основа подготовки учителя XXI века: проблемы и решения /Е.А. Дьякова, Г.Г. Сечкарева // Вестник Армавирского государственного педагогического университета. - 2019. - № 2. -С. 24-35.
2. Современные подходы к формированию профессиональной ИКТ-компетентности студентов педагогического колледжа. /Курманалина Ш.Х.,

Набидоллина Ш.С.// V ежегодная международная научно-методическая конференция «Инновации в образовании: ориентиры и тенденции». г. Алматы, 2013 г.

3. Совершенствование профессиональной деятельности педагога в условиях информационной образовательной среды. // Курманалина Ш.Х./ XIII Международная научно-техническая конференция «Проблемы техники и технологии телекоммуникаций», Уфа, 2012.

4. Курманалина Ш.Х. «Методология и технология создания электронной методической системы в условиях информатизации образования». Монография. Алматы, Издательство «Алем», 2002. 316с.

5. Виссема Й.Г. Университет третьего поколения: Управление университетом в переходный период: пер. с англ. Й.Г. Виссема. - М.: Олимп-Бизнес, 2016. - 432 с.

6. Скурихина Ю.А. Информационно-образовательная среда образовательной организации: от технических средств к педагогической технологии. Информационная образовательная среда образовательной организации как ресурс совершенствования технологий реализации ФГОС: материалы Межрегиональной научно-практической конференции. 14 сентября 2017 года. - Липецк: ГАУДПО ЛО «ИРО», 2017. - С. 13-16.

7. Совершенствование профессиональной деятельности педагога в условиях информационно-образовательной среды. / Курманалина Ш.Х. // Вестник Академии Педагогических Наук Казахстана. – 2010. №6.

8. Курманалина Ш.Х. «Обновление методического обеспечения учебного процесса в условиях информатизации образования» (в соавторстве с П.Б.Чекалева). Монография. Омск, ОмГПУ, 2002. 82с.

9. Повышение профессиональной компетентности педагогических кадров на уровне современных требований. / Курманалина Ш.Х. // Техническое и профессиональное образование. – 2011. №2-3.

10. Педагогические условия формирования информационных компетентностей студентов педагогического колледжа. /Курманалина Ш.Х.// II международная научно-практическая конференция «Профессиональное развитие учителя: традиции и перемены». Астана, 2012.

11. Мониторинг как аспект управленческой деятельности. /Курманалина Ш.Х.// Специалист. – 2004.

ОӘЖ 37:004

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА XXI ҒАСЫР МҰҒАЛІМІН ДАЯРЛАУ

Ш.Х.Курманалина

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Білім беруді дамытудың 2025 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасын, білім беруді цифрландыруды іске асыру, техникалық және кәсіптік, жоғары білім беру жүйесін түбегейлі жаңғыртуды, ақпараттық технологияларды кеңінен енгізуге бағытталған озық ақпараттық-білім беру ортасын (АБО) құруды, бұл жаңа сападағы мамандарды дайындаудағы көзқарастарды түбегейлі өзгертуді талап етеді. Білім беруді цифрландыру, цифрлық мектеп, университет үшін мұғалімдерді даярлау мәселелері қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** Ақпараттық-білім беру ортасы (АБО), электронды әдістемелік жүйе (ЭӘЖ), цифрландыру, цифрлық білім беру педагогы мен мұғалімі.*

ТАРИХ

ОӘЖ 94 (574)

АЛАШТЫҢ АРДА БІР ҰЛЫ

Маратов А.Ф., Сулейменова Д.Д.

Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті, Орал к.

Аңдатпа: XX ғасырдың 20 – 30-жылдарында Қазақстанда жаттай қуғын-сүргін саясаты кеңінен орын алды. Бұл қазақ зиялыларының көзін жою саясаты болып табылды. Мақалада XX ғасырдың басында қудалауға ұшырап, кеңестік саясаттын құрбаны болған қоғам және мемлекет қайраткері Мұхамед-Хафиз Мырзағалиевтың қоғамдық-саяси қызметі, өткен өмірі туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Ақ жол, төраға, комиссар, қуғын-сүргін

Алаш қозғалысының басты мақсаты – Қазақ елінің өзін-өзі басқару, ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе құру құқын метрополияға мойындату, түбінде дербес мемлекет құру, қазақ жерлеріне ішкі Ресейден қоныс аударуға шек қою, әлемдік озық тәжірибені пайдалана отырып, дәстүрлі мал шаруашылығын өркендету, сонымен қатар егіншіліктің, өнеркәсіптің дамуын қамтамасыз ету, нарықтық қатынастарға жол ашу, жеке адам құқығын және басқа демократиялық принциптерді қадір тұту, ұлттық мәдениетті өркендету, оқу жүйесінің, тілдің дамуына қажет шарттар түзу болды. Қазақты «ұлт» ретіндесақтап қалу болды.

Алашордалықтарды жою бірнеше кезеңнен тұрды. Алғашқы үрдіс Алашорда қайраткерлерін биліктен ығыстырып шығарды. Одан кейін бұл үрдіс 1925-1930 жылдары қайта жалғасты. Үшінші кезең 1937-1938 жылдары шарықтау шегіне жетіп, қазақ зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратты. Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердиев, Жүсіпбек Аймауытов, Жаһанша және Халел Досмұхамедовтар секілді алаштың арыстары болды. Солардың бірі Мұхамед-Хафиз Мырзағалиев.

Мұхамед-Хафиз Мырзағалиев (1887 – 1938) – қоғам және мемлекет қайраткері. 1887 жылы Орал облысы, Қараоба болысы, Дуанакөл ауылында (Ақжайық ауд.) дүниеге келген. Тегі- Жетіруға жататын кердері руы. Әкесі Ж.Мырзағалиев Жайық өңіріндегі оқыған, сауатты, орта дәулетті адам болған. Мырзағалиев болыстық орыс-қазақ мектебін бітіргеннен кейін, Орал реалдық училищесіне оқуға түсті. 1908-1914 жылдары Саратов губерниясының Марийск ауыл шаруашылық училищесін оқыды. 1914-1917 жылдары Самара губерниясы, Жаңаөзенуезі, Александр-Гай станциясында учаскелік аграром. 1917 жылдың аяғында елге оралды. 1918 жылы қаңтарда Жайық сырты земство дауыс берушілері жиналысында Жайық сырты земство управасының мүшесі болды. Айтылмыш жергілікті өзін-өзі басқару құрылымы мен Орал Войско үкіметі жер мәселесін шешу үшін бірлесіп құрған Одақтық Жер комитетінің құрамына кірді [1. 254-б]. 1918 жылы қаңтарда Қаратөбеде өткен III-Орал облыстық қазақ съезінде Жаһанша және Халел Досмұхамедов тобынан ірге ажыратып, Ғ.Әлібеков, Е.Қасболатов, т.б құрған «Ақ жол» ұйымына қосылды. Съезден соң Қасболатов, Әлібековпен бірге Орал қаласына келді [2.56-б]. 1918 жылы 29 наурызға қараған түні Орал Совдепін қуып таратқан Орал Войско үкіметі Мұфтах Мендіғазиевтің үйінде заңсыз сақтағаны үшін «Ақ жол» тобы мүшелерімен бірге тұтқандады. Облыстық земство басқармасы төрағасының орынбасары Қ.Жәленовтің көмегімен босатылып, елге келді. 1919 жылы наурызда Ғ.Әлібеков тобының ұйғаруымен Орал қаласына келіп, РК(б)П қатарына өтуге арыз

берді. Ақ казактардың Орал қаласын көктемгі қоршауы кезінде Қызыл армияның 22-дивизиясының 66-жеке қазақ атты әскер эскадроны қатарында қала қорғанысына белсене қатысты. Жайықтың сол жағалауына бойлай еніп, ақ казактардыңтылында барлау жұмыстарын жүргізді.[3. 404-б]

1919 жылы қыркүйекте Жайықтың қазақ бөлігі мен Бөкей ордасын басқару үшін құрылған Қазревком Орал бөлімшесінің кандидаты, кейін осы басқару органы төрағасының орынбасары, 1919 жылы қарашадан бастап Жымпиты уездік ревкомының мүшесі. 1920 жылы 21-қаңтардағы Орал РК(б)П губерниялық комитетінің шешімімен Жымпиты уездік ревкомның төрағасы болды. Сол жылы мамырда РК(б)П Қазақ облысы ұйымдастыру бюросының құрамына енді. Тамыздың басында Бүкілресейлік Төтенше комиссиясының уәкілетті өкілінің орынбасары және Орынбор – Торғай Төтенше комиссиясының төрағасы болып тағайындалды.

1920 жылы қазан айында өткен Бүкілқазақ кеңестерінің құрылтай съезінде Қазақ АКСР-і ОАК мүшесі және ішкі істер халкомы болып сайланды.

Желтоқсанда Қазақ АКСР-і Халкомкеңесі төрағасының орынбасары және Қазақ еңбек және қорғаныс кеңесінің төрағасы.

1921 жылы 27 қаңтар – 11 маусым аралығында РК(б)П Қазақ облысы бюросы төралқасының жауапты хатшысы болды. Осы қызметте республиканың соц. жолмен дамуының өз ерекшелігі барын, партияның орталықтағы қызмет тәсілдерін Қазақстанға қарапайым көшіре салуға болмайтынын табанды түрде дәлелдеді.

1921 жылы маусымда өткен РК(б)П облыстық конференциясында Мырзағалиевтың тезистері ұлт саясаты жөнінде қабылданған қарарға негіз етіп алынды. Осы жиында ол РК(б)П Қазақ облыстық комитеттінің жауапты хатшылығына сайланды.

2-Бүкілқазақ съезінде (1921, қазан) Қазақ АКСР-і ХКК-і төрағасы болып сайланды. 1922 жылы қазан айының орта шенінде РК(б)П Қазақ облкомитетінің төралқасының мәжілісінде мәселелері қаралған бұрынғы Алашорда қайраткерлері А.Кенжин мен С.Қаратілеуовті қорғап сөйледі. Сол қазан айында партиялық тазарту жөніндегі Орталық бақылау комиссиясының араласуымен халкомкең төрағасы қызметінен босатылды.

1923 ж. қаңтарда РКФСР ХКК-і жанындағы Қазақ АКСР-і өкілі болып тағайындалып, Мәскеуге жіберілді. 1925 жылы маусым айында Қазақ өлкелік партия к-тінің Қазақстан аумағын межелеу жөніндегі комиссиясының құрамына кірді. Ол БОАК комиссиясының алдына Торғай облысының төңкеріске дейінгі шекарасын қалпына келтіру, Қостанай және Ақтөбе губ-ларын Қазақ АКСР-і құрамында тұтас қалдыру, Орынбор губ-ның қазақтар тұратын бөлігін Қазақ АКСР-і аумағына қарату жөнінде принципті мәселелер қойды. Мырзағалиев тезистері Қазақстан үкіметінің осы мәселе бойынша ұстанған позициясына негіз етіп алынды. 1926 жылы орта шенінде Қазақстанға оралды. КАКСР ОАК мүшесі.

1926 жылы 30 маусым – 1929 жылы 28 мамыр аралығында Қазақ АКСР-і қаржы халық комиссары болды.

1930 – 37 жылы РКФСР Жер шаруашылық халкомында жауапты қызметтер атқарды. 1938 жылы революциялық қызметтегі серіктері өрескел заңсыздықтың құрбаны болғанын естіп, Алматы қаласына келгенде ПХК органдары тарапынан тұтқындалып, саяси қуғын-сүргінге ұшырады[4. 234-б].

1997 жылы ҚР Президентінің Жарлығы бойынша 31 мамыр – саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні болып жарияланды 22 жыл бойы қазақ жұрты осы күнді ерекше құрметпен атап өтіп келеді.

Ұлты мен діні, тілі мен діліне қарамастан, мыңдаған адамдар, тоталитарлық жүйенің диірменіне түсіп, өзгеше ойлағаны үшін күнәсіз сотталып, туған жерлерінен аяусыз айдалып, түрмелерде жазықсыз көз жұмды. Бүгінгі жас ұрпақ үшін, азат, тәуелсіз Қазақстанның әрбір азаматы үшін оларды еске алу және есте сақтау қасиетті парыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ғ.Әнес, С.Смағұлова. «Алаш.Алашорда.Энциклопедия» Алматы, 2009 ж.
2. Д.Д.Сүлейменова. «Алашорданың батыс бөлімінің тарихы-өлке тарихының құрамдас бөлігі» Алматы, 2007 ж.
3. Ғ.Әнес «Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия» Алматы «Арыс» 2002 ж
4. «Алаш аманаты жинағы» Орал, 2018 ж.

УДК 94 (574)

ВЕЛИКИЙ СЫН АЛАША

Маратов А.Ф., Сулейменова Д.Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В 20 – 30-х годах XX века в Казахстане одним из трагических событий являлось политическая репрессия.Целью этой политики было уничтожить казахских интеллигентов.В докладе говорится о жизни и деятельности общественного и государственного деятеля Мухамед-Хафиз Мырзагалиева, который в начале XX века подвергся преследованиям как жертва советской политики.*

***Ключевые слова:** ак жол, председатель, комиссар, репрессия.*

ОӘЖ 94(574) (075.8)

С. ҚОНДЫБАЙДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ӨЛКЕТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Едилханова С.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялар университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақаланың басты мақсаты - Маңғыстаулық ғалым Серікбол Қондыбайдың ғылыми еңбектеріндегі өлкетануға байланысты құнды ойларын сарптау.«Туған жер» бағдарламасына шолу жасау. Маңғыстау тарихында болған оқиғалардың әрбір жергілікті отансүйгіш азаматтың тағдырына елеулі әсерін тигізген сыр екенін ұмытпауымыз керек. Сондықтан, ғылым ретінде – өлкетану, саналы ұрпақты тәрбиелейтін құрал ретінде жоғары орынға, әрі мәнге ие болуы тиіс.*

***Кілт сөздер:** «Туған жер» бағдарламасы, Маңғыстау, өлкетану ғылымы, адами қасиет, қазақтың рулары, адай руы,шежірелік аңыз, орыс бекіністері, «қазыналы түбек», саналы ұрпақ*

«Туған жер» деген кезде әрбір азаматтың, әрбір адамның жүрегінде тулаған шабыт пен сезім ұялайды. Себебі адам өзінің туған жерінің төлі. Сол даланың, сол жердің, сол мекеннің меншігі. Туған жерге деген сезім мен махаббатың өлшемі шектеулі болмайды. Ол шексіз. Осы бір ерекше шексіз отансүйгіштік сезімді әрбір азамат пен жастардың бойына етене сіңіріп, қандарына дарыту үшін, сөздің ұғымын кең мағынасында түсіну үшін, тұңғыш елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында орындалу керек міндеттердің ішіне «Туған жер» бағдарламасын ұсынды. Ал бағдарламаның мәні неде? Тұңғыш президент Н. Ә. Назарбаев бұл бағдарламаның мәні деп үш ерекшелікті атап көрсетеді.

- «Бірінші, бұл білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді көздейді».

- «Екінші, басқа аймақтарға көшіп кетсе де туған жерлерін ұмытпай, оған қамқорлық жасағысы келген кәсіпкерлерді, шенеуніктерді, зиялы қауым өкілдері мен жастарды ұйымдастырып, қолдау керек. Бұл – қалыпты және шынайы патриоттық сезім, ол әркімде болуы мүмкін. Оған тыйым салмай, керісінше, ынталандыру керек».

- «Үшінші, жергілікті билік «Туған жер» бағдарламасын жинақылықпен және жүйелілікпен қолға алуға тиіс». «Бұл жұмысты өз бетімен жіберуге болмайды, мұқият ойластырып, халыққа дұрыс түсіндіру қажет. Туған жеріне көмек жасаған жандарды қолдап-құрметтеудің түрлі жолдарын табу керек».

«Қысқаша айтқанда, «Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналады». Батырлар мен ақындар бірі найзамен, бірі жырмен қорғап қалған ұлан байтақ даланың қазіргі иесі ретінде, әрбір Қазақстан азаматы өзіне жүктелген міндетті абыроймен атқару керек. «Туған жер» бағдарламасының жаппай халық арасында үлкен күшке ие болуы, жастардың бойына патриоттық тәрбие ұялату үлкен міндет. Берілген тапсырманың үдесінен шығу ғана емес, оны бүгінгі күнмен өлшемей, ертенгі ұрпаққа жету үшін еңбек ету – басты парыз [1].

Қандай да болмасын ғалым өз ісін ең бірінші белгілі бір көкейтесті оқиғаның бетін ашу үшін, ақиқатқа жеткізу үшін ғылыми зерттеумен айналысады. Екіншіден, ол нағыз ғалым болса, оның үстіне елін құрметтеген адам болса, ел тарихын қалың жұртқа шынайы қалпында жеткізу, елдің даңқын көтеру мақсатында жұмыстанады. Бұл жолында еш нәрсе оған кедергі болмайды. Ғалым бар күш-жігері мен ынтасын, бар уақыты мен денсаулығын, бар білімін салып, осы еңбегін абыроймен атқаруға тырысады.

Маңғыстаулық зерттеуші Серікбол Қондыбай осындай қажырлы, әрі қайратты өлкетанушы ғалымның айқын дәлелі. Жазған еңбектерінің әр жолы мен сөзі еліне деген сүйіспеншілікке толы. Халқының тарихын әлпештеп, сонау көне заманнан күні бүгінге шейін оның әлемдегі, жер бетіндегі орны мен ролін мақтанарлық жағынан көрсетуге тырысты, көрсетті де. Ол аз болғандай, дәлелдеп те берді. Зерттеулері өте қомақты. Әлемге әйгілі ғалымдармен қоса, жаңа ғана ғылым жолына түскен жас зерттеушілердің де еңбектерін жәй оқып қана қоймай, зерттеуді барлық жағынан саралап, ішкі сараптаудан өткізе отырып, еңбектерінде пайдаланды.

«Жас дос! Өз өлкенді білу арқылы сен еліңді, бүкіл әлем елдерін білуге бастау аласың. Ал өз жеріңді сүю арқылы басқа халықтардың туған жерін де сыйлап, олардың өз туған еліне деген сүйіспеншілігінің сырын түсіне аласың» деген сөзінің өзінен-ақ ғалымның кең, әлемдік деңгейдегі көзқарасы, пейілі мен мейірімін көреміз. [2, 9] Яғни, елінің жанашыры болу әрбір халыққа тән қасиет, ол халықтардың иманы бар ерекше ұл-қыздарының адами қасиеті. Осы қасиет арқылы Серікбол Қондыбай ағамыз өзін нағыз өлкетанушы ғалым ретінде көрсете білді.

Қазақстан – Отаның болса, Маңғыстау – кіші Отаның. Отанына, туған жеріне деген ыстық сезім тәрбиеден басталады. Міне, өлкетанушы жас ұрпақтың ата-анасы іспетті, тәрбиелеуші де. Себебі, оның басты міндеті – баланың бойына, адамның бойына өлкеге деген сүйіспеншілік пен мақтанышты ұялату. Оның дәріштейтіні – әрбір адам өзгеден бұрын туған өлкесін танып, білуі тиіс.

Ал өлкетану ғылымы дегеніміз не? Бұл белгілі бір өңірдің табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын, мәдениетін зерттеумен шұғылданатын ғылым мен мәдениет саласы; шағын аумақтың табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын және мәдениетін, елді мекендерін олардың таяу төңірегімен қоса зерттеу. Салалық өлкетану (тарихи, этнографиялық, топонимиялық және т.б.), табиғи және әлеуметтік құбылыстардың өзара байланысын зерттейтін кешендік географиялық өлкетану болып бөлінеді. Өлкетанудың негізгі әдісі - аумақ туралы ақпаратты, табиғи үлгілерді (геологиялық, топырақ,

биологиялық, зоологиялық), материалдық мәдениет заттарын және т.б. деректерді жинау және жүйелеу. Өлкетанудың зерттеу нысандарын төрт топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Өлкенің табиғатын, табиғи ерекшеліктерін, жеке компоненттердің (геология, жер бедері, ауа-райы, топырақ және өсімдік жамылғылары, жануарлар дүниесі т.б.) олардың өзгеру деңгейі мен сипатын, табиғатта жүретін үрдістерді зерттеу;

2. Өлкенің шаруашылығын, онда тұрып жатқан кәсіптік ерекшеліктерін анықтау;

3. Өлкенің және онда тұрып жатқан халықтарының тарихы жайлы деректер, экспонаттар жинау, көне қалалар қалдықтарын, тарихи ескерткіштерді оқып-тану және оларды халық тарихымен, тарихи кезеңдермен байланыстыру;

4. Халықтың этнографиялық немесе ұлттық ерекшеліктерін, демографиясын, топонимикасын зерттеу. [3]

Ғалымның шығармалар жинағының «Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары» атты үшінші томында осы аталған талаптың барлығы қатаң сақталған. Бұл еңбекте өңірдің атауының шығу тегі, халқының ұлттық құрамы, жер су атауы, климаты, топырағы мен өсімдік, жануарлар дүниесі, экономикалық-географиялық орны мен жағдайы, өлкенің мәселелері мен экологиясы орын тапты. Барлық бөлімдері ғылыми зерттеулерге жүгініп жазылған.

Маңғыстау түбегінің ерекшелігі мен қайталанбас қасиеттері оның халқына да дарыған. Зерттеуші Серікбол Қондыбай ол жөнінде былай дейді: «Қазақтың рулары, қазіргі терминологиямен айтқанда, аймақтық топтарының арасында ерекше стереотип қалыптастыра алған жалғыз ру ретінде осы Адайды айтуға болады. Басын ашып аларымыз адайлар тілінде, әдет-ғұрпында, түр-түсінде, т.б. ерекшелігі бар. XX ғасырда бұл айырмашылық іс жүзінде жойылып та кетті. Адам да өзгерді. Дегенмен, қазақ арасында ғасырларда қалыптасқан «Адай туралы ертегі» стереотипі сақталып қалды.

Адайды «аккөз Адай» дейді, шежірелік аңыз бойынша адайларға тентектік, оспадарлық, зорлықшыл қасиет берілген. Әрине, өз шежірелеріміз тентектікті батырлыққа, шыдамдылыққа қарай жақындатса, басқалар зорлықшылдыққа, әділетсіздікке жақындатады. Қалай болғанда да өткен заман адайларының «аккөз, тентек» деген атақты тарихи тұрғыдан орынды неменгені, сол атаққа сай болуға тырысқандығы анық...

Міне, уақыт өтті, заман өзгерді, орыс империясына бағындырылған қазақ даласы да өзгере бастаған еді. Орыс бекіністеріне жақын, сауда жолдарының бойына орналасқан қазақ ауылдары көпше де, қысқа маршрутқа көшетін болды, жартылай отырықшылыққа көше бастады. Осы тұста отырықшылана бастағандар мен көшіп-қонып жүргендер арасында тұрмыстық, т.б. айырмашылықтар көріне бастады» дей келе, ғалым түбектегі халықтың айырмашылығының негізі XVIII ғасырда жатқанын көрсетеді:

«Маңғыстау XVIII ғасырдың басынан бастап, Ресей империясының өмірлік мүддесі бар аймаққа айнала бастады... 1716 жылы Александр Бекович-Черкасский бастаған орыс әскерлері Түпқараған және Кендірлі шығанақта әскери бекіністер салды. Ал оның 1717 жылы Хиуаға жасаған әскери жорығы сәтсіздікке ұшырады. Бұл Ресейдің Маңғыстауды жаулап алуын бір ғасырдай мерзімге кейін шегерді» деген сөзінде бұл фактіге деген үлкен мақтанш сезімі бар екенін байқауға болады. [2, 41, 43, 20]

Адайлар 18 ғасырдың ортасынан бастап, Маңғыстауға қарай ұмтылып, ғасырдың басында түбекті түпкілікті неменіп болды. Қалың қазақтың кеңістігінің ортасынан емес, қиыр шалғайынан осылайша орын алуға тағдыр жазған адайлар мынадай жағдайларда тіршілік етіп, сол ортаға бейімделуге мәжбүр болды.

Біріншіден, географиялық орын ерекшелігі адайлардың 19 ғасырдағы басқа қазақтармен қоян-қолтық араласуына шек қойды... Екіншіден, климаттың қатаңдығы, жайылымның басқа аймақтарға қарағанда жұтандығы адайлардың көшіп-қону маршруттарын тым ұзақ етті... Үшіншіден, адайлардың түрікпендермен, Хиуа хандығымен көрші болуы оларды үнемі жаугерші болуға итермеледі. Бірін-бірі

барымталау, байлап әкету, су көздері мен жайылымға таласу, хиуалық жасақтардың жорықтары, 19 ғасырдың ортасында патша өкіметінің қол астында салыстырмалы түрде тыныш та бейбіт тірлікке көше бастаған қалың қазаққақарағанда, адайларды бейбіт, момын тірлікке апара алмады. 19 ғасырдың ең соңғы орыс езгісіне қарсы көтерілісі де 1870 жылы Адайда болды, қазақтағы жауынгер-жыраулардың ең соңғысы Қалнияз да осы ортадан шықты.

Территориялық окшаулық, қалалар мен транспорт артерияларынан шалғайда орналасу, сырттан төнетін қатердің жойылмауы, табиғаты қуаң, құнарлылығы төмен, суы аз жайылымдарда мал бағып, өздерін азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін адайлардың ұзақ қашықтыққа көшіп-қонуы осылардың барлығы адай мінезінің де қатаң болуын қажет етті.

Бүгінгі адай шетте қалған адам емес. Ол өзінің қазақ екендігін жақсы біледі. Адай Маңғыстауды қазақ тілді ортаға, қазақ рухын сақтап әрі қарай дамытып отыратын ортаға айналдыруы тиіс. Оған қажетті мүмкіндіктер бар. Сонымен қатар адай Маңғыстауды өз атамекенім деп есептей отырып, оның өткен шағын да өз мұрасы деп тануы, "мынау адайдыкі", "мынау түрікпендікі" деп бөлмеуі тиіс. өйткені ендігі жерде Маңғыстауда түрікпен жоқ. Олардан қалған барлық мұраның иесі, олардың жетістігі де, кемшілігі де адайдың сыбағасы болып қалды. Ендігі жерде маңғыстаулық түрікпен де, оғыз да, печенег те, алан да, дай да, массагет те «адай» болуы тиіс. Тек сонда ғана Маңғыстаулық өз жеріне, жерінің тарихына ұқыпты қарап, оны сақтауға, насихаттауға құлықты болып шығады [2, 44, 45, 46].

Ғалымның адами қасиетін жергілікті өлкетанушының атын ұмытпай, атап өтуінен де көруге болады. «Өлкенің тарихымен қатаргеографиясы, жер-су атаулары, табиғаты жөнінде құнды материалдар жинаған «бірінші өлкетанушы» Есбол Өмірбайұлының сіңірген еңбегі Маңғыстауды зерттеу ісіне қосылған үлкен үлес».

Сөзімді қорытындылай келе, өлкетанудың алға жетелеп, әрбір адамның әлемді танып білуіндегі сенімді жәрдемшісі болатынын айтқым келеді. Қазіргі кезде қоғамдық танымның бойында адамгершіліктің кеңістігін қалыптастыруға жәрдемдесетін мүмкіндіктердің бірі - туған жерге, өлкеге деген сүйіспеншілік. Бүгін де «туған өлке», «өлкетану» ұғымдары зерттеліп, зерделеніп жемісті жетістіктеріміздің бір сатысы болып отыр [4].

Ғалымның жас ұрпаққа бағыштаған мынадай сөздері бар: «Бұрын «қазыналы түбек» саналып келген Маңғыстауды тек «байлықтың қоймасы» ғана емес, өзіне тән әсем де, көрікті табиғаты бар, сезімтал да жараланғыш Маңғыстау екендігін зерттей алатын, оны түсіне, сезіне және қорғай алатын сендерсіңдер.

Әр заман өз талабын қояды. Тәуелсіз Қазақстан азаматына Маңғыстау туралы құпия сырлар жеткілікті, оны ашу, зерттеу, жұртшылыққа ұсыну, саналы ұрпақ, сенің абыройлы міндетің, парызың» деген сөзімен мақаламды аяқтағым келеді [2, 22].

Әдебиеттер тізімі:

1. https://massaget.kz/mangilik_el/48470
2. Серікбол Қондыбай. «Маңғыстау географиясы. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары». Толық шығармалар жинағы, 3 том. Алматы, Арыс, 2008.
3. <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
4. https://infourok.ru/lketanu_turaly_shayn_oy_esse-111987.htm

УДК 94 (574) (075.8)

ПРОБЛЕМА КРАЕВЕДЕНИЯ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ С. КОНДЫБАЯ

Едилханова С. А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: Основная цель статьи-анализ ценностных представлений Мангистауского ученого Серикбола Кондыбая, связанных с краеведением в его научных трудах. Обзор программы "Туган жер". Нельзя забывать, что события, произошедшие в истории Мангистау, оказали существенное влияние на судьбу каждого местного патриотического гражданина. Поэтому, как наука – краеведение, как средство воспитания сознательного поколения должно занимать высокое место и значение.

Ключевые слова: программа «Туган жер», Мангистау, краеведческая наука, человеческие качества, казахские роды, племя адай, генеалогическая легенда, русские крепости, "сокровищница", сознательное поколение.

ОӘЖ 94 (470)

ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РЕСЕЙГЕ ҚОСЫЛУЫНЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ КӨЗҚАРАСЫ

Рамазанов А.К., Құрманалин С.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада алғашқы қалыптасқан қазақтың ұлттық зиялыларының шығармашыл бөлігінің қазақ елінің Ресейге қосылуының себептеріне тарихи көзқарасы талданады. Тақырып Қазақстан тарихнамасының өзекті мәселесіне арналған

Кілт сөздер: тарихнама, қазақ зиялылары, Ресей бодандығы, қосылу алғышарттары, қазақ билеушілері, сұлтандар

Қазақстанның Ресейге қосылуы және орыс отарына айналуы туралы мәселе Қазақ зиялыларын қатты толғандырды. Қазақ даласын басқаға тәуелді еткен бұл процеске кім кінәлі? деген сауалға жауап табу үшін қазақ зиялылары мәселенің астарына тереңдеп үнілді, көптеген еңбектер де жазды. Нақтылай түсер болсақ, бұл мәселеге байланысты қазақ зиялыларының ой-пікірлері төмендегідей бағыттарды басшылыққа алды:

- Қазақстанның Ресейге қосылуына сыртқы факторлардың, әсіресе жоңғар жаулауының әсері;

- Осы процестегі жеке тұлғалардың, әсіресе Әбілқайырдың орны мен ролі;

- Қазақ билеушілерінің және қазақтың өз арасындағы ішкі алауыздықты өршіту саясатының халықтың Ресей боданына айналуын тездету ықпалы.

Жоңғар жаулауының қазақты қандай ауыр жағдайларға ұшыратқанына баса мән берген қазақ зиялылары, тарихтан жақсы белгілі 1723 жылғы жоңғар шапқыншылығына назар аударып, осы оқиғаның қазақтарды орыс боданына айналуына үлкен ықпал жасағанын атап көрсетумен болды. Бұл бағытты бірінші кезекте Шәкәрім Құдайбердіұлы қуаттайды [1, 25-26 бб].

Қасіретті 1723 жылдан басталған жоңғар қалмақтарының қазақ жеріндегі басқыншылығына көп көңіл бөлгендердің бірі М.Тынышбаев осы жылы қазақтардың күтпеген шабуылға тойтарыс беруге мүмкіндіктері болмағаны сондай, тіптен қорғану туралы әңгіме де көтерілмегенін, басты мақсат жаудан қашып құтылу болғанын, осындай зобалаңда мал, дүние-мүлік, қарттар мен балалар да жау қолында қалып қойғанын, қырып салғандарын, олардың, яғни қазақтардың тасып жатқан Талас, Боралдай, Арыс, Шыршық, Сырдария тәрізді өзендерден өтерде суға ағып кеткендерін,

сондықтанда бұл зобалаңның қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды» аталып кеткенін атап көрсетеді.

Оның айтуынша, бұл кезеңде қайыршылық пен аштық шектен шықты: қазақтар бұрын өздері жиіркене қарайтын жәндіктермен, әр түрлі шөптер тамырларымен қоректенуге мәжбүр болды. Сөз арасында М.Тынышбаев академик В.Бартольдтың төмендегідей пікірлерін келтіреді: XVIII ғасырдың 20-жылдарында жоңғар шапқыншылығынан қашқан Самарқанд тұрғындары 7 жыл (бәлкім, 1723-1730 жылдар болар) бойы қаланы мүлдем тастап кеткен. Хиуа хандығында да шамамен осы жылдары барлық елді мекендер мен жайылымдар несіз қалған. Тіптен Хиуаның өзінде 40 жанұядан артық ешкім де қалмаған. Осы қасіретке байланысты М.Тынышбаев мұнан ары Х.Досмұхамедовтың көрсетулеріне сүйенді. Мұның мазмұны қысқаша айтқанда төмендегідей: Х.Досмұхамедовке 1925 жылы Самарқанда жер болып кеткен көпес қамалын көрсеткен. Онда табылған заттық ескерткіште бұл жерді қазақтар қалмақтарды талқандаған соң, қазақ босқындары Самарқанд және Бұқара аймақтарына толып кеткен кезде жоғарыдағы көпес қамалын несі сатып алғандығы жазылған. Х.Досмұхамедовтың айтуынша ескерткіш жазуда көрсетілген мерзім «Ақтабан шұбырынды» оқиғасымен шынында да дәл келеді.

Деректерге сүйене отырып М.Тынышбаев қазақтардың 1726 жылдың соңында немесе 1727 жылдың басында ғана отрядтар ұйымдастырғанын және қалмақтарға қарсы күрескендерін атап көрсетеді: оларға қарсы алғашқы жеңістерге Бұланты, Белеуті (Торғай уезінің оңтүстік-шығыс бұрышы) өзендері жағалауларында Қара сиыр деген, кейінірек «Қалмақ қырылған» аталған жерде Кіші Орда батырлары қол жеткізген [2, 163-166 бб].

Ал енді орыс-қазақ қатынастарына мұндай қасіреттің ықпал еткені туралы айтуға бола ма деген сауалға келсек, мұны мүлдем теріске шығарушылар жоқ деп ойлаймыз. Ең алдымен мынаған назар аударған жөн тәрізді: Қалмаққа қарсы күресте әйгілі болған Абылай және Әбілқайыр тәрізді тарихи тұлғалар сәл кейінірек Ресеймен қарым-қатынаста шешуші рөл атқарды. Мұның өзі қалмақпен шайқасты Ресейге қосылуымен байланыстырып отырған жоғарыдағы Шәкәрім көзқарасында едәуір шындық бар екендігін дәлелдей түседі. Абылайдың атының шығуы туралы Шәкәрім былай деген еді: қазақтар «Әбілмансұрды үлкен хан қойыпты, Абылай атанғаны Абылайлап шапқаннан болды. Абылайдың хан болғаны 1735 жылдың маңайы болар» [1, 27 б].

Ал енді Әбілқайырға келер болсақ, М.Тынышбаев бұл мәселеге байланысты өзінің ойын төмендегіше жалғастырады: Жоңғарға қарсы шабуылдаушы үш Орданың жасақтары Ордабасы тауында түйіскен тәрізді. Өзара адал болуға ант беру де осында болғандай. Әбілқайыр осында бас қолбасы ретінде сайланып, салт бойынша құрбандыққа шалынған ақбоз ат болашақ табыстың кепіліндей болды.

Мұнан ары оқиғаның өрбуіне келер болсақ, М.Тынышбаев қазақтың үш жүзінің осы кезеңде бастары қосылғандарын және онда бас қолбасы ретінде Әбілқайырдың үлкен рөл атқарғанын осы өлкелердегі «Үлкен Орда қонған», «Кіші Орда қонған» және «Әбілқайыр сайы» атты жер атауларының болуымен дәлелдеуге тырысады. Ол жоңғарлармен Балқаштың оңтүстігінде болған соғыстың орнының Аңырақай атануын да «қалмақтардың анырай, зареніреген» жеңілісімен түсіндіреді. Бұл басты шайқаста М.Тынышбаевқа сүйенсек үш жүз қазақтары ортақ жауға қарсы ынтымақтаса соғысқан. Зерттеуші осы шайқаста «бас қолбасшы Әбілқайыр қарт болса керек» деген жорамал да айтылды [2, 166-167 бб].

Айта кеткен жөн, кейінгі Қазақстан тарихшыларының еңбектері бұл пікірлерге едәуір түзетулер енгізді. Мысалы үшін айтар болсақ, М.Тынышбаевтың Әбілқайырды «қарт» ретінде көрсетуі қисынсыз. Кейінгі тарих, оның 1693 жылы туғанын, яғни 1730 жылы Аңырақай шайқасында небәрі 37 жаста болғанын дәлелдеп отыр [3, 622 б].

М.Тынышбаев мұнан ары дәл осы кезеңде қазақ хандары арасында жікке бөлінушіліктің орнын алғанын, реніштің себебі қайтыс болған Болаттың орнына аға

ханды сайлау болғанын атап көрсетеді. Оның айтуынша Әбілқайыр басқарған Кіші Орда және Орта Орданың бір бөлігі Сәмеке ханның бастауымен майдан даласын тастап, орыс шекарасына қарай кетті және сонда орыстың қол астына қарады. Үлкен Орда және Орта Орданың көп бөлігі әлі де қаһарлы хонтайшамен бетпе-бет қалғандықтан кейін шегінді. Қалыптасқан ахуал туралы М.Тынышбаев былай жазады: жаңа ханды сайлау барысында «көпшіліктің таңдауы Әбілмәмбет болды да, ал Әбілқайыр мен Сәмеке өздерін ескерусіз қалдарды деп есептейді және жалпы қазаққа ортақ істі бүлдіру үшін кетіп қалды. Бұған олар қол жеткізді де» [2, 166-167 бб].

Тарихшылардың кейінгі жылдардағы зерттеулері М.Тынышбаевтың бұл қорытындысының дұрыстығын негізінен дәлелдей түсті. Рас, Қазақстан тарихшылары арасында Әбілқайырдың қалмаққа қарсы ұрыс даласын тастап кету себептерін әр түрлі түсіндіру де кездеседі [4, 80-82 бб]. Бірақ бұл біздің зерттеу мақсатымызға жатпайды.

Ал енді Әбілқайырдың Ресей қол астына қарау туралы іс-әрекетіне келер болсақ, Алаш қозғалысына қатысқан, едәуір тәуелсіз ойлайтын интеллигенция өкілдері бұл мәселеде де өздерінің пікірлерін айтқан еді. Мысалы, кезінде Ә.Бөкейханов өзінің орыс тіліндегі «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» атты еңбегінде Әбілқайырдың бұл әрекетіне төмендегідей баға берді: «В 1730 году султан Младшей орды Абулхаир, отчасти боясь нашествия Галдана-Цырена на свои земли, отчасти хлопоча усилить свою пошатнувшуюся от вражды между султанами власть, обратился к русскому правительству с просьбой принять его народ в подданство» [5, 49 б].

Бұл жолдарда Әбілқайырды айыптау да марапаттау да байқалмайды және мәселе түсіндіру тұрғысында жазылған. Сонымен қатар мұнан ары қарай Ә.Бөкейхан Ұлы және Орта жүз сұлтандары Абылайдың, Әбілмәмбеттің және Барақтың халық қолдауларына сүйеніп XVIII ғасырда оның билеушілері болып қалғандарын, сондай-ақ бұл жүздердегі кейбір рулардың аталған сұлтандардың балалары тұсында ғана, яғни 1782 жылдан соң, XVIII ғасыр соңына қарай орыс бодандығын қабылдағандарын атап көрсетеді.

Абылайдың өзінің саясаты туралы ол былай деп жазды: «Самый популярный среди киргизов, названный им ханом, Абылай, тщательно избегал подчинения киргизов чужой власти» [5; 49 б].

Ал М.Тынышбаев үш жүздің ханы болып Әбілмәмбеттің сайлануына байланысты Әбілқайырдың онымен қатынасының шиленісе түскенін, ал бұл қазақтың екі тобының арасын алшақтатып, мұның өзі Әбілқайырды орыс шекараларына қарай көшіп, оның бодандығын қабылдау туралы келіссөздер бастауға және өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қамал алып беруді сұрауға мәжбүр еткенін тұспалдайды [6, 197 б].

Алайда сталиндік тоталитарлық кезеңде, орыс ұлтын көтермелеу орын ала бастағанда, Әбілқайырдың орыстармен қарым-қатынасы мәселесіне аса сақтықпен баға беруге тура келді. Мұны біз таптық бағытты ұстанған С.Асфендияровты оқығанда айқын байқаймыз. Ол бұл мәселені Ресей архивтеріндегі құжаттардан сөзбе-сөз үзінділер келтіру арқылы түсіндіреді, ал Әбілқайырдың бұл әрекетіне баға беруден бас тартады [7, 148-150 бб]. Сонымен қатар ол, қазақ жерлерінің Ресейге бірігуіне бірінші кезекте «үстем тап» өкілдерінің мүддесі болғанын дәлелдеуге күш салып, мәселеге барынша таптық тұрғыдан қарауға тырысады.

С.Асфендияров Ресейге қазақ жерінің қарауы туралы мәселенің бастауында билеуші аристократтар тұрғанын барынша «дәлелдей» тұрса да бұл мәселені егжей-тегжейімен жүйелі баяндай алған жоқ. Тегінде ол Ресейге қосылу процесіне терендеп барар болсам, марксизмге сәйкес келмейтін жаңсақтыққа ұрынармын деп күдіктенсе керек. Алайда бұл мәселе кезінде қазақтың алғашқы журналы «Айқап» бетінде Мұхамеджан Сералиннің «Қазақ қай заманда Россияға қосылған» деген атпен жарық көрген мақаласында едәуір жан-жақты баяндалған еді [8, 49-52 бб].

М.Сералиннің бұл мақаласының құнды жағы 1738 жылдың 3 августында Татищевке ант берген ру ақсақалдарының руларын және ру ішіндегі аталарын көрсетіп,

нақты атап жазуы дер едік. Тізім бойынша барлығы 56 адам көрсетілген. Көптеген мәліметтер беретін бұл мақаланың бір үлкен кемшілігі біздің ойымызша автордың өзінің жеке көзқарасын жазбауы, яғни осы мәселеге өзіндік баға бермеуі дер едік. Мысалы, жоғарыдағы Ресей өкіліне ант бергендер тізімін айта келе М.Сералин былай деп қорытынды жасайды: «Мінеки, осы аталарымыз себебінен біздің қазақ халқы Россия императорының қол астына қараған екен. Бұл адамдардың әрбіреуі бұл күнгеше халық арасында ұмытылмады, Һәм нәсіл кәсіптері де шынжыр қатар болып, бақ-дәулетке бұл күнге шейін ие болып келе жатыр [8, 52 б]. Ресейге қосылу мәселесін қостайтынын немесе бұған қарсы екендігін айқындау аса қиын. Тегінде, кезінде «Айқапта» жұмыс жасағандар осыған байланысты өз пікірлерін ашық айтудан қаймыққан.

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ зиялыларының көзқарасына талдау жасағанда тағы бір аңғартатынымыз, қазақ билеушілері арасындағы өзара алауыздықты қазақтың басқаларға бодан болуының басты себептерінің бірі ретінде көрсету болып табылады. Мәселені тағы да «Айқап» журналынан бастар болсақ «Қазақ емес» деген бүркеніш атпен жазған автордың «Қазаққа алалық қайдан келді» деген мақаласын алуға болады.

Мақала авторы қазақтың саяси және шаруашылықтық тұрғыдан алауыз болу себептерінің оны Ресей қол астына итермелегендігін дәлелдеуге тырысумен ғана шектелмейді. Мұнда қазақтың ру-руға және жүздерге бөлінуінің де жағымсыз рөл атқарғанын ескертеді. Осыған байланысты мынандай пікірді оқимыз: «Қазақтың ала болушылығының үшінші себебі де бар. Мұнысы қазақтың ұру-ұруға бөлінуінен туған алалық. Мұны орысша айтқанда «Социальный устройствдан» келген алалық деуге болады. Арабша айтқанда «әжітмағы» қалпынан туған алалық. Қазақ болған жерде қазақ жігітіне өз жұмысынан соң өзінің ұруласының, жүздесінің жұмысын жұмыстамақ әдет бойынша міндет. Кісі өлтірсе құн алмақ, құн бермек, әйелдің байы өлсе жақын, ағайындасына жесір болып үлеске түспек. Қалың малы төленіп қойылған қыз сүйгеніне кетсе, «жесір» кетті деп ел болып намыстанып атқа мінбек, жиын-той, асқа барғанда ақсақалдар арашаларына қарай сый-құрмет көрмесе ашу-жанжал шығару секілді толып жатқан неше түрлі әдеттер қазақтың арасына түскен жікті күшейтпесе, қазақтың басын біріктіретін қалыптар емес. Қазақта «намыс» деген бір жаман әдет бар. Баяғы қазақшылық заманда талай атыс-шабысқа, талай қырғын-сүргінге себеп болған, бұл күнде бұл әдет біткен жоқ. Сайлау жұмыстарында намыс үшін шашылған пұл... әр алты миллион қазақты мүлдем жұртшылықтан шығарып бара жатыр... Қазаққа алалықтың саяси, экономикалық, социальный деген үш түрлі жолменен кіргендігі» [9, 173-174 бб].

Бұл айтылғандардың ащы шындыққа негізделгенін мойындаған жөн болар. Мәселенің байыбына нақты мысал негізінде көз жеткізер болсақ, М.Тынышбаевтың қазақ хандарының өзара алауыздықтары туралы айтқандарына да назар аударуға болады. М.Тынышбаев өзінің пікірін Левшиннің еңбектеріне сүйеніп айтқандығын білеміз.

М.Тынышбаевтың Әбілқайыр мен басқа қазақ билеушілері арасындағы алауыздық туралы пікірі жалпы алғанда күдік туғыза қоймайды деп ойлаймыз. Ал енді осындай қырғи-қабақ қатынас Әбілқайырды орыс бодандығын қабылдауға итермелеген басты себептерінің бірі болды деген қорытындыға келер болсақ, бұл мәселе біздіңше, тарих ғылымында әлі де дәлелдей түсуді қажет етеді.

Оның үстінде қазіргі кезеңдегі тарихшылар арасында да бұл мәселеде әр түрлі көзқарас бар екені белгілі. Мысалы, И.Ерофеева өзінің «Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик» деп аталатын еңбегінде бұл мәселе жөнінде төмендегідей пікір айтады: «Все известные сегодня исторические документы и народные предания казахов XVIII – XIX вв. не подтверждают, на наш взгляд, совершенно надуманную гипотезу о далеко зашедшей конфронтации и тем более – разрыва отношений Абулхаира с правителями жадиковского дома непосредственно в послепослеанракайский период (т.е. 1729-1730 гг.). При этом было бы неверно полностью игнорировать достоверно установленный факт взаимной неприязни между ханом Младшего жуза и более

родовитыми казахскими чингизидами, т.к. быстрое возвышение представителя новой династии, не имевшей прямой генеалогической связи с правящим кланом, создавало благодатную почву для роста недовольства старой знати, вынужденной по воле обстоятельств поступиться своим двухвековым лидерством и довольствоваться второстепенной ролью в военно-политической, жизни региона. В то же время нет никаких оснований и для того, чтобы преувеличивать степень глубины и морально-психологический эффект этих междоусобных ссор и идентифицировать их как некое бескомпромиссное противостояние, якобы завершившееся разрывом» [10, 154 б]. Бірқатар тарихшылар И.Ерофееваның бұл көзқарасымен келісе қоймайды. Негізінен «Айқапта» жазылғандай, қазақ билеушілерінің өз арасында, әсіресе төре тұқымдары арасында билікке байланысты алауыздықтың, сондай-ақ, қазақтың өз арасында ру-руға бөлініп, жүздерге бөлініп айтысудың қазақ әсіресе Ресейге қарай бастағанда өрши түскені құпия емес. Мұндай ұнамсыз құбылыстың белең алуына Ресей патшалығының күйтырқы саясатының себеп болғаны да белгілі. Бұл туралы кезінде «Айқап» журналында жарық көрген қазақ зиялыларының бірінің мына еңбегіндегі [11, 255 б] пікір өте құнды. Ресей билеушілерінің қазақты өзіне басыбайлы ету үшін неше түрлі арандатушы саясат жүргізгені рас. Бұдан қазақ халқының арасына алалық кірді, халықтың бірлігіне сына қағылып, сызат түсті.

Мақалада айтылғандардың ащы шындық екендігін кейінгі қазақ тарихшыларының еңбектері талай рет нақты мысалдармен дәлелдеп көрсетті. Сондықтан бұл айтылғандарға күмәнданудың қажеті жоқ деп ойлаймыз. Отаршылдықтың аты отаршылдық. Патша үкіметі қазақ елін құлдануда барлық саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани шаралардың әдіс-тәсілдерін қолданды.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындылар болсақ, ХХ ғасырдың алғашқы бөлігіндегі қазақ интеллигенциясының еңбектерінде төмендегідей тұжырымдар жасалды:

- Қазақ халқының Ресей құрамына енуіне сыртқы фактордың, яғни жонғар шапқыншылығының ықпал жасағаны рас. Бірақ оны бұл мәселеде жалғыз және басты себеп ретінде сипаттауға болмайды;

- Ресей қол астына қарау процесінің басында Кіші жүз ханы Әбілқайыр тұрды. Оның Ресейге сүйеніп жалпы қазаққа хан болуды көздеген әрекетін жеделдете түскен тағы бір себеп оның басқа қазақ билеушілерімен, сұлтандарымен алауыздық қарым-қатынасы еді.

- Қазақ билеушілерінің өзара алауыздығы, әсіресе Ресей патшалығының қазақты ру-руға бөліп, оларды өзара арандату саясатын жоспарлы жүргізуі қазақ халқының Ресей боданына айналуын тездете түсті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, Сана, 1991. – 80 б.
2. Тынышпаев М. Киргиз-казахи в 17 и 18 веках (Дополнение к «Материалам к истории киргиз-казахского народа»). – В кн. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 224 б.
3. Қасымбаев Ж. Әбілқайыр // «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 1999. – 720 б.
4. Ирмуханов Б. Казахстан: историко-публицистический взгляд. – Алматы: Өлке, 1996.
5. Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Избранные). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 477 б.

6. Тынышпаев М. Ақтабан шұбырынды (Великие бедствия и великия победы казахов). В кн. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 224 б.
7. Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен). – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
8. Сералин М. Қазақ қай заманда Россияға қосылған // Энциклопедия «Айқап». – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1995. – 367 б.
9. Қазақ емес. Қазаққа алалық қайдан келді // Энциклопедия «Айқап». – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1995. – 367 б.
10. Ерофеева И. Хан Абулхайр: полководец, правитель и политик. – Алматы: Санат, 1999. -336 с.
11. Қарасартбаласы Жардай. Қазаққа алалық қайдан келді // Энциклопедия «Айқап». – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1995. – 367 б.

УДК 94 (470)

ВЗГЛЯДЫ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ПО ПРОБЛЕМЕ ПРЕДПОСЫЛОК ПРИСОЕДИНЕНИЯ КАЗАХСТАНА К РОССИИ

Рамазанов А.К., Құрманалин С.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** Тема статьи относится к историографии истории Казахстана. В ней описывается вопрос периода колонизации в работе рассматриваются труды национальной интеллигенции периода присоединения казахских земель к России конца XIX-начала XX в.в.*

***Ключевые слова:** Историография, казахская интеллигенция, подданство России, предпосылки присоединения, Абулхайыр хан, казахские правители, султаны.*

ОӘЖ 908(571.1)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНА ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ ЕҢБЕККЕ АРАЛАСУЫ (1937-1945 ж.ж)

Қайралы Қ.Қ., Рысбеков Т.З.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақалада 1937-1945 жылдар аралығында Батыс Қазақстан аймағына жер аударылған кәріс, неміс, шешен, ингуш т.б халықтардың шаруашылыққа орналасып еңбекке араласуы жөнінде және халық шаруашылығының дамуына үлес қосқандығы жайлы айтылады.*

***Негізгі сөздер:** Жер аудару, шаруашылық, құрылыс, қоныс аудару*

Депортациялау шарасы негізінен үш бағытта жүрген болатын. Біріншісі - жоспарлы түрде, Қазақстанның ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібін дамыту үшін, яғни, ел экономикасын көтеруге бағытталып көшірілген жұмыс күші. Екіншісі - әлеуметтік топтарды қудаланып депортациялау. Үшіншісі- ең сорақысы, ұлттық белгіге қарап, күштеп көшіру. Оған Батыспен Шығыстан да, Орталық пен Таулы аймақтардан да

көптеген ұлттар кірді. Олардың салт-дәстүрі де, тілдері де, тұрмыс-тіршіліктері де күтпеген жерден өзгерді.

КСРО Халық комиссарлар кеңесінің 1937 жылы 28 қыркүйектегі №1647-377 сс «Корей халықтарын Қиыр Шығыстан қоныс аудару» туралы құпия қаулысында 1937 жылы қазанға дейін бірінші кезекте кәріс халықтарын қоныстану керектігі жөнінде айтылады. Негізінен осы Батыс Қазақстан бойынша - 12000 шаруашылық орналастырған. Ал, 1937 жылы 8 қазанда Гурьев округтік комитетінің бюросы және округтік атқару комитетінің президумы округ бойынша корей жанұяларын қабылдауға шешім қабылдады. Мысалы: Теңіз ауданына-500 жанұя, Жылқосыға - 270, Есболға - 100, Гурьевке - 660, қалған 340 жанұяны аудандардың ауылдары мен селоларына шаруашылыққа орналастырылу көзделді деп жазады. Корейлерді кәсіпорындарға және мекемелерге - 240 отбасы орналастырылғандықтан олар тұрғылықты тұру үшін уақытша пәтерлерді жалға берушілер арқылы келісім жасап ақы төлеген [1].

1937 жылы желтоқсан айында Қазақстан Компартиясы Гурьев округтік комитетінің бюросы және Гурьев округтік атқару комитеті президумының қаулысында Гурьев округіне кейін 1266 жанұя балық зауыттарына және Теңіз, Гурьев аудандарының колхоздарына орналасқаны және келгендерден 654 адам Гурьев қаласында қолөнер, өнеркәсіп кооперациясы жүйесіндегі мекемелерге жұмысқа орналасқан [2].

1937 жылдан бастап №1571-356 сс Халық Комиссарлар комитетінің қаулысында шаруашылыққа қажетті 21000 құрылыс материалдары жіберілген. Қоныс аударушы шаруашылықтары үшін республикасы бойынша жүк көлігі - 60, жеңіл көлік - М1-3, трактор - 45, 60 - эшелон жіберуді Халық комиссарларына міндеттелген [3].

Тарихи деректерге қарағанда, 1937 жылы қаңтар айынан бастап, батыстан депортацияланған халықтар арнайы дайындалған жерлерге орналастырылды. Мәселен, Батыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің шешімімен 28 наурыз - 2 сәуір аралығында 115 колхоз кәрістер шаруашылығы орналастырылды. Батыс Қазақстан Облсполком төрағасының мәлімдемесінде Батыс Қазақстан облысы бойынша шаруашылықтар Приуралье ауданы бойынша бұл ауданда облыстың жоспары бойынша 30 корейлік шаруашылық ұйымдастыру жоспарланған болатын, нақты орналасқаны Завет Ильча-27, Режим-9, Факел-7, Им.Луначарского-7, Новая деревня-5, Им.Ленина-3, Красный Октябрь-2, День урожая-1, Спартак-1, Красный Урал-2, Красный Октябрь-1 жалпы 65 шаруашылықтары орналасқан. Теректі ауданы бойынша жоспарланған корейлік шаруашылық жоспар бойынша қолданыстағы 115 корейлік колхоз жоспарланған болатын, олар: Чапаев № 1 - 22, Хлебобоб - 20, Им.Калинина - 15, Буденный - 11, Завет Ильича - 11, Им. Шевченко - 7, Им.Мирзояна - 10, 13 лет Октября - 6, Трудовик - 6, Путь Ленина - 8, Запорожье - 4, Жаңа Таң - 1, нақты 121 шаруашылық, жер телімдеріне 1201 шаруашылық бөлінген. Бөрлі ауданы ұйымдастырылып жоспарланған 26 шаруашылық. Олар: На страж - 9, Им. Кирова - 5, Им. Крупской - 8, Победа - 4, Труд Крестьянина - 4 нақты ұйымдастырылғаны 30 шаруашылық. Ал Ілбішін ауданы бойынша ұйымдастырылып жоспарланған 90 шаруашылық, нақты ұйымдастырылғаны жергілікті колхозға 142 шаруашылық және дербес 29 шаруа қожалықтары ұйымдастырылған, барлық ұйымдастырылғаны 171 шаруа қожалықтары. Олар: Трудовик - 66, Родниковый -35, Им. Чатаева - 18, Искра - 2, Сов. Степь - 19, Чуйков - 2, Ленинский путь - 29 шаруа қожалықтары болған. Тайпақ ауданы бойынша ұйымдастырылған корейлік шаруашылық болған жоқ, бірақ районда 17 шаруашылық, колхоз келісімімен және аймақтық ұйымдармен Гурьев ауданынан Якорь колхозына барған. Барлық облыс бойынша ұйымдастырылған 259 шаруа қожалықтары болған, олардың нақты ұйымдастырылғаны 404 [4].

Ал, 1938 жылы 22-ші қыркүйегінде Қазақ КСР Халық комиссариаты кеңесі мен Орталық комитетінің №33/110 «Қоныс аударуға басшылық жасау мен ауыл шаруашылық және балық колхоздарына қоныс аударушыларды шаруашылыққа орналастыру туралы» қаулы пайда болды. Қаулыда қоныс аударуды ұйымдастыру және

оған басшылық жасау, ауыл шаруашылық колхоздарына қоныс аударушыларды толық шаруашылыққа орналастыру, жерлерді пайдалануға қамтамасыз ету, балық аулайтын колхоздарда үй және өндірістік құрылысты басқару Егіншілік халық комиссариатына тапсырылды.

Қоныс аударуды оперативтік басқару және көшкендердің шаруашылығын ұйымдастыру үшін Егіншілік халық комиссариатының құрамынан 1938 жылдың 20-ші қыркүйегінен бастап Қоныс аудару басқармасы құрылды. Қоныс аудару басқармасына мынадай міндеттер жүктелген болатын: қоныс аударудың жер қорларын анықтау, шаруашылықтарды нақты орналастыру, жерлерді пайдалануға дайындық жүргізу, жерді суландыруға бақылау және тексеру жүргізу, қоныс аударушыларға үй, өндірістік, мәдени-тұрмыстық құрылыстардың жүргізілуіне оперативтік және техникалық басшылық жасау, қоныс аударған колхоздардың шаруашылығын ұйымдастыру, колхоздарға қоныс аударушылардың шаруашылығын нығайтуға бөлінген қаржыларының жұмсалыуына бақылау орнату [5]. Ал 1938 жылы 1 қазаннан бастап қалдырмай облыстар мен аудандарға қоныс аударушылардың орналасуын тексеру үшін жауапты қызметкерлерді іссапарға жіберу көзделді [6].

1938 жылы 3 наурызда Халық Комиссарлар Комитетінің "Ақтөбе облысына корей шаруашылықтарын орналастыру туралы" қаулысына сәйкес Ақтөбе облысында 1285 шаруашылық, оның 1000 шаруашылығы Ярмұхамедов совхозына, 285 шаруашылық қалған өнеркәсіп, мемлекеттік кооперативтік мекемелерге және МТС-ға орналастырылған. Бұл Ярмұхамедов совхозына уақытша шаруашылықтарды жайғастыра отырып, оларды қадағалау облыстық атқару комитетіне тапсырылды. Қызылорда облысындағы Қармақшы ауданынан Ярмұхамедов совхозына 183 корей шаруашылықтары көшіп келген. Дәл қазіргі уақытта, Ярмұхамедов совхозында дербес кәріс колхоздары келіп орналасқан. Атап айтсақ, Сталин атындағы колхозда 258 шаруашылық көлемінде болса, оның ішінде корейлердің ескі 91 шаруашылығы және Қармақшы ауданынан келген 87 шаруашылық бар. «20 лет Великого Октября» колхозына 44 шаруашылық қоныстандырылды. Барлығы 222 корейлік, 36 қазақ шаруашылығы. Жоспарланған осы 277 шаруашылықтарына 12835 гектар жер телімі пайдалануға беру жоспарланған. «20 лет Великого Октября» колхозында 2 пункте 42 қазақ шаруашылығына құрылыс жүргізілмеген. Себебі, біріншіден, шаруашылықтарды сумен қамтамасыз етпеген, екіншіден кәріс шаруашылықтарына жұмысшы қажет болған. Ал III интернационал колхозына 207 шаруашылық келген. Бұнда 83 шаруашылық корейлердікі болса, Қармақшы ауданындағы «Новый мир» колхозынан 93 шаруашылық келген. Барлығы 179 корей, 28 қазақ шаруашылықтары жайғасқан. III интернационал колхозына мал шаруашылығы үшін ірі қара мал берілген және 12433 гектар жер бөлінген. Шіліктісай колхозына жалпы 115 шаруашылық, олардың 80 корей, 34 қазақ шаруашылықтары болды. Осы кезеңде 88 шаруа қожалығына корей шаруашылықтарындағы тұрғындар үшін үй салу жоспарланған. «Красный октябрь» колхозында 177 шаруашылық, олардың 65 корей шаруашылықтарының бұрынғы құрамы, Тұщыарық колхозынан келген 14 шаруашылық бар. Жалпы 70 корей, 38 қазақ шаруашылықтары болған. Аталған колхоздағы депортацияланғандар үшін 552 тұрғын үй салу көзделген. Бұл үшін құрылысқа қосымша колхоздарға Қызылорда облысынан 183 отбасы қоныс аударылған [3].

Қиыр Шығыстағы кәрістер ұлттық ерекшелік бойынша қуғындалудың ауыр зардабын көргендердің алғашқысы, олар 1935 жылы, сосын 1937 жылы қуғынға ұшыраған болатын. 1936 жылдың ақпанында Украинадан Қазақстанға 15 мың неміс және поляк колхоз шаруашылығы көшірілді. 1937-1938 жылдардың соңында Қазақстанға Армения мен Әзірбайжаннан көшірілген күрдтердің, армяндардың, түріктердің, ассириялықтардың және өзге де ұлттардың 1 121 шаруашылығы орналастырылды. Қарашада осы аудандардан республикаға екі мың жанұялы ирандықтар көшірілді.

Олардың барлығы Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстары территорияларынан пана тапты. Батыс Қазақстанға иран шаруашылықтарын көшіру көзделмеді [7].

Бақсай ауданына, ауылдық аймаққа Редут, Сорочинка, Сарайшық, Жалғансай, Томан, Бақсай, Карман, Яман, Көктоғай (Жайық өзенінің оң жағалауы) – 325 шаруашылық, олардың ішінен корей балық колхозы «Павлов» және «Авангард» - 240 шаруашылық көлемінде, ауданда қолданыстағы балық аулау шаруашылықтары - 85 шаруашылық.

Гурьев қаласында корей балық аулау колхозында III –Интернационал – 80 шаруашылық, мемлекеттік балық аулау өнеркәсіптерінде: Ук Треста (балықзауыты) жүйесі бойынша – 100 шаруашылық. «Каганович» комбинатының жүйесінде (станционарлық балық шаруашылығы): Каменный, Камынин, Самовий т.б. – 80 шаруашылық және Гурьев мотор балық шаруашылық станциясы – 35 шаруашылық. Осы шаруашылықтар бойынша кооперативті кәсіпорындар жүйесінде (артелдер) – 50 отбасы, мемлекеттік кооперативтік мекемелер мен ұйымдарда -56 отбасы орналасқан.

Есбол ауданында, ауылдық жерлерде: Өрлік, Кулагин, Гребенщик, Елтай, Горск, Индер – 120 шаруашылық болған [2].

Қоныс аударудың екінші кезеңі, кәрістерді тұрақты мекендеріне орналастырудың қалай өткендігі жөнінде облыстық атқарушы комитеттің 1938 жылдың 15 желтоқсанындағы баяндама хатынан білуге болады. Баяндамада Гурьев облысында 454 шаруашылығы 4 дербес балық аулайтын кәріс колхозы ұйымдастырылды. Бұлар бақсай ауданындағы – «Авангард», «Павлов», Теніз ауданындағы – «Сучан», «Трудрыба». 1938 жылдың қаңтарында қоныс аударылған 112 жеке шаруашылықтан Гурьев қаласының маңынан, балық аулайтын Сомовий кәсіпшілігінде «Память Ильича» атындағы корей колхозы ұйымдастырылды. 94 корей шаруашылығы Бақсай ауданының балық аулайтын 4 жергілікті колхозына («Алға», «Сенімді жол», Теніздік Киров атындағы, «Социализм жолы Путь к социализму») орналастырылды. Сонымен бірге 74 шаруашылық Есбол ауданының 5 жергілікті мал шаруашылығы колхозына («Елтай», «Екпінді», «Социализм», Красин атындағы, Степан Разин атындағы) орналастырылды. 37 шаруашылық Теніз ауданындағы Шортанбай балық заводына орналастырылды. Гурьев қаласында, әр түрлі мекемелерге 271 шаруашылық жайғасқан. Сондай-ақ, баяндама хатта негізінен «Гурьев облысына қоныс аударылушы кәрістердің 1322 шаруашылығы емес, 1304 шаруашылық келді: бұған себеп КазКСР ХКК 1938 жылдың 3 наурызында келген №123 жеделхатта көрсетілгендей Оңтүстіктен келуі керек 56 шаруашылықтық орнына, іс жүзінде 38 шаруашылықтың келуінен болды («III Интернационал» колхозы)» деп айтылады [6].

Дәл осы уақытта, Ал Батыс Қазақстан облысық мұрағат құжаттарында сақталған мәліметтер бойынша 1938 жылдары 15 наурызда кәріс шаруашылықтары болған. Мәселен оны мына мәліметтерден көруге болады.

1. Ілбішін аудандағы барлық шаруашылық саны-205, адам саны-1016. 90 шаруашылықтарға 473 адам шаруа қожалықтарында орналасқан, мекемелерде 65 шаруашылық 289 адам.

2. Теректі ауданы бойынша барлық шаруашылық саны-195, адам саны-623. Оларда орналасқан колхоздарда 114 шаруашылық - 402 адам. Мекемелер мен кәсіпорындарда 40 шаруашылық 125 адам.

3. Бөрлі ауданында барлық шаруашылық 51, адам саны-153. Оларда орналасқаны 25 шаруашылық. Мекемелер мен кәсіпорындарда 26 шаруашылық.

1939 жылы 10 шілдедегі құпия Халық Комиссарлар Комитетінің қаулысында Ақтөбе, Гурьев, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы корей қоныстанушыларына арналған азық-түлік несиесі туралы қаулысында Гурьев облысының ұйымдастырушы комитеті-5 т, Ақтөбе облысының атқару комитеті-10 т шаруашылыққа қажетті несие беріліп оны 1939 жылдың аяғына дейін 10 пайызын қайтару керектігі жөнінде қаулы шығарады [8].

Мұрағат құжаттарында көрінетіндей кәрістерді орналастыратын жерлерде қазақтарды мәжбүрлеп отырықшыландыру науқандары жүргізіліп жатқан болатын, ол жерлерде 1937 жылға дейін 1400 үй салынуы керек, ал іс жүзінде оның 551- бітіп тұрды, отырықшыландыру бөлімдерінің әр түрлі инстанцияларынан осы тәріздес жеделхаттар келіп жатты: «Қазіргі таңда құрылыс жұмыстары үшін бірде бір кубаметр ағаштар алынған жоқ» және 1938 жылға дейін отырықшыланып жатқан елге 1937 жылы бітпей қалған 620, басталмаған 229 үйге қоса 6800 үй тұрғызу керек болды, барлығы 13 840 нысан. Осы уақытта Қазақстан халқы 30-шы жылдардағы қасіретті аштықтан енді-енді өзіне келіп жатқан еді. 1938 жылдың 1 қаңтары бойынша Қазақстанға аштық жылдары көшіп кеткен Өзбекстаннан, Қырғызстаннан, Түрменстаннан және Еділдің Орталық бөлігінен 1736 жанұя қазақтар қайтып оралған. Сол себептен өңірлерге мектеп, тұрғын-үй көптеп салу құрылысын тездету шараларын қолға алу керек [9].

Депортацияланған немістерге келетін болсақ соғыс қарсаңында олар колхоздар мен совхоздарға орналастырылды. Бұл мәселе бойынша қылмыстық ішкі істер халық комиссариатының басшысы Вахрушевке тез арада оларды қабылдайтын және орналастыратын, сонымен қатар еңбекке қолдану үшін арнайы даярлық жұмыстарын жүргізу қажеттігі бұйырылады. Негізінен депортацияланған немістер сол жылдары 120 мыңы еңбек армиясына орналастырылады. Соғыс кезінде құрылған еңбек армиясы қатарында жұмыс істеген депортацияланғандар соғыс аяқталғанға дейін халық шаруашылығын қалпына келтіруге ат салысты. Батыс Қазақстан облысында тұратын немістерді 1941 жылы Тасқұдық, Жаңатаң, Жанатұрмыс, Жемпейті, Оралтөбе, Бұлдырты совхоздарына, №177 көне зауытына және тағыда басқа шаруашылықтарға орналастырылды. Ал 1942-1943 жылдары Ақтөбе облысы бойынша немістер 13342 неміс шаруашылыққа орналасады. 1943 жылы алғашқы айларда Ақтөбедегі комбинатқа 336 неміс келеді. Соғыс жылдары Ақтөбе ферроқорытпа зауытында, Кемпірсай, Никельтау кеніштерінде т.б өнеркәсіп объектілерінде немістер жұмыс істеді [10].

Ауыл шаруашылығынан қалпына келтіру жұмыстарына оқыған, тәжірибелі мамандар қажет еді. Оларды жұмыс жасап тұрған мұнай өңдеу және машина жасау заводтарына, электростанцияларға, «Нармонданақ» (наркомнефть) кәсіпорындары жүйесінен тыс компрессорлар мен қазандық қондырғыларына жұмысқа жіберуге тыйым салынды. Немістердің жұмысқа шығуы, жатақханаға келуі міндетті тексерілетін күнделікті нақты және қатаң тіркеу жүргізілді [11].

Батыс Қазақстанға депортацияланғандар арасында шаруашылыққа орналастыру, еңбекке тарту барысында өлім-жітім көп болды. Осы себепке байланысты Батыс Қазақстанға көшіріліп келгеннен кейін көшірілген халықтардың саны түрлі деректерде түрліше, көбінесе саны төмендетіліп берілген. 1944-1945 жылдары басқа да шешен-ингуш, кырым татарлары Гурьев облысында қоныс аударылушылардың аз ғана бөлігі, 18 жанұя 422 адам «Қазақстанмұнайкомбинат» бірлестігі жүйесіне, Доссор, Байшонас, Сағыз, Шұбарқұдық, Қосшағыл, Қаратон және басқа да кәсіпшіліктеріне сонымен қатар «Қазақмұнайқұрылыс» тресінің әр түрлі нысандарына жұмысқа орналастырылды. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1944 жылғы 2 маусымдағы №5984 қаулысына сәйкес кырымдық болгар, грек және армяндарды облыстар мен республиканың өнеркәсіп кәсіпорындарына, көмекші шаруашылықтарға, ауыл шаруашылығына бағыттау көзделіп, оның ішінде Гурьев облысына болгар, грек, армян түрлі кәсіпорындар мен мекемелерде жергілікті халықпен бірге жұмыс жасады [10].

Қорытындылай келе, депортацияланған халықтарды жергілікті шаруашылықтарға орналастырып олар арзан жұмысшы күші ретінде ауыл шаруашылығы мен өндіріс орындарының ең ауыр салаларында еңбек етті. Бұл саясаттың артында арзан күш жұмысшыларды ауыл шаруашылығын дамыту мен маман кадрлардың тегін еңбегін пайдалану мақсаты жатты. Аталған кезеңдегі шаруашылықтарды орналастыру барысында кемшіліктер жеткілікті болды. Олардың қатарында қоныс аудару және

халықтарды депортациялауды ұйымдастырудағы мекемелердің қателігін, әзірлік жұмыстарының жүргізілмеуі деп айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОММ. 1490 –қор, 7-іс, тізім -2.
2. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты. - 855-қор, 1-тізбе, 180-іс
3. Из истории депортаций. Казахстан. 1935-1939 гг. Сборник документов. – Алматы: ЛЕМ, 2014. – 740 с.
4. Батыс Қазақстан Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. - 850-қор, 1-тізбе, 68-іс.
5. Нұрман.Ш.Т. «Кеңестік биліктің Қазақстандағы қоныс аудару саясатының тарихы (1921-1941 жж.)» т.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. Алматы., 2004.-141 б.
6. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. -1490-қор, 1-т, 7-іс
7. Калыбекова М. Казахстан как объект переселения депортированных народов (1937-1956 гг.): Исторический аспект: дисс... канд. ист. наук. – Алматы, 2005. – 156 с
8. Қазақстан Республикасының Президенті Мұрағаты. -708-қ, 1-тізбе, 53-іс.
9. Г.Кан. Корейцы в Казахстане: депортация и обретение новой родины.- Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы: Алматы, Ғылым.- 1998.- 195 с.
10. Қыдыралына Ж.У. Спецпереселенцы и трудармейцы в Западном Казахстане (1937-1957 г.г). Тарих ғылымдарының кандидаты атағын алу үшін дайындаған диссертациясы. Алматы. 2000. - 151 б.
11. Қыдыралына Ж.У. Депортированные в Казахстан народы: история и современность. Алматы: Ғылым.- 1999. – 187 с.

УДК 908(571.1)

ВОВЛЕЧЕНИЕ ЗАНЯТИЕ ХОЗЯЙСТВОМ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ В ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ РЕГИОН

Қайралы Қ.Қ., Рысбеков Т.З.

Западно Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова, г.Уральск.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о депортированных корейцах, немцах, чеченцев, ингушей и т.д. на территории Западного Казахстана в 1937-1945 годы.

Ключевые слова: депортация, хозяйство, строительства.

УДК: 908(571.1)

ЗАРОЖДЕНИЕ МЕДИЦИНСКОГО И САНИТАРНО-ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В ОРЕНБУРГСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ XIX в.

Мифтеева Д.М., *Любичанковский С. В.

Оренбургского государственного педагогического университета, г. Оренбург
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск.

Аннотация: Исторический опыт Оренбургского края дореформенного периода по борьбе с приходящими из-за границы (из казахских степей и Средней Азии) эпидемиями и эпизоотиями является совершенно не изученным, тогда как сегодня, Оренбургская

область вновь, как и первой половине XIX века, стала пограничной территорией, этот исторический опыт является чрезвычайно востребованным.

В предлагаемой работе представлено изучение таких сторон становления противоэпидемической региональной службы (изучение изменения отношения простого населения многонационального края и духовенства к проводимым властям мероприятиям), которые напрямую вносят вклад в развитие таких актуальных в отечественной исторической науке направлений, как история повседневности и история этноконфессиональной политики России.

Ключевые слова: *медицинское обеспечение, Оренбургская губерния, санитарно-эпидемиологические мероприятия, эпидемии, азиатская холера, оспопрививание.*

Особую роль в социальной сфере играет система организации оказания медицинской помощи населению. В дореволюционной России не существовало самостоятельной государственной структуры в системе здравоохранения, не существовало в целом и санитарно-эпидемиологической службы. Именно в начале XIX столетия были заложены предпосылки для возникновения будущих государственных органов в этой области.

Начало становления системы эпидемиологического надзора и профилактики инфекционных заболеваний непосредственно было связано с ликвидациями эпидемиологических вспышек, которыми был так богат XIX век. К началу столетия на территории Оренбургской губернии регистрировались такие эпидемии как: оспа, холера, малярия, тифы, грипп и дифтерия.

Стоит сказать, что большинство эпидемиологических волн на территории Южного Урала соответствовали аналогичным в Российской империи. Так с начала 30-х годов XIX столетия в России 5 длительных холерных пандемий, растянулись на продолжительных 33 холерных года, из них 17 лет холера господствовала на территории Оренбургской губернии [1]. Развитие азиатской холеры носило преимущественно волнообразный характер, когда пик максимального количества заболевших сменялся временным затишьем. Именно в период борьбы с эпидемией холеры врачи-практики пришли к заключению, что противоэпидемических мероприятий, которые носили чрезвычайный характер недостаточно. Таким образом, первоочередной задачей вставшей в этот сложный период перед губернскими властями стало развитие социального направления борьбы с эпидемиями. В первую очередь это было связано с улучшением санитарного состояния региона.

Особую роль в развитии профилактики инфекционных заболеваний имело внедрение практики оспопрививания в Оренбургской губернии. Натуральная оспа в отличие от холеры не была заносной инфекцией, она являлась постоянным феноменом в народной жизни. Лишь регулярный мониторинг этого заболевания и внедрение вакцинации позволило к концу XIX – началу XX вв. существенно снизить показатели смертности от оспы в крае.

Таким образом, на территории Оренбургской губернии в исследуемый период наблюдались различные эпидемии, отличавшиеся как по степени интенсивности, так и по показателям смертности. Одним из основных направлений в деятельности врачей XIX-XX вв. стал поиск причин и источников инфекционных заболеваний.

Для Оренбургской губернии одной из главных причин появления эпидемий стало ее приграничное расположение, в частности, со среднеазиатскими государствами. Стоит сказать, что в 1829 г. в г. Оренбург холера проникла именно с территории средней Азии посредством торговых караванов из Бухары. Меновой двор также стал одним из главных центров распространения эпидемий. Именно на меновом дворе торговали бухарцы, хивинцы, киргиз-кайсаки и т.д. Обмен такими товарами, как шерсть, скот, мех таило опасность заражения инфекционными заболеваниями, в том числе сибирской язвой.

Особую роль в появлении эпидемий имело санитарное состояние Оренбургской губернии, а также социальные условия жизни и быта населения. Отсутствие отхожих мест, водопровода, питье сырой и загрязненной воды из Урала и т.д., превращало город в центр распространения многочисленных эпидемий и эпизоотий.

В начале XIX в. в городе Оренбурге городской больницы не имелось, на всю губернию работал лишь один госпиталь. По всей области наблюдалась нехватка квалифицированных медицинских работников. При необходимости устройства больницы правительство взывало чаще всего к благотворительной помощи населения. Во всеподданнейшем отчете оренбургского военного губернатора за 1829 г. указывается, что в губернии по штату 15 врачей, но на самом деле их всего было 9, повивальных бабок полагалось 13, на самом деле их было 8, всего 3 вольнопрактикующих врача и один губернский ветеринарный врач [2].

Ревизия, проведенная по настоянию военного губернатора после первой вспышки холеры в губернии выявила не только нехватку самих медицинских учреждений в крае, но и значительные проблемы в устройстве больниц и госпиталей. «В Уфе в больнице приказа общественного призрения воздух тяжелый для дыхания, белье толстое и то нечистое, халаты кровью замаранные; порции же при ревизии не были представлены. Солома в тюфяках, как объявил лекарь Сергачев, переменяется только два раза в год; в Челябине – больница хотя и имеется, но очень ветха и вместо нее необходимо построить новую; в Белебее нет никакого для больных заведения, а они размещаются по квартирам и продовольствуются казенным провиантом; в Бугульме хотя и находится дом для помещения больных, но без всякого присмотра, ибо больные содержатся неопрятно, имеют белье черное и толстое, палаты нечистые и невыметенные, медик и фельдшер в больнице бывают редко и лечение производится худо; в Бугуруслане больные также находятся безо всякого присмотра и при оных не только нет медика или фельдшера, но даже и медикаментов и бинтов для перевязывания больных» [3].

Проводимые противозидемические мероприятия в России к началу XIX столетия носили в большей степени бессистемный и безрезультативный характер. Определенное влияние оказывало и то, что большинство инфекционных заболеваний оставались еще практически не изученными.

Наиболее отчетливо эти процессы проявились в период эпидемии холеры в Оренбургской губернии 1829-1833 гг., когда «азиатская гостья» впервые в истории проникла на территорию Российской империи. Не смотря на то, что отечественным медикам после эпидемии понадобились десятилетия наблюдений и изучения специфики этого инфекционного заболевания для того чтобы суметь впоследствии выработать успешную методику борьбы с холерой, именно в этот период губернскими властями были заложены организационные основы противозидемической деятельности в крае.

После появления в 1829 г. в городе Оренбурге эпидемии холеры администрация края во главе с губернатором П.К. Эссеном инициировала введение противозидемических мероприятий в крае. 29 августа 1830 г. в Оренбурге была образована Центральная комиссия по борьбе с эпидемией. Положение об образовании данной комиссии было утверждено на основании доклада МВД, Императором Николаем I. Центральная комиссия была создана для координации действий всех местных противозидемических органов, начальником комиссии был назначен граф А.А. Закревский [2].

12 сентября Комитет Министров утвердил повсеместно чумные правила – единственно известные и проверенные к тому времени на территории России средства борьбы с эпидемиями. По данным правилам по территории губернии строились заново или выделялись уже существующие на тот момент помещения, в которых размещались наблюдационные пункты для обеззараживания людей, товаров, почты и т.д. Посредством иррегулярных войск губернии устраивались пикеты, караулы и кордоны. Основным методом борьбы с эпидемией считалось применение карантина. Он устанавливался на

основе статей 239 и 261 «Высочайшего о предосторожностях, которые принимать должно в таком месте, где находится моровая язва, для уменьшения бедствий, могущих **причиняться от оная**» [2]. По данному «наставлению» по всей губернии устанавливались «кордоны и пикеты, которые содержались большей частью иррегулярными войсками – казаками, башкирами, калмыками, в некоторых местах земской полицией и самим населением в виде натуральной повинности. Снабжение оцепленных мест продовольствием, фуражом, топливом легло на обязанности войскового начальства, земской полиции, кантонного начальства» [4].

Именно в период «первой волны» холеры, в губернии по приказу председателя комиссии графа А.А. Закревского стали образовываться первые противоэпидемические органы. Они создавались на основе циркуляра «Об учреждении в пораженных эпидемией губерниях губернских и уездных комитетов по борьбе с холерой» [3]. Пораженные холерой уезды были разделены на кварталы, за каждым кварталом был закреплен смотритель из местных дворян или отставных чиновников. В обязанности этих смотрителей входило: наблюдение за исполнением постановлений изданных комитетом, доводить до сведения комитетов о злоупотреблениях и неисправностях в исполнении требований карантинного устава, также о ходе эпидемии.

Холерные комитеты создавались по прототипам оспенных комитетов. В Оренбургской губернии первый оспенный комитет был создан в соответствии с указом от 3 мая 1811 г. «О распространении прививания коровьей оспы в губерниях» [5]. Губернские оспенные комитеты, как и впоследствии холерные подчинялись непосредственно губернатору и Министерству Внутренних Дел.

В свою очередь в уездах создавались Уездные оспенные комитеты, в состав которых входили: представители дворянства, купечества, духовенства, врачебной управы. В циркулярном предписании Гражданским губернаторам относительно прививания оспы от 1815 г. указывалось: «Возложить на обязанность Оспенных комитетов стараться, чтобы в течении трех лет не оставалось ни одного дитяти, коему бы не привита оспа, исключая родившихся в последней трети последнего года» [6]. Списки с записями о родившихся младенцах оспенным комитетам должны были предоставлять представители духовенства края. Комитетам было позволено: «Употреблять всевозможные по местному усмотрению средства, и принимать деятельнейшие меры, выбор коих предоставляется благоразумию членов и усердию их общему делу» [1].

В непосредственные обязанности оспенного комитета входил не только учет привитых или оставшихся не привитыми оспой младенцев, но и полноценное обеспечение оспопрививателей всем необходимым для их продуктивной деятельности: от «свежей оспенной материи» до полного набора с инструментами [3].

Значительную помощь оспенным комитетам в приобретении материи и инструментов на территории России и, в частности в Оренбургском крае, оказывало Императорское Вольное Экономическое общество (ВЭО). При данной организации был создан специальный отдел «Попечительство о сохранении здоровья человеческого и всяких домашних животных», основной задачей которого являлось – распространение оспопрививания.

В 1827 г. ВЭО препроводило 1000 экземпляров постановлений «О привитии оспы» в Оренбургскую губернию для распространения у калмыцкого народа. Примечательным здесь является то, что данные наставления были подготовлены изначально на калмыцком языке: «В Астраханской губернии у калмыков, в некоторых улусах свирепствует натуральная оспа, снабдить их на природном их языках кратким и ясным о том наставлением, напечатано оного потребное число экземпляров на калмыцком языках, и препровождено таковых 4 000 листков к господину Астраханскому губернатору для раздачи по всем улусам. Если определенное число калмыков находятся в казачьей службе кои состоит в Оренбургской губернии, то ВЭО обязанностью своею сочло

препроводить и к вам 1000 экземпляров обозначенного краткого наставления о привитии предохранительной оспы на калмыцком языках, просим учинить зависящее от вас распоряжение, о раздаче оных». Данные экземпляры впоследствии по указу губернатора П.К. Эссена были переданы калмыцко-казачьему сотнику Аристову для осуществления рассылки по всем улусам: «Дабы не противились оспопрививанию, прочим хранить и выдавать по мере надобности» [7].

К факторам, негативно влияющим на процесс внедрения вакцинации можно отнести довольно низкий уровень развития медицинского дела в Оренбургской губернии в начале XIX в. наблюдалась острая нехватка в квалифицированных медицинских работниках, большинство населенных пунктов оставалось не охваченными врачебной помощью. В лучшем случае на уезд приходился один врач и его ученик, процесс оспопрививания стал дополнительным бременем для врачей и так перегруженным профессиональными обязанностями. В результате, Медицинский департамент предложил обучать лекарских учеников и поручать им проведение вакцинации [8].

Лекарские ученики должны были набираться по желанию или назначаться, преимущественно из грамотных сирот или из воспитанников Воспитательного Дома, возраст которых указывался от 18-25 лет. В обязанности оспопрививателей входило: «рачительно принимать предохранительную оспу в указанном ему участке и доставлять в Окружное Управление полугодовые именные списки о младенцах, коим привита оспа» [3].

Обучением оспопрививателей назначали заниматься Окружных врачей. Известны, также, многочисленные факты набора оспопрививателей в губернии из крестьянского сословия, казаков и вольнопрактикующих лекарей. Так, в 1827 г. государственный крестьянин Лушников в своем прошении сам выразил желание отправиться в киргизкайсацкую Орду для проведения оспопрививания: «Приглашают они меня к себе в кочевья, и приглашением побудясь приносить пользу всякому народу, сроком на один год, неудобным будет через кого следует направить, для прививания магометанским детям оспы» [3, л. 1-1 об.]. 13 марта 1828 г. из МВД на имя Гражданского губернатора пришло наставление «О содействии к распространению оспопрививания в удельных имениях». В данном документе указывалось: «Управляющему удельными Конторами выбирать грамотных крестьян по одному на каждую тысячу душ, и отсылать их для обучения оспопрививанию в ближайшие Оспенные Комитеты» [9].

Оспопрививатели, коновалы и повивальные бабки обязаны были иметь практическое образование «не на словах книг, а на самом деле приобрести те сведения и навык которые необходимы для их занятий» [10]. Отчеты о выполненной оспенными учениками работе заполнялись строго по утвержденной форме – «именные списки», в них указывалось количество вновь родившихся младенцев и скольким из них была привита оспа.

Обязательным было «Что бы оспенные ученики, получая из столичных Правлений списки по этой форме содержали их в исправности и неукоснительно в свое время делали в них надлежащие отметки» [10]. Наиболее усердных и талантливых оспопрививатели обязательно награждали, так в циркуляре от ноября 1815 г. из Департамента Министерства Полиции на имя Оренбургского военного губернатора указывалось, что «для поощрения тех лекарских учеников и частных людей, классных чинов не имеющих, также и самих крестьян, кои прививают оспу в течении года не менее как тысячи младенцам, назначать в подарок инструменты, сделанные по одобренному образцу» [5]. 16 февраля 1826 г. Императором Николаем I была учреждена высшая награда, которой мог удостоиться оспопрививатель – медаль «За привитие оспы» золотого и серебряного литья.

Стоит сказать, что для оказания содействия медицинским работникам и чиновничьим лицам в проведении противоэпидемических мероприятий

священнослужителям довольно часто приходилось разъезжать по губернии со своими проповедями и наставлениями. «Население вообще недружелюбно встречало врачей, особенно башкиры и татары, так что требовалось не раз вмешательство Духовного магометанского собрания, что бы успокоить волнения». Подобный случай произошел в деревне Иликсазы Мензелинского уезда. Жители этой деревни не желали допускать начальство к медицинскому осмотру. В помощь врачам и чиновникам из Уфы был командирован член Духовного собрания, однако он не смог успокоить население, и поэтому 24 октября в помощь ему был послан Оренбургский муфтий. «Только ему удалось успокоить население; впрочем, он действовал весьма двусмысленно и кажется, в душе был на стороне населения» [3].

Паническое поведение в период чрезвычайных ситуаций свойственно людям всех национальностей и вероисповеданий. Безусловно, что у людей охваченных паникой доминирует инстинкт самосохранения, а основными характеристиками панического поведения является всевозрастающая легковёрность, внушаемость, а также предпочтение слухов официальной информации. Все данные процессы нашли отражение в период холерной эпидемии начала XIX в. Значительный вклад в борьбу с психической эпидемией внесло духовенство края, которое выполняло функции связующего элемента между администрацией и врачами, с одной стороны, и населением края, с другой. Разъясняя сущность нового заболевания, необходимость отказа от самолечения народными средствами и обращения к медицинской помощи, объясняя населению ложность укоренившихся в их сознании предрассудков по отношению к эпидемиям и средствам борьбы с ними, духовенство оказало значительную помощь губернским властям в проведении противоэпидемических мероприятий и избавления в 1833 году края от холеры.

Не просвещенное в плане вакцинации население губернии относились с недоверием и к медицинским работникам и к их новому методу лечения, что соответственно мешало проведению успешного оспопрививания на территории губернии. Особенно, сильное выражение данные процессы приняли в Уральском уезде Оренбургской губернии, где большая часть мусульманского населения выступало против данного мероприятия. О противодействии оспопрививанию свидетельствует донесение губернского оспенного комитета: «Что оно башкирский народ, вовсе отвергают оспопрививание, что противно сие магометянскому их закону и что ваше Сиятельство на донесение о том верхнеуральского земства исправника предписать изволили, что ежели башкирцам сие спасительное от гибели детей средство кажется противна закону, дабы не возродить в них большее неудовольствия, то предмет сей приостановить на некоторое время. Дабы они в течение его могли смотреть и узнать совершенно происходимую от того пользу» [3].

В целом, к началу XIX в. в Оренбургской губернии сформировалась и полноценно функционировала система вакцинопрофилактики натуральной оспы. Были учреждены основные врачебно-вспомогательные органы, порядок подготовки медицинских кадров и непосредственно оспопрививателей давала существенные результаты. Не смотря на многочисленные объективно-субъективные факторы затормаживающие процесс внедрения новой методики профилактики, в целом, к середине XIX в. общий уровень заболеваний и смертности от натуральной оспы в крае был понижен.

Таким образом, можно заключить, что на возникновение эпидемий и эпизоотий в Оренбургской губернии свое влияние оказывало совокупность географических, природно-климатических и социально-экономических причин. Отсутствие квалифицированных медицинских работников в крае, эпидемические вспышки, расширение торговых связей требовали более разработанную государственную политику в области санитарно-эпидемиологического надзора.

К наиболее ранним санитарно-эпидемиологическим службам на территории Оренбургской губернии можно отнести карантин. Основной функцией которых,

являлось сдерживание распространения инфекционных заболеваний. Функции санитарно-эпидемиологического надзора в этот период осуществляли врачебные управы, холерные и оспенные комитеты, приказы общественного призрения, однако в этот период они еще не представляли целостной и организованной структуры.

Список литературы:

1. Васильев К.Г., Сегал А.Е. История эпидемий в России. М.,1960. 397 с.
2. Попов А.В. Холера 1829 – 1833 годов в Оренбургском крае / А.В. Попов // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Оренбург, 1910. Вып.21. 361 с.
3. Государственный архив Оренбургской области. Ф.6.Оп.4.Д.9653д
4. Собрание актов и наблюдений // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии – Оренбург: 1836. 305 с.
5. ГАОО. Ф. 6. Оп. 3. Д. 4933
6. ГАОО. Ф. 6. Оп. 4. Д. 9253
7. ГАОО. Ф. 6. Оп. 4. Д. 9231
8. ГАОО. Ф. 6. Оп. 5. Д. 11382
9. ГАОО. Ф. 6. Оп. 4. Д. 9653/7
10. ГАОО. Ф. 6. Оп. 4. Д. 11708
11. Павловская Л. Холерные годы в России: ист. очерк / Л. Павловская. СПб., 1893. 93 с.
12. ГАОО. Ф. 6. Оп. 3. Д. 4933
13. ГАОО. Ф. 6. Оп.5. Д. 10798/9
14. Черемшанский Б.М. Описание Оренбургской губернии в хозяйственно-статистическом этнографическом и промышленном отношении. Уфа: 1859. 264 с.

ОӘЖ: 908(571.1)

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ОРЕНБУРГ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖӘНЕ САНИТАРЛЫҚ-ЭПИДЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАМТАМАССЫЗ ЕТУДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мифтеева Д.М., *Любичанковский С. В.

Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті, Орынбор қ.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Орал қ.

Аннотация: Осы мақалада ұлттық тарих ғылымында осындай маңызды бағыттардың дамуына тікелей ықпал ететін, күнделікті өмір тарихы мен Ресейдің этноконфессионалдық саясатының тарихы сияқты эпизоотияға қарсы аймақтық қызметтің пайда болуының осындай аспектілерін зерттеу (көпұлтты жер мен халықтың діни өкілдерінің билік жүргізетін шараларға деген көзқарасының өзгеруін зерттеу) ұсынылған.

Негізгі сөздер: медициналық қамтамасыз ету, Орынбор губерниясы, санитарлық-эпидемиологиялық шара, азиялық азиатская тырысқақ, вакцинация.

ӘОЖ 93/94

**МАҢҒЫСТАУ МЕН ҮСТІРТ ЖАЗЫҒЫНЫҢ АРХИТЕКТУРАЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРІ (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы)
(мешіттер кешені мысалында)**

Аманиязова М., Калменов М.Д.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Мақалада Маңғыстау өңірі мен Үстірт жазығында орналасқан діни-мемориальдық сәулет ескерткіштерінің бірі – мешіттер туралы жазылған.*

***Кілт сөздер:** Маңғыстау, Үстірт, мешіт, Сұлтан ене, Шақпақ ата, Қапаш, Көркембай*

Маңғыстау және Үстірт ескерткіштерінің ішіндегі мешіттердің басым көпшілігі мемориалды-діни кешендерде қорымдар мен бейіттер де шоғырланған. Осындай қорымдармен қатар мешіттердің – жартастық, жер астылық, жер үстілік (қабырғалы) және далалық еден үстіндегі болып бөлінетін түрлері болады.

Олардың қалыптасуында белгілі бір заңдылық байқалады. Кейбір жағдайда сәулеттік бейіттер ертедегі көшпенділер кезеңіндегі ескерткіштер маңынан бой көтереді немесе тіпті көшпенділердің жерлеу-ғибадаттық кешендерінің генезистік (өзіндік кульминация) тегінен тарайтындығын көрсететін қола дәуіріндегі қорғандар қасында тұрады. Ескерткіштердің мұндай кешендік құруы Шопан-ата, Қамысбай, Ақүйік және т.б. қорымдардан көруге болады [1].

XIX ғ. олардың белгілі бір ретпен үйлесімділік тенденциясына ойысуы, сөйтіп ансамбльдік құруға талпыныс байқалады. Кейбір зерттеушілер ірі қорымдар кешенінің құрылымының дамуында (Қамысбай, Сисем-ата) периметрлік принцип арқылы орналастыру, яғни ір көлемдегі (мавзолейлер) құрылыстар кешеннің шетіне салынып олар қалқада қалмауын ескерген деп есептейді. Осындай ескерткіштерге сипаттама бере кетсек [2].

Қапаш мешіті (Шебер Қапаш Қинақұлы), 1928 жыл. Шетпе ауылынан солтүстікке қарай 35 км орналасқан. Таскескендегі Жынғылды-сай шатқалындағы мешіт жоспар бойынша тікбұрышты құрылыс түрінде салынған. Цоколдың жоғарғы бөлімі қиғаш кесімге ие және одан бірқатардан аса тікбұрышты белдікше-шығым өтеді. Қабырғалары уақыт өте ақ түстен сарылау охра түске айналған әкті-құмтастың араланған кесектерінен құралған. Терезелері солтүстік және оңтүстік жақтарында орналасқан, ал батыс жағында қасбеттік кішігірім ойығы бар михраб қуысының тікбұрышты шығымы бар. Есік қуысы шығыс жағында. Есік үстіндегі аркадан жоғарғы жағы сынған цилиндрлі найзатаспен бітетін бедерлі сурет іздері сақталған. Табалдырық биіктігі 0,3-0,4 м. терезелер үстінде іштерінде ашылған қызғалдақ бастарының бедерлі суреттері бар аркалы қуыстар жасалған. Құрылыс 3 бөлмеге бөлінеді. Біріншісі кіріс маңында, көлемі кішігірім, 2 тікбұрышты баған колоннаға ие және басты бөлмемен 3 аркалы ойық көмегімен қосылады. Кеңістік дамуы кірістен орталыққа «оқу сыныбына» кеңейеді. Батыс қабырғадағы тікбұрышты кішігірім қуыс ұстаздың сабақ өткізер орны болған. Осы бөлменің үстінде кішігірім күмбез бар, жарық беруі үшін шамдал қойылуы ықтимал. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 30 наурыздағы №119 бұйрығымен Республикалық маңызы бар Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген [2].

Көркембай-ахун мешіті. Бейнеу ауылынан 40 км оңтүстік-батыс бағытта орналасқан. Мешіт Маңғыстау өлкесінің XIX ғасырдағы салынған құрлыстарының ішінде ең ірісі, әрі сәулет ескерткіші. Мешіттің жоспары 22 бөлмелі тік

төртбұрышты құрылыс, іргетасы жоқ бірсатылы қабырғаның төменгі жақ қаландысы үстіне орнатылған, төбесінен 28 күмбез шығарылған. Мешіт қам кесектен тұрғызылған, қабырғасы сыртынан әктастармен қапталған, ішкі қабырғалар сыланған. Ғимарат ортасында 4 үлкен зал орналасқан, периметр бойымен арқалығы бар босағалар мен күмбезді шатыры бар бөлмелер қабырғадан шығып тұратын жалған бағаналы болып қатарласқан. Ортадағы залдардың күмбезі өзегі шаршы болған колонналарға сүйенген. Қасбеттердің бұрыштары мен қабырғаларда пилястрлер қаланған. Есік қуысы негізінен шығыс және батыс қасбеттерінде орын тепкен, қабырғаларында терезе саңылаулары бар. Қабырға, күмбездің құлаған жерлері қалпына келтіріліп, жалпақ тастардан цемент-құм сылағы негізінде дуал-қоршау тұрғызылған. Көркембай Бектұрлыұлы ел арасында діни білімді, имандылықты уағыздаушы адам ретінде белгілі болған. Көркембай мешіті 1928 жылға дейін білім ордасы ретінде пайдаланылып, онда ел балалары мұсылманшылықтан дәріс алған. Мешітте елге атағы белгілі ахундар, ишандар (Абдолла хазірет, Шәудір ишан, Қарақалпақ Мәткәрім, т.б) сабақ берген. Бектұрлыұлы Көркембай ахун большевиктер тарапынан қуғынға ұшырап, ұстаздарын таратып, мешітін жауып, өзі Тәжікстан жеріне қоныс аударады.

Маңғыстау облысы әкімдігінің 2010 жылғы 28 шілдедегі № 279 қаулысы бойынша Жергілікті маңызы бар Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша Қазақстанның жергілікті маңызы бар қасиетті нысандар тізіміне енгізілді [2].

Қазақстанның басқа көшпенді облыстарына қарағанда Маңғыстаудың өзіндік мешіттер «инфрақұрылымы» белгілі дәрежеде дамығын. Олар мал өсіретін тұрғындардың өне бойы келіп тұратын ірі руларға, руаралық бейіттерге арналған. Мешіттердің *негізгі үш типологиялық тобы* өріс алған: *жартасты-жерасты, еден үстінде немесе «далалық» (қарапайым), жер үстілік қабырғалы (архитектуралық)* [3].

Жартасты-жерасты мешіттерінің ерекше тобы Каспий жағалауында XII-XIII ғғ. пайда болады. Тастан кесіліп, қашап жасалған бөлменің едені мешіттің күндізгі есік алдындағы жер деңгейімен бірдей, тіпті даладан келер жолдан көтеріңкі (Шопан-ата, Шақпақ-ата, Оғыландыдағы Бекет-ата, т.б.) [4]. Осыған сәйкес ескерткіштер негізгі екі түріне бөлінеді: жер асты және жартасты-жерастылық. Біріншісіне жататындар, мысалы Қараман-ата, Есен-ата, Сұлтан-Епе, Масат-ата, Көбен, т.б. мешіттер. «Жер астына түсудің» негізгі екі себебі бар: біріншіден, сопылық тақулық идеяның әсерімен, оқшаулықта қарау-пайымдау, жалғыздықта болу. Бұған белгілі бір уақыт аралығында жер астында тұру әбден сай келеді. Жартасты-жерасты ғибадатханалардың Маңғыстау мен Үстіртте пайда болуының басты себептерінің бірі ыстық, сусыз ауа райы, жазда әдеттегі жер бетіндегі үйде тұру өте қиын. Ал жерасты шағын бөлмелер «мешіттер» - тұрғын үйлер тек оның иесіне ғана емес, сирек болатын жолаушыға да, зиярат етушілерге де, саяхатшыларға да белгілі дәрежеде сая болады. Ертеден келе жатқан дәстүр бойынша бұл жерде тұрмыстық заттар жақсы сақталады, азық-түлік қоры да болады. Нағыз жерасты мешіті көлемі жағынан өте үлкен емес: төбесі аласа 1-2, ең үлкені 3 бөлмеден тұрады. Олардың ішінде ең көрнектісі Қараман-ата және Сұлтан-Епедегі көне ескерткіштер. Бірінші жерасты үй кішігірім биіктік еңісінде орналасқан, жазық жер болатын және кіре берісі еңістеу келген бөлмеден, мінәжат ететін зал және әулие жерленген түпкі бөлмеден тұрады. Аңыз бойынша Қараман-ата бейітінде тазаруға ант беруге болады екен. Кезінде кешен қирауға ұшырығын. Сұлтан-Епе мешіті Маңғышлақ бұғазына қараған үлкен жардың басына шауып жасалған. Жардың қарсы жағынан жерасты үйіне көптеген баспалдақтар алып барады. Мешіттің төбесін бекіту үшін тас бағаналар қойылған [5]. Масат-ата мен Көбен мешіттері өте қызғылықты. Олардың кірер бөлігі жартылай ашық, тік бұрышты ойық арқылы төбесінде жарық түсетін тесікке қақпақ орналасқан негізгі бөлмеге апарады. Жекелеп айтсақ бірінші кешенде ол тиянақты етіп қашалған бес бұрышты, көлденеңінен 4,50 м-ге жуық, кіреберістің сол

жағында оңтүстік-батыс қабырғада михрабы бар бөлме. Аңызға қарағанда Масат-ата кәпірлермен – қалмақтармен күрес жүргізген және соңғылар намаз үстінде оның басын шауып тастағанда «ол оны қолына қысып алып, атына қарғып мінеді де жоғалып кетеді; оның атының ізі осы күнге дейін көрініп жатады» дейді [6].

Маңғыстау және Үстірттегі жартасты-жерасты мешіттерінің басқа бір түрі тамаша ескерткіштер ретінде танылады. Бірінші кезекте, ол жоғарыда айтылған, осы маңның ең бір қасиетті орны Шопан-ата кешені. Оның маңызды куәгері ретіндегі сырыққа арқардың мүйіздері ілінген, бұл ескі мешіттің іс жүзіндегі бөлмелері жинақы күтілген. XII-XIII ғғ. жартастың шығынқы тұсынан қашалған аса көрнекті діни, архитектуралық-ландшафты ескерткіш Шақпақ-ата мешіті болып табылады планында крестке ұқсатып қашалған мешіттің көрінбейтін жағында порталды етіп көмкерген кіреберіс жартастың батыс қабырғасында, ал жазық жерге шығатын есігі жартастың екінші қабырғасында. Орталық залдың әшекейі (кресттің ортасы) өңірдің көшпенділердің сәулет өнерінде алғаш рет орделік құрылым элементтері пайдаланылып, олар әртүрлі капителдермен бұрыштық колонналардың (бағаналардың) төрттен үші түрінде қойылған; залдың жоғарғы жағы күмбез түрінде қашалып төбесінде жарық түсетін тесік қалдырған [7]. Жартастағы Шақпақ-ата мешіті – аса ерекше құрылыс, оны салуға мамандардың ойынша инженерлік ілім, Үстіртте белгілі болған жартастық үңгірлерде қалалар жасау тәжірибесі де пайдаланылған. Мысалы, жазықтық оңтүстік-шығысындағы Бүтінтауқалада бірнеше жүз ертедегі тұрған үңгірлер бар. Шақпақ-ата мешітін алғаш ашқан А.Г.Медоевтің әделетті ескертпесінде оларды жасаушылар «...құрылысшы емес, көбіне мүсінші сияқты еңбектенген» дейді [8].

Маңғыстау мен Үстірттегі жартасты-жерасты мешіттер жасау дәстүрі XX ғасырдың басына дейін өмір сүреді. Осы уақытқа жататын бұрын айтып өткен Көбен мешіті. Діни-тұрғындық кешендер салуда әсіресе атағы шыққан адай руынан Бекет-ата Мырзақұлұлы (XVIII ғасырдың ортасы – 1813ж.), Батыс Қазақстандағы діни және рухани ағартушылардың ең атақтыларының бірі. Ол бірнеше мешіт тұрғызған, соның ішінде Үстірттің адам баруы қиын жерлерге де салған, соның бірінде Оғыландыда өзі де жерленген. Натуралист Э.Эверсманн 1826 ж. қаңтарда Бейнудегі осы айрықша берілген тақуаның мешітін былай деп жазады: үңгір мергельде әдемілеп өңделген. «10 квадрат адымдай және кішірігім тесігі бар; қабырғасы қалың қабатты ақ мергельмен парсы, татар және араб жазбаларымен көркемделген...Осы үңгірдің құрылысшысы бекет атты бір бай, құдайға сенуші қырғыз (қазақ) болған... Айтушылар, оның өз өмірінде осы сияқты төрт ескерткіш салған: басқа біреуі Маңғышлақтан алыс емес; үшіншісі Ембімен жоғары жақты, төртіншісі – Арал теңізімен көршілес Баялыда...» [9].

Жердің бетіне тұрғызылған немесе оларды «далалық» деп атап кеткен өзіндік өте ерекше мешіттер, Маңғыстаудың ортағасырлық қорымдарының біразында кездеседі (Кентті-баба, Ақшора-Белтұран, т.б.). Әдетте олар ішінде басқаға ұқсамайтын басы сүйірленіп өңделген жалпақ тас михрабы қоршаудың оңтүстік-батыс жағына қазып қойылған таспен қоршалған кеңістік болады. Оның артында тәртіп бойынша тек таза жер, ешкім жерленбеуі керек. Қорымдар жағынан көршілес үлкен кесене орналасады, ол қажетті уақытта минарет орнына пайдаланылады. Осындай жағдайларға тап болғанда исламның түркі көшпенділері арасына таралуының спецификалық күрделіліктері жайлы еріксіз ойға қаласың. Оның үйреншіктілікке келуінің ұзақ жолында, мысла, номадтар салттың дәрет алу рәсімін орындауды жиі-жиі құммен «жуынуға» мәжбүр болған. Далалық мешіттердің кейбіреулері ірі көлемге ие болған, қабырғалары бірнеше кесектерден қаланып, кіреберісі сәулеттік көркемделген, бірақ төбесі жабылмаған күйінде қала берген, мысалға XIV-XVII ғғ. Қазбайыр қорымын алуға болады. Осындай аулалық композиция типіндегі құрылыстың кейінгі кездегі варианты Оразмағанбет Тұрмағанбетұлының XX ғасырдың басында Қызылсудағы мешіті болып табылады [10].

Сонымен, *мешіттердің үшінші тобы* – жер бетіндегі күмбезді немесе жабын арқалықты, жазық төбелі күрделі құрылыс Маңғыстауда XIV ғасырдан таралады. Қаңқа-

бабадағы мешіттер кешенінің құрылысының басталу кезеңі де осы уақытқа сай келеді, ол үлкен түзу бұрышты ауладан (25x50м) және үш құрылыстың киранды қалдықтарынан тұрады. Негізгі ғимарат жобасы түзу бұрышты құрылыс, алдын ала өңделген кесектер мен жалпақ тастардан қаланған он-он бес квадраттық, түзу бұрышты, күмбез төбелері алдын ала жабылған бөлмелерді біріктіреді. Ғимараттың ортасында құлшылық ететін колонналы (бағаналы) зал орналасқан. Басқа екі ғимарат байқауымызша, тұрғын үйлер ретінде XVIII ғасырдың соңына дейін қызметін атқарған, осы діни кешенге пайдаланылған. Полковник Н.П. Ломакин 1870 жылы осы жерде болғанда «...Қаңға-бабада бұрын үлкен түрікмен мешіті болған, оның бірнеше мектебі және қаңғыбастар үйі, кейбір құлаған қабырғалар қалдығы бүгінде көрінеді» деп жазған [11].

Қорығындап келгенде, Маңғыстау өңірі мен Үстірттің жазығы Батыс Қазақстанның керемет халық сәулет өнерінің ошағы болып келген. Туындылар санының молдығы жағынан да, барлық түрінің ең шебер орындалуы жағынан да өңір тұрғындарының архитектуралық құрылыстарының қайталабас нұсқалары осы жерде шоғырланған. Бұл халық сәулет өнерінің теңдесі жоқ ескерткіштерінің кешені біз үшін өте маңызды тарихи-этнографиялық түпнұсқа, сирек кездесетін мәдени-тарихи феномен, оның шығу тегі ең алдымен тамыры терең, үзілмейтін Арал-Каспий этнотарихи дәстүрлерінде жатыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әжіғали С.Е. «Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері». Алматы, 2014.
2. «Свод памятников истории и культуры Мангистауской области». Актау-Алматы, 2010.
3. Ажигали С.Е. «Архитектура кочевников. Феномен истории и культуры». Алматы.: Изд-во НИЦ «Ғылым», 2002.
4. Мендикулов М.Е. Памятники народного зодчества Западного Казахстана – Алма-Ата.: Изд-во Онер, 1987.
5. Шалабаев С., Сыдықов Қ., Өмірбаев Е. «Маңғыстау». Алматы, 1973.
6. «Маңғыстау энциклопедиясы». Алматы, 2008.
7. Маңғыстау тарихи-мәдени ескерткіштерінің есеп карточкасы. Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорының мұрағаты. Актау.
8. Медоев А. Камень и эстетика номадов // Кочевники. Эстетика. (Познание мира традиционным казахским искусством). Алматы, 1993.
9. Джанысбеков Т. К технологии возведения мемориальных памятников Западного Казахстана // Маргулановские чтения (Сб. мат-лов конф.). Алма-ата, 1989.
10. Ажигали С. Камнерезное искусство казахов // Мәдениет (Вестник КазННПКИ). 2005. №1.
11. Қондыбаев, Серікбол. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. Алматы, 2000.

УДК 93/94

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ МАНГИСТАУ И УСТЮРТСКОЙ РАВНИНЫ (СЕРЕДИНА XIX-НАЧАЛО XX В.)) (НА ПРИМЕРЕ КОМПЛЕКСА МЕЧЕТЕЙ)

Аманиязова М., Калменов М. Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассказывается об одном из памятников религиозно-мемориальной архитектуры – мечетях, расположенных в Мангистауском регионе и на плато Устюрт.

Ключевые слова: Мангистау, Устюрт, мечеть, Султан ене, Шакнак ата, Қапаш, Коркембай

УДК 329:378

"ОРГАНИЗАЦИИ "НАРОДНАЯ ВОЛЯ " И "ЧЁРНЫЙ ПЕРЕДЕЛ " В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ РОССИИ"

Гончаров В.Ю., Петрич Л.В.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Оренбургский государственный педагогический университет», г. Оренбург, Россия.

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей преподавания темы: "Организация "Народная Воля" и "Чёрный Передел" в современной школе. Внимание акцентируется на зарождении народнического движения, деятельности организаций "Народная Воля" и "Чёрный Передел" и причинах их упадка.

Ключевые слова. "Хождение в народ", "Великие реформы", "Земля и воля", "Народная Воля", "Чёрный Передел", народническое движение, индивидуальный террор, пропаганда.

Тема: "Организации "Народная Воля " и "Чёрный Передел " изучается в 9 классе. В учебниках по истории России для 9 класса Арсентьева Н.М. и Данилова А.А. в двух частях, ей уделены два параграфа: в первой части "Общественное движение при Александре II и политика правительства", а во второй части "Общественное движение в 1880-х – первой половине 1890-х гг. ".Тема в учебниках освещена достаточно хорошо, по ним можно выявить причины зарождения и упадок народнического движения.

Целью урока при изучении данной темы является возможность показать обучающимся причины зарождения, идейные основы и основные этапы эволюции общественного движения в стране во второй половине XIX в.

Главными задачами являются:

1. Знакомство учащихся с развитием общественного движения при Александре II и выявление причин его широкого развития.

2. На основе анализа специфических черт общественного движения 60-х – начала 80-х гг. XIX в. сформировать представление об альтернативах развития России в пореформенный период и причинах царубийства.

3.Через осмысление прошлого способствовать воспитанию отрицательного отношения к насильственным методам политической борьбы в ситуации морального выбора.

Если обратиться к истокам данных организация, то мы вспоминаем, что первой крупной акцией революционного народничества стало массовое «хождение в народ» в 1874 – 1875 гг.

В этом движении приняли участие несколько тысяч пропагандистов. В основном это была учащаяся молодежь, вдохновленная идеей Бакунина о возможности поднять народ на "всеобщий бунт" [1, с.289]. Толчком к этому походу послужил тяжелый голод 1873 – 1874 гг. Пропагандисты предпринимали "хождение в народ" и толковали крестьянам о революции и социализме в надежде поднять их на восстание.

Однако их тактика не была результативной, поскольку в деревне, где все друг друга знают, на пришедших смотрели с опаской и недоверием, а речь приходивших была часто не понятна, слова о том, что все имущество будет общим, встречалось с

проническими усмешками. Часто крестьяне сами доносили в полицию на участников акции.

Неудача "хождения в народ" заставила народников задуматься о пересмотре своей тактики. Возникла мысль о создании централизованной, законспирированной революционной организации с четкой структурой и разработанной программой.

Для XIX века характерно то, что Россия периодически стояла перед выбором: реформы или революция. Венцом усилий властей по преобразованию общества стала эпоха "Великих реформ" 60-80-х годов XIX века. Она ликвидировала крепостное право, но оставила помещичье землевладение. Преобразования велись в тяжелейших условиях. Решение по отмене крепостного права далось Александру II трудно. Далеко не всегда власть проводила ту политику, которая отвечала интересам страны. В такие моменты главным двигателем реформ становилось набиравшее силу общественное движение, организационно оформившееся в либеральное, консервативное, революционное.

Говоря о деятельности Александра II необходимо понять, почему не смотря на либеральный характер реформ, они привели к росту общественного движения. Мы знаем, что реформы Александра II носили незавершенный характер, что вызвало недовольство в различных слоях населения.

В 70-е гг. XIX в. крупные города России захлестнула волна террора: покушения на членов царской семьи, крупных государственных чиновников, сотрудников жандармерии и, наконец, самого императора всероссийского. Причины кроются в возникновении новой народнической организации.

В конце 1876 г. в Петербурге образовалась организация "Земля и воля", названная так в память первого революционного объединения 1860-х гг. Её создателями были М.А. Натансон, А.Д. Михайлов, Г.В. Плеханов и др. Позже в "Землю и волю" вступили В.Н. Фигнер, С.Л. Перовская, Н.А. Морозов, С.М. Кравчинский. Позже многие из них перейдут в организации "Народная воля" и "Чёрный передел" [2, с.175].

Своей целью члены организации провозгласили переход всей земли в руки трудового крестьянства, организацию жизни общества на принципах общинного самоуправления, решение национального вопроса сообразно желанию населения. Они считали, что осуществить эти цели возможно «только путем насильственного переворота». Для подготовки народного восстания предполагалось использовать организаторские и дезорганизаторские методы работы. Организаторские меры предусматривали ведение пропаганды среди крестьянства и рабочих. Дезорганизаторские методы предполагали проведение действий, ослабляющих правительство, в том числе индивидуальный террор.

Организаторская работа среди крестьян являлась продолжением "хождения в народ". Но при этом "летучая" пропаганда сменилась "оседлой". Члены организации создавали в сельской местности свои поселения, совмещая пропагандистскую деятельность с работой по специальностям фельдшеров, учителей, агрономов.

Народники, видя в рабочих, прежде всего выходцев из крестьянской среды, тесно связанных с деревней, пытались наладить пропаганду и среди них. Появились первые рабочие организации, выдвигавшие политические требования - "Южнороссийский союз рабочих" в Одессе, "Северный союз русских рабочих" в Петербурге. Но деятельность этих союзов оказалась недолгой. Они были разгромлены полицией.

Стоит сказать о том, что организация практически сразу же начинает свою деятельность с использованием насильственных методов. Дезорганизаторской группе народников удалось провести ряд громких террористических актов, взбудораживших всю страну. В январе 1878 г. молодая революционерка В. И. Засулич стреляла в петербургского градоначальника Ф.Ф. Трепова, приказавшего выпороть политического заключенного, не снявшего перед ним головного убора. В августе 1878 г. в центре Петербурга среди бела дня С.М. Кравчинский заколол кинжалом шефа жандармов Н. В.

Мезенцева. В марте 1879 г. было совершено покушение на нового шефа жандармов А. Р. Дрентельна. 2 апреля 1879 г. член "Земли и воли" А.К. Соловьёв совершил новое покушение на Александра II [3, с. 45]. Пять выпущенных им пуль не достигли цели, царь остался жив. Соловьёв был повешен. Власти боролись с революционерами чрезвычайными методами.

Не смотря на организованную деятельность "Земли и Воли", её раздирали внутренние противоречия. Главной причиной раскола организации являются разногласия по поводу о дальнейшем направлении деятельности. В августе 1879 г. "Земля и воля" разделилась на две самостоятельные организации — "Чёрный передел", куда вошли сторонники продолжения пропагандистской работы, возглавляемые Г. В. Плехановым, и "Народную волю", объединившую сторонников индивидуального террора. Организаторами и руководителями "Народной воли" были А.Д. Михайлов, А.И. Желябов, Н.А. Морозов, С.И. Перовская, В. Н. Фигнер, М.Ф. Фроленко, которые составили её Исполнительный комитет.

Исполнительный комитет вынес смертный приговор императору Александру II и начал настоящую охоту на него.

В ноябре 1879 г. народовольцы организовали покушение на царя при его возвращении из Крыма в Петербург, взорвав царский поезд. Но судьба вновь оказалась благосклонна к императору. Был взорван не тот вагон поезда.

5 февраля 1880 г. был произведён взрыв в Зимнем дворце. Народник С. Н. Халтурин устроился во дворец краснодеревщиком и каждый день проносил туда понемногу динамита. Комната столяров находилась под царской столовой. Взрыв намечался на день, когда на парадном обеде должна была собраться вся императорская семья, но в дело вновь вмешался случай. Начало обеда перенесли на более позднее время. Во время взрыва пострадала только охрана и прислуга: было убито 10 человек и 53 ранено. Взрыв в царской резиденции вызвал панику в верхах и, по существу, заставил власти пойти на уступки: упразднить Третье Отделение, приостановить смертные казни, начать поиски опоры в обществе. Однако казнь в ноябре 1880 года народовольцев Квятковского и Преснякова, осужденных по процессу «16-ти» [4, с. 167], сделали цареубийство «делом чести» партии.

1 марта 1881 г. император направился на развод войск в Михайловский замок. Он и на этот раз попытался обмануть судьбу, изменив обычный маршрут следования. Но террористы постарались исключить всякую случайность — на всех путях возможного следования царской кареты были поставлены бомбометатели. Император оказался в ловушке. Александр II был смертельно ранен бомбой, брошенной И. И. Гриневицким, который также погиб. Через девять часов после взрыва император скончался в Зимнем дворце.

После цареубийства большинство участников покушения было арестовано. По делу "первомартовцев"[5, с. 140] проходили Желябов, Перовская, Кибальчич, Михайлов, Рысаков и Гельфман. Все они, кроме Гельфман, были повешены 3 апреля 1881года. Гельфман ввиду ее беременности смертную казнь отсрочили до рождения ребенка, заменив ее впоследствии вечной каторгой, однако из-за невыносимых условий в тюрьме она умерла уже 1 февраля 1882 г. Гриневицкий был смертельно ранен при взрыве бомбы. Саблин застрелился при аресте. Остальные участники покушения, оказавшиеся позднее в руках властей, были осуждены на других народовольческих процессах или наказаны в административном порядке.

Цареубийство не стало, вопреки ожиданиям народников, началом крестьянской революции. Более того, народ был ошеломлен, Александра II в деревнях жалели. Народническое движение зашло в тупик.

Революционное движение стало мощным фактором общественной жизни пореформенной России. Но "хождение в народ" и террор народников не подтолкнули

крестьян к революции. Стремившиеся к переустройству жизни на основах "общинного" социализма революционеры не сумели претворить свою программу в жизнь.

Попытки возродить "Народную волю", предпринимавшиеся П.Ф.Якубовичем (1883-1884), Г.А.Лопатиным (1884), Б.Д.Оржихом и В.Г.Богоразом (1885), С.М.Гинсбург (1889), закончились неудачей. Наиболее крупными народовольческими объединениями 1890-х годов были петербургская "Группа народovolьцев" (1891-1896), разгромленная полицией, и парижская "Группа старых народovolьцев" (1892-конец 1890-х годов) [6, с. 118].

Из всего вышесказанного можно сделать общий вывод о том, что Общественное движение в 1860-1870-е гг. имело противоречивый характер.

Народническое движение оставило глубокий след в истории России. Возникшее сначала, как стихийное движение, оно смогло оформиться в две сплочённые организации "Народную волю" и "Чёрный передел". Спорным остаётся вопрос о тактике, применяемой "Народной волей". Борьба революционеров с правительством в 1870-е гг. окончилась трагедией, произошедшей 1 марта 1881 г. Убийство Александра II резко изменило ситуацию и обрекло реформаторскую политику на неудачу. В 1880-е – начале 1890-х гг. деятельность организации пошла на спад. Не смотря на убийство Александра II, народники не добились изменений в Российской империи, к тому же многие из них были арестованы. Российское общество во многом пересматривало свои взгляды, перерабатывало старые идеи, воспринимало и развивало новые. В этот период появляются первые марксистские организации, которые оказываются ближе рабочим.

Список литературы:

1. Данилов, Л.А. История России. IX – XIX вв.: Справочные материалы/ Л.А.Данилов. – М.: Владос, 1998. – 432 с.
2. Волк, С.С. "Народная Воля" 1879 - 1882 –М.-Л.:Наука 1966. – 462 с.
3. История России: Справочное пособие / Авт.-сост.: И. Н. Кузнецов. – Минск: Новое знание, 2000. – 395 с.
4. Матюхин, А. Общественная мысль России XIX в. - начала XX в. / А. Матюхин// Социально-гуманитарные знания. - М.: Просвещение, 2009. - № 3. - С. 193 - 208.
1. Антонов, А. Революционное народничество / А. Антонов. - М.: Просвещение, 1965. - 265 с.
2. Лященко, Л. Революционные народники / Л. Лященко. - М.: Просвещение, 1989. - С. 68 - 121.

ОӘЖ 329:378

РЕСЕЙ ТАРИХЫН ОҚЫТУ КОНТЕКСТІНДЕГІ "ХАЛЫҚ ЕРКІ" ЖӘНЕ "ҚАРА ЖОЛ" ҰЙЫМДАРЫ"

Гончаров В. Ю., Петрич Л.В.

"Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті" федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесі, Орынбор қ., Ресей.

***Аннотация:**Мақалақазіргі мектепте "Халықеркі "ұйымы" және "қара Передел" тақырыптарының оқыту ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Назар аударыңыз қызметіңізге арналған жерден қозғалыс қызметін ұйым "Народная Воля" мен "Черный Передел" мен себеттері, олардың әлсіреу.*

***Кілт сөздер:**"халыққа жүру", "ұлы реформалар", "жер және ерік", "халық еркі", "қара жол", халық қозғалысы, жеке террор, насихаттау.*

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 373 (072)

РОЛЬ НАЧАЛЬНОГО ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В
СТАНОВЛЕНИИ ПОЛИЯЗЫЧНОЙ ЛИЧНОСТИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

Кусаинова Д.Ж., Букаткина М.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** Статья посвящена проблеме становления и развития полиязычного образования в казахстанских школах, начиная с 1-го класса. Выявлены роль и значение начальной школы в обучении английскому языку младших школьников с целью формирования полиязычной личности. В этой связи отмечается важность разработки методической системы обучения английскому языку, которая сможет обеспечить качественное усвоение английского языка младшими школьниками.*

***Ключевые слова:** полиязычное образование, английский язык, полиязычная личность, методическая система, младший школьник.*

Казахстан является многонациональной республикой, на территории которой проживают свыше 100 национальностей. Согласно статистическим данным в казахстанских школах обучение ведется на казахском, русском, узбекском, уйгурском, таджикском, турецком, немецком и английском языках. Поэтому совершенно естественно, что в нашей стране уделяется большое внимание изучению языков народов Казахстана. «В республике созданы условия для развития языков народов Казахстана. ...в школах республики, в рамках образовательной программы, а также факультативно и как самостоятельный предмет организовано изучение: дунганского (4853 учащихся), турецкого (4291), уйгурского (4076), английского (2054), польского (728), курдского (463), азербайджанского (385), корейского (228), татарского (109) и других национальных языков» [1]. В Казахстане преобладают школы с казахским языком обучения, затем следуют школы с русским языком обучения. Нужно отметить, что практически все казахстанцы владеют русским языком, как языком межнационального общения. Казахский язык является государственным языком Республики Казахстан, поэтому казахский язык является обязательной дисциплиной в школах с неказахским языком обучения, в то время как русский язык является обязательной дисциплиной во всех школах с неказахским языком обучения. Из этого следует, что в Казахстане уже давно сформировалась двуязычная ситуация и на сегодняшний день, в условиях глобализации и вхождения Казахстана в мировое образовательное пространство, имеется тенденция развития в республике полиязычного образования. Иностранные языки изучаются во всех школах, т.е. в учебных планах всех учебных заведений предусмотрено обязательное изучение, кроме казахского и русского языков, как минимум, одного иностранного языка. То есть объективные реалии в сфере казахстанского образования на сегодня складываются таким образом, что свойственный для казахстанского общества билингвизм постепенно сменился полиязычием. В современных условиях дети активно пользуются интернетом, регистрируются в различных социальных, образовательных и других сайтах, которые стирают всевозможные пространственные границы. А это в свою очередь требует знание иностранных языков и в особенности английского языка. Поэтому было очень своевременным поэтапное внедрение культурного проекта «Триединство языков», который направлен на развитие полиязычия в многонациональном казахстанском обществе.

Что же такое полиязычие и какова его роль в современном мире? Почему на сегодняшний день приоритетным направлением в сфере начального образования стало формирование и воспитание полиязычной личности младшего школьника? Полиязычие является синонимом понятия многоязычие. В словаре социолингвистических терминов дается следующее определение данному термину: «Многоязычие (мультилингвизм, полилингвизм) – употребление нескольких языков в пределах определённой социальной общности (прежде всего государства); употребление индивидуумом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией [2].

Полиязычие – это основа формирования поликультурной личности. Полиязычным называют человека, который умеет говорить, понимать и в конкретной коммуникативной ситуации на практике применять тот или иной иностранный язык. Но необходимо знать, что усвоение иностранного языка еще не говорит о приобретении образования. Под полиязычным образованием подразумевается, на сегодняшний день, прежде всего обучение на иностранном языке учебных дисциплин, кроме самого иностранного языка.

«Полилингвальное (многоязычное) образование создает условия для подготовки к межкультурному общению в сфере образования, для обеспечения социальной и академической мобильности молодежи, в сфере народной дипломатии – для использования иностранного языка как средства самообразования в интересующих областях человеческого знания. Помимо практической значимости чрезвычайно важным является влияние полилингвального образования на формирование и развитие личности, ее интеллектуального потенциала. Полиязычная модель образования, основанная на параллельном обучении трем и более языкам (родном/государственном (казахском), родном/официальном (русском) и иностранном (иностранных), открывает доступ носителя национальных ценностей к диалогу мировоззрений и культур» [3]. Поэтому, в целях формирования поликультурной личности, в документах, которые относятся к реализации языковой политики Республики Казахстан, приоритетной задачей ставят необходимость овладения несколькими иностранными языками.

Для реализации концепции полиязычного образования в Казахстане, начиная с 2013 года во всех общеобразовательных школах Казахстана с 1-го класса ввели изучение английского языка. При этом нужно отметить, что введение обучения английского языка в начальных классах неоднократно вызывала споры среди ученых и общественности. Научно обосновано, что интеллект человека наиболее быстро прогрессирует в детском возрасте. Именно в младшем школьном возрасте учащиеся гораздо легче усваивают иностранный язык, чем в последующие годы.

У младших школьников хорошо развита долговременная память. Ученый Сафоева Садокат утверждает следующее: «Лучше всего начинать обучение с 6-7 лет, когда система родного языка ребенком уже достаточно хорошо освоена, а к новому языку он относится сознательно. Именно в этом возрасте еще мало штампов речевого поведения, легко по-новому «кодировать» свои мысли, нет больших трудностей при вступлении в контакт на иностранном языке» [4]. Важность и объективная необходимость раннего изучения иностранного языка учащимися начальных классов официально признана государством. Важность языковой подготовки учащихся младших классов заключается в том, что от уровня их языковой подготовленности зависит их дальнейшее усвоение дисциплин, которые будут обучаться на английском языке.

Так с 2019-2020 годы в старших классах на английском языке по выбору школы начнут изучать такие предметы как «Информатика», «Химия», «Биология», «Физика». Естественно, что этот процесс будет нелегким, поэтому обучение английскому языку в старших классах на будет осуществляться поэтапно с 2017 до 2023 года. [5]. Реализация данной программы тем самым возлагает большую ответственность на качественную подготовку учащихся начальных классов по английскому языку.

В этих условиях актуализируется проблема становления и развития полиязычного образования в казахстанских школах, начиная с 1-го класса. в этой связи требуется разработка методической системы обучения английскому языку, которая сможет обеспечить качественное усвоение английского языка младшими школьниками. Изучение английского языка готовит младших школьников к адаптации к новым социально-политическим и социально-культурным реалиям современности, что в настоящее время является актуальной научно-теоретической и научно-практической задачей системы начального образования. Роль начальной школы заключается не только в обучении английскому языку младших школьников, но наряду с этим и сформировать полиязычную личность.

Ученый Жетписбаева Б.А. дает следующее данному понятию: «Полиязычная личность – это активный носитель нескольких языков, представляющий собой: личность речевую – комплекс психофизиологических свойств, позволяющих индивиду осуществлять речевую деятельность одновременно на нескольких языках; личность коммуникативную – совокупность способностей к вербальному поведению и использованию нескольких языков как средства общения с представителями разных лингвосоциумов» [6].

На сегодняшний день учеными проводятся всесторонние исследования, посвященные полиязычному образованию. Результаты исследований, представленные в научных трудах свидетельствуют о необходимости поэтапного внедрения полиязычного образования на всех ступенях в сфере образования, начиная с дошкольных учреждений.

Чан Динь Лам выделяет следующие критерии, которые свидетельствуют о готовности модели полиязычной личности: «Готовность к произношению, восприятию и различению звуков, звукосочетаний; готовность к номинациям, используя знаковую систему трех языков (способность индивида к ассоциации с предметами и явлениями звуковых комплексов трех языков); готовность к рецепции грамматических структур языков; качество чтения и пересказа» [7]. При этом ученый отмечает, что уровни сформированности полиязычной личности относительно условны.

В пользу полиязычного образования свидетельствуют также результаты опроса, которые были проведены среди учащихся учеными Недельчева Е. П., Деркач Т. П. Анализ полученных данных выявил пользу изучения второго (и более) языка. Она заключается в следующем: 1. Высокие показатели IQ у билингвальных детей. 2. Способность фокусировать внимание. 3. Креативность. 4. Математические способности. 5. Раннее развитие навыков чтения и письма. 6. Знакомство с другими культурами. 7. Способность зарабатывать [8].

Вышеуказанные данные лишней раз подтверждают необходимости раннего формирования полиязычной личности младшего школьника.

Следовательно, приоритетной задачей обучения иностранным языкам, а именно английскому языку является «формирование поликультурной многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями и компетенциями, которые позволят ей успешно действовать в условиях межкультурного общения и профессионально-языковой деятельности в роли субъекта иноязычного познания, иноязычного общения и иноязычного творчества» [7].

Для реализации задач эффективного внедрения полиязычия в систему казахстанского образования необходимо привести в единую систему нарабатанную практику полиязычного образования в отдельных вузах и общеобразовательных школах Республики Казахстан и обеспечить преемственность данных образовательных программ на всех ступенях обучения.

Для решения задач, поставленных в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы: «С целью создания инновационной, полиязычной модели образования, количество школ,

предоставляющих образование на трех языках, увеличится с 33 до 700. В том числе, количество школ сети «Назарбаев интеллектуальные школы» расширится с 6 до 20. Эти школы станут базовыми площадками для апробации полиязычной модели образования, инноваций в образовании» [9].

Таким образом, перспективы развития практики полиязычного образования во многом обусловлены характером языковой политики государства. И на сегодняшний день полиязычное образование является мощным фактором и действенным механизмом, которые заключаются в следующем: 1) повышения конкурентоспособности казахского языка как государственного; 2) укрепление статуса русского языка как языка межнационального общения и языка взаимоотношений со странами СНГ; 3) внедрение английского языка во все сферы общения казахстанского общества (реализация идеи триязычия).

Список литературы:

1. В Казахстане преобладают школы с государственным языком обучения. // <http://www.zakon.kz>
2. Лингвистический энциклопедический словарь. //www.вокабула.pф
3. Gulnara T. Smagulova Polylingual Education Realization, Based on Ethnolingual Didactic Approach. //European Researcher, 2013, Vol.(52), № 6-1.
4. Сафоева Садокат. Влияние психологических и возрастных особенностей младших школьников на овладение иностранного языка. // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. //jurnal.org/articles/2015/ped39.html
5. С 2018 года историю Казахстана в школах будут преподавать на английском и казахском языках. //www.zakon.kz
6. Жетписбаева Б.А. Теоретико-методологические основы полиязычного образования. //Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора пед. наук Республика Казахстан. – Караганды, 2009. //http://avtoreferats.com
7. Чан Динь Лам. Полиязычное образование – важнейшая стратегия развития Казахстана //Успехи современного естествознания. – 2013. – № 7. – С. 130-132; URL: <http://natural-sciences.ru>
8. Недельчева Е. П., Деркач Т. П. Некоторые аспекты мультилингвизма как социального феномена, возникшего вследствие появления и развития мультикультурализма // Юный ученый. – 2015, №2. – С. 29-30. //yun.moluch.ru/archive.
9. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы //http://adilet.zan.kz

УДК 373 (072)

КІШІ ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫНЫ КӨПТІЛДІ ТҰЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ БАСТАУЫШ КӨПТІЛДІЛІК БІЛІМНІҢ РӨЛІ

Кусаинова Д.Ж., Букаткина М.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақала қазақстандық мектептерде 1-сыныптан бастап, көптілділік білімнің қалыптасуы мен дамуы мәселесіне арналады. Көптілді тұлға ретінде қалыптастыру мақсатында кіші жастағы оқушыларды ағылшын тілін оқытудағы бастауыш мектептің рөлі мен маңызы анықталды. Осыған орай кіші жастағы оқушыларды ағылшын тілін сапалы меңгерту қамтамасыз ете алатын ағылшын тілін оқытудың әдістемелік жүйесін құрастыру екендігіне ерекше назар аударылды.

Негізгі сөздер: көптілділік білім, ағылшын тілі, көптілді тұлға, әдістемелік тұлға, кіші жастағы оқушы.

УДК 37. 013. 41

ЗАИМСТВОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ ПОПОЛНЕНИЯ СЛОВАРНОГО СОСТАВА СОВРЕМЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Остапенко В.Е., Койлыбайева Б.Ж., Ажгереева Д.А.

Западно Казахстанский инновационно – технологический университет, Уральск

Аннотация: Английский язык вышел на мировую ступень образования. В данной статье рассматривается процесс глобализации английского языка. Б. Качру разделил мировые варианты английского языка на три концентрических круга: Внутренний круг, Внешний круг, расширяющийся круг.

Ключевые слова: английский язык, глобализация, концепция, организационные группы, этнические характеристики, заимствование, словарный состав.

В условиях современного мира и жесткой конкуренции в сфере туризма владение иностранным, в особенности английским языком является необходимым условием профессиональной востребованности и карьерного роста особенно студентов туристских специальностей. В наши дни английский язык представляет собой основное международное средство коммуникации. В связи с этим он вбирает в себя все особенности той культуры, в которой используется и развивается.^[1] В настоящий момент в процессе глобализации английский язык превращается в универсальный язык — lingua franca

“A lingua franca (or working language, bridge language, vehicular language) is a language systematically used to make communication possible between people not sharing a mother tongue, in particular when it is a third language, distinct from both mother tongues”

Б. Зайдльхофер полагает, что, являясь преобладающей реальностью в глобальном масштабе, английский язык должен использоваться именно в качестве lingua franca .

К. Омае (K. Ohmae) и М. Элброу (M. Albrow) считают, что возникновение новых культурных пространств является той особенностью, которая делает глобализацию новым явлением, отличающим её от процессов интернационализации предыдущих эпох. В различных источниках такие культурные образования описываются как «уверстать интеллектуалов», «креативный класс», «малые организационные группы и т. д. Вне этнической характеристики (предприимчивость, корпоративность, толерантность, успешность, креативность и т. д. для данных культурных сфер имеют значение большее, чем этнические, то есть принадлежность к собственному этносу часто оказывается менее значимой, чем ощущение себя частью новых межкультурных образований. Новые появившиеся межкультурные социальные сферы характеризуются новой культурой и такими ключевыми компетенциями, которые включают в себя знания о других культурах, способность с ними сотрудничать, владение информационными и коммуникационными технологиями.

Английский лингва франка имеет статус универсального, нейтрального контактного языка, имеет равные права, вне зависимости относится он к родному языку или к иностранному. Английский лингва франка используется как язык межнационального общения. Основываясь на неинституциональный дискурс и институциональный дискурс, английский как лингва франка (АЛФ) стоит разделять на две группы: АЛФ1- неинституциональный дискурс, язык используется в

неспециализированной области в быту, дома, в неофициальных заведениях или разговоре. АЛФ2-институционный дискурс, представляет официальную форму общения, употребляемый в широком международном масштабе. Понимание АЛФ зависит от уровня владения языком, коммуникации, приобщение с этническими особенностями говорящего[2].

Основные признаки использования АЛФ являются:

- 1) межкультурная коммуникация;
- 2) демографическая мощьность АЛФ;
- 3) актуальные тенденций в настоящий момент;
- 4) функциональная мощьность АЛФ

АЛФ- это вариант языка имеющий собственную фонетику, грамматику, лексику, и фиксируемые отклонения от норм и стандартов носителей языка представляют собой лексические инновации. Деловой АЛФ направлен на коммуникацию в определенной сфере, например, бизнес, встреча, собеседование, деловой разговор. Для обозначения определенной сферы коммуникации существует термин «предметно- ориентированный английский лингва франка» (ПАЛФ)- “domain-oriented Englishlingua franca”, выполняет коммуникативную функцию между внутри организационного и меж организационного взаимодействия^[3]

Новые международные организационные структуры представляют собой культурное пространство, где необходим язык всемирного общения. Надо отметить, что особенность языка всемирного общения заключается в отсутствии этнокультурной составляющей. Как правило, он используется только в коммуникативной функции для преодоления межъязыковых барьеров.

Однако тезис о полном отсутствии культурной составляющей во всемирном языке, на наш взгляд, недостаточно обоснован. Всемирный язык в условиях глобализации формируется одновременно с глобальной культурой и глобальной идентичностью. Поэтому можно говорить о присутствии связи языка и культуры также и в случае всемирного языка.

В основе складывающейся глобальной культуры лежат ценности, общие для всех национальных культур. Таким образом, каждая национальная культура принимает участие в формировании глобальной культуры.

В 2005 году Европейская комиссия приняла документ о новой рамочной стратегии многоязычия “A New Framework Strategy for Multilingualis”. В нем английский язык фактически рассматривается как обязательное условие участия всех европейцев в новом сообществе, построенном на знаниях.

На данный момент по всему миру используется огромное разнообразие вариантов английского языка. Наиболее известными являются следующие:

оригинальный английский (Original English): британский английский; новые варианты английского (New Englishes) североамериканский английский, австралийский английский, южноафриканский английский; новые «новые варианты английского» (New Englishes): нигерийский английский, сингапурский английский, индийский английский». Помимо данной концепции существует еще одна точка зрения, представляющая мировые варианты английского как серию расширяющихся концентрических кругов .

Данное деление было представлено Дж. Дженкинс в книге о мировых вариантах английского языка “A Resource Book for Students”, где автор объясняет точку зрения профессора Б. Качру, одного из самых уважаемых лингвистов мира. Б. Качру разделил мировые варианты английского языка на три концентрических круга[4]

1. Внутренний круг (The Inner Circle) представляет страны, в которых английский является родным языком: США, Соединённое Королевство Великобритании и Северной Ирландии, Канада, Австралия, Новая Зеландия.

2. Внешний круг (The Outer Circle) представляет страны, где английский язык имеет особый статус и используется как второй язык в качестве lingua franca: Сингапур, Индия, Малайзия, Филиппины и более 50 других стран.

3. Расширяющийся круг (The Expanding Circle) включает страны, в которых английский изучается и используется как иностранный язык: страны центральной и восточной Европы, Китай, Япония, Израиль, Греция и многие другие.

Данная система позволяет сделать выводы и оценить степень проникновения и влияние английского языка на другие языки мира. Б. Качру разделил данную систему на три круга: внутренний, внешний, расширяющийся. Основой для данной системы являются исторические предпосылки формирования языка.

Функции, выполняемые иноязычными заимствованиями, накладываются и взаимно дополняют друг друга, в результате чего создается образная перспектива всего художественного произведения и неповторимый литературный портрет персонажей.

Список литературы:

1. Осипова, Л.И. Введение в языкознание: Учебник для студентов учреждений высшего профессионального образования / Л.И. Осипова. - М.: ИЦ Академия, 2013. - 256 с.
2. Виноградов, В.В. Очерки по истории русского языка XVII-XIX веков / В.В. Виноградов. - М.: Высшая школа, 2012. - 528 с.
3. Кодухов, В. И. Введение в языкознание: Учеб. для студентов пед. интов. / В.И. Кодухов. - М.: Просвещение, 1987.- 30 с.
4. Рогалев А. Ф. Основы лингвистических знаний (задания, упражнения, тесты): пособие / А. Ф. Рогалев ; М-во образования РБ, Гом. гос. ун-т им. Ф. Скорины. - Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2014.- 55 с.

ОӘЖ 37. 013. 41

КІРМЕ СӨЗДЕР ҚАЗІРГІТІЛДЕРДІҢ СӨЗДІК ҚҰРАМЫН ТОЛЫҚТЫРУ КӨЗДЕРІНІҢ БІРІ

Остапенко В. Е., Койлыбаева Б. Ж., Ажгереева Д. А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Ағылшын тілі қазіргі таңда әлемдік сатыға шықты,. Бұл мақалада ағылшын тілінің жаһандану үрдісі қарастырылады. Б. Качру ағылшын тілінің әлемдік нұсқаларын үш концентрлік шеңберге бөледі: ішкі шеңбер, сыртқы шеңбер, шеңберді кеңейту.*

***Кілт сөздер:** ағылшын тілі, жаһандану, тұжырымдама, ұйымдастыру топтары, этникалық сипаттамалар, кіріспе сөздер, сөздің құрамы.*

УДК 371:18:45

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКРАЕВЕДЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Габбасова Г.С.

Высший педагогический колледж им. Ж. Досмухамедова, г. Уральск

Аннотация: В статье раскрываются приемы и методы формирования лингвистических компетенций на уроках русского языка и литературы. Тема, выбранная автором, актуальна в контексте национальной идеи модернизации общественного сознания «Рухани жаңғыру», в деле воспитания молодежи в духе казахстанского патриотизма.

Ключевые слова: лингвистическое краеведение, ономастика, топонимика, нравственное и духовное воспитание, модернизация.

В своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев обозначил мировоззренческие аспекты, касающиеся того, каким образом наша страна может стать нацией сильных и ответственных людей в условиях динамично меняющегося глобального порядка. Любовь к Родине, верность народным традициям, знание истории и культуры Казахстана, приверженности единству и согласию в обществе, знание о людях-героях – это основа патриотических мероприятий.

Анализ научно-педагогической литературы выявляет разные определения понятия «лингвокраеведение».

Благова Н.Г. считает, что лингвокраеведение – это ознакомление учащихся с традициями, историей и культурой какой-то отдельной части страны в процессе изучения родного языка, точнее, через факты языка с целью формирования коммуникативных умений и лингвокраеведческой компетенции [2, с.17].

Ушинский К.Д. писал, что лингвокраеведение — это изучение истории родного края через факты языка, ибо в «языке одухотворяется весь народ и вся его родина; вся история духовной жизни» [4, с.106-107].

По Горянскому В.Д. «лингвокраеведение» определяется как «местное лингво-страноведение». [3, с.106-107].

Баранов М.Т. предлагает рассматривать «лингвокраеведение» как отдельный вид исследовательской работы, который состоит в познании языковых традиций, говоров, особенностей родного края [1, с.105].

На основании проведенного анализа можно констатировать, что лингвокраеведение – это отрасль языкознания и форма краеведения, которая изучает закономерности развития и существования языка, определяемые историческими, культурными, этнографическими, духовными, фольклорными особенностями жизни общества отдельной местности. Проанализировав данные определения, мы будем придерживаться в нашей работе следующего: лингвокраеведение – раздел лингвистики, который изучает языковую ситуацию края, региона в тесной связи с его историей и современным укладом жизни. Лингвокраеведение занимается исследованием местной истории и культуры на языковом материале.

Любовь к родному краю, родной культуре, родной речи переходит в любовь к родной стране, к ее истории, прошлому и настоящему, ко всему человечеству. Лингвистическое краеведение – это вид работы, состоящий в изучении топонимики родного края (происхождения названий озер, рек, населенных пунктов), ономастики –

истории имен и фамилий, прозвищ; в записи и изучении местных говоров, местного фольклора.

Вашему вниманию предлагается материал из опыта изучения местных говоров, самобытной уральской речи. В результате наших исследований был выявлен неподдельный интерес студентов к истории родного края, к его славному прошлому. Этот интерес может быть удовлетворен и развит не только традиционными видами краеведения, но и с помощью лингвистического краеведения.

На уроках обращаем внимание на уникальность русского языка в сопоставлении с казахским языком, раскрываю пути взаимообогащения, провожу словарную работу, вследствие чего находим слова, заимствованные из тюркского языка. В результате этой работы студентов ждут интересные открытия: знакомые с детства слова в процессе лингвистического эксперимента оказываются заимствованными из тюркского языка («сазан» - в памятниках отмечается в XVI веке, «севрюга» - от среднетатарского «севрук» - буквально «острая». Рыба названа так по своей острой морде).

Действительно, местный материал очень удобен для анализа, полезен при записи различного рода примеров, в то же время, он помогает студентам осознать свой гражданский долг и полюбить свой родной край. А край наш богат многоцветием национальных культур.

Как известно, Уральск - единственный город в Казахстане, в котором в разные годы побывали великие русские писатели: Л.Н. Толстой, А.С. Пушкин, В.Даль, В.Жуковский, В.Короленко, В.Бианки, М.А. Шолохов и др.

В деле ознакомления студентов с историей родного края свою значительную роль играют произведения Владимира Ивановича Даля. Эта работа наиболее эффективна на уроках литературы, истории, родного и русского языков, во внеклассной воспитательной деятельности.

На уроках русского языка и литературы применяю «Пословицы русского народа» В.И. Даля, в которых содержится много мудрых мыслей, связанных с учением, получением знаний:

«Идти в науку – терпеть муку»
 «Без муки нет науки»
 «Божьей волей свет стоит, наукой люди живут»
 «Век живи – век учись» [5, с.736]. .

Анализ пословиц и поговорок, собранных великим Далем, позволяет согласиться с К.Д.Ушинским и сделать вывод, что формирование личности должно идти через овладение родным языком, тысячелетиями накапливающим сокровища человеческой мысли и опыта. » [6, с.106-107].

Мотивируя свою позицию, Владимир Иванович советовал учителям: «Что вы хотите сделать из ребенка? Правдивого, честного, деятельного человека, который думал бы не столько об удобствах и выгодах личности своей, сколько о пользе общей? - Будьте же сами таковыми, другого наставления вам не нужно... Вот в чем заключается наука нравственного воспитания» [4.с.57].

В трудах Даля подробно описаны занятия уральцев. Он описывает основные виды рыбной ловли: плавню (осеннюю и весеннюю), багренье (зимнее рыболовство). Описание изобилует специально подчеркнутыми местными названиями, специфическими выражениями, такими, как «учуг», «ятовья», «бьет икру», «скачка на буцарах». Студенты делают вывод о происхождении сочетания «Учужный затон», одного из старейших мест родного края.

Восхищает нравственная оригинальная фигура Владимира Даля, с отчетливыми очертаниями. Точность слова, точность намерений, точность действий, точность в жизни ... всё у Даля было точное и словно точеное. И вся эта нравственная особенность и сила применена была к труду.

На примере В.Даля, его жизни, творчества, воспитываем новые поколения таким образом, чтобы каждый любил свою землю, свою родину, испытывал к ней глубокое уважение и гордился тем, что родился именно здесь и способен стать гражданином и продолжателем славных дел тех, кто был созидателем благосостояния и духовности родного края.

Как руководитель литературного клуба «Вдохновение» акцентирую внимание студентов на творческом наследии и жизни великих мастеров слова. Одно из заседаний нашего литературного клуба было посвящено жизни и деятельности В.И. Даля «Хранитель народного слова».

Студенты подготовили сообщения, раскрывающие многогранную деятельность ученого. Выполняя опережающее задание по толковому словарю В.И. Даля, студенты выяснили, что слово "патриот" означает "любитель отечества, ревнитель о благе его», «отчизнолюб», «отечественник» или «отчизник».

Студенты формулируют вывод, что патриотизм как качество личности проявляется в любви к своему отечеству, преданности, готовности служить своей Родине. Проявлением высокого уровня культуры межнационального общения выступает чувство интернационализма, предполагающее равенство и сотрудничество всех народов. Оно противопоставлено национализму и шовинизму. В патриотизме заложена идея уважения и любви к своей Родине, соотечественникам; в интернационализме — уважение и солидарность с другими народами и странами.

В результате своих многочисленных поездок в Уральск Владимир Иванович досконально изучил жизнь местного населения- казачьего и казахского; он сочувственно относился к казахскому народу, был в дружеских отношениях с Махамбетом Утемисовым, Исатаем Таймановым, встречался с Жангир-ханом. Все это дало ему богатый материал для художественного творчества, в частности, им были написаны повести «Бекей и Мауляна», «Майна» «Бекей и Мауляна» -романтическая история двух героев, основанная на реальных событиях. Заслугой Даля является отражение в этой драматической трагической истории быта и степных традиций казахского народа.

В повести «Майна» Даль описывает обрядовую песню «*жоктау*», песня- плач об умершем, оплакивание. Мастерски пересказывается им легенда о происхождении грозы. Как фольклорист и этнограф, Даль с восторгом описывал талантливого казахского жырау-исказителя Саната. Он анализировал мастерство сказителя и поэтические особенности казахского героического эпоса.

Обучающиеся проникаются уважением к личности Даля, который не только 47 лет составлял свой знаменитый словарь, но с большим интересом относился к истории народов Приуралья. Большой интерес у студентов вызывают различные дидактические игры, например, предлагаю студентам следующую дидактическую игру:

...в эпоху, когда жил Даль, в народном языке было слово, которое означало то, что болтается, «висюлька, подвеска, мелкая вещица, пришиваемая для прикрас; кисточка; одна из побрякушек при часах; подвеска к серьгам; крупная висячая ягода; висячий нарост на теле». В современном русском языке так называют человека, любящего заниматься пустой болтовней, пустомелю. Назовите это слово.

В результате игры студенты приходят к выводу: это слово-балаболка. В.И. Даль пустомелей не бывал никогда. Ценил время, и слово, а главное – был человеком дела, поступка.

«Воспитывать надо личным примером», - писал Даль. Он считал, что нравственность выше образованности. У слова «нравственность» замечательные синонимы – духовность, добродетельность. Подтверждением этих слов является вся его жизнь. У В. Даля есть чему поучиться современной молодежи: его бережному отношению к языку, как сокровищнице народной мудрости.

Любимой пословицей Даля была « Где родился, там и пригодился».

На примере его жизни она приобретает особый смысл.

Таким образом, лингвистическое краеведение таит в себе огромные возможности не только для формирования лингвокраеведческих компетенций, но и для воспитания патриотизма.

Список литературы:

1. Баранов, М.Т., Методика преподавания русского языка.: М-2010, 210с
- 2.Благова Н.Г. О концепции обучения русскому языку с учетом регионального компонента (Для средней общеобразовательной школы). / Н.Г. Благова, Л.А. Коренева, О.Д. Родченко // РЯШ. – 1993. – № 4 – с.16–19
- 3.Горянский В. Д. Вопросы местного страноведения как составная часть лингвострановедческого аспекта преподавания // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - М.: Русский язык, 1979. -С. 39-44.
- 4.Ушинский К. Д. Педагогическая энциклопедия. Под ред. А. Г. Калашникова //Из собрания сочинений в 11 томах Т.1//. – М., 1927.
- 5.Пословицы русского народа: Сборник В.Даля: В3т. Т.3. – М.: Русская книга, 1993. – 736с

ӘОЖ 371:18: 45

ОРЫС ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ЛИНГВОӨЛКЕТАНУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ғаббасова Г. С.

Ж. Досмұхамедов АТ. жоғары педагогикалық колледжі., Орал қ.

Аннотация: Мақалада орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында лингвистикалық құзіреттілікті қалыптастырудың әдістері мен әдістері көрсетілген. Автор таңдаған тақырып "Рухани жаңғыру" қозғамдық сананы жаңғыртудың Ұлттық идеясы контекстінде, жастарды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу ісінде өзекті.

Кілт сөздер: Лингвистикалық өлкетану, ономастика, топонимика, адамгершілік және рухани тәрбие, жаңғырту.

УДК 372.881.1

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ПРИЕМОВ ДЛЯ ЗАКРЕПЛЕНИЯ ЛЕКСИКИ

Идрискалнева С.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: доклад посвящен вопросам использования игровых методов и приемов в процессе преподавания языков в учебных заведениях. Применение игр на уроках является актуальной в современной педагогической действительности, так как игра одно из важнейших средств физического, умственного и нравственного воспитания ребенка, подростка, она помогает активизировать его деятельность, развивает познавательную активность, наблюдательность, внимание, память, мышление, творческое воображение, поддерживает интерес к изучаемому, снимает утомление, то есть делает процесс обучения занимательным для детей.

Ключевые слова: *игровые методы, преподавание, средства воспитания, процесс обучения, нравственное воспитание, деятельность, память, мышление.*

В начальной школе закладываются основы общения на иностранном языке в устной и письменной форме. При этом существенная часть учебного времени затрачивается на формирование навыков: произносительных, графических, орфографических, лексических и грамматических. Остановимся на особенностях обучения лексики английского языка в начальной школе. Лексика - это совокупность слов, которые человек использует в своей речевой практике, устной и письменной и составляет его активный словарный запас. Известно, что целью обучения лексике является формирование лексических навыков речевой деятельности. Процесс овладения лексикой состоит из нескольких этапов: 1) ознакомление, включающее введение и объяснение, 2) тренировка в употреблении лексических единиц (первичное закрепление), 3) употребление лексических единиц (включение слов в речевую деятельность).

В методике обучения иностранного языка, а именно его лексической стороне, предлагается использование игрового метода обучения, как достаточно интересного и эффективного в организации учебной деятельности учащихся [1].

Игра является одним из приёмов при обучении иностранному языку, особенно часто применяемыми на младшей ступени обучения. С помощью игры создаётся естественная коммуникативная игра, вызывающая интерес и активность детей, а постоянно присутствующий в игре элемент соревнования, желание выиграть мобилизует внимание учащихся, тренирует их память. Всё это способствует более прочному усвоению изучаемого лексического материала.

Игры используются в самых различных целях: при введении нового лексического материала, для закрепления его в памяти учащихся и для развития их устной речи.

Об обучающих возможностях игр известно давно. В настоящее время проблема применения речевой игры в обучении иностранному языку широко освещается в отечественной и зарубежной методической литературе. Проблемы стимулирования и мотивации к изучению иностранного языка с использованием занимательных материалов и игровых приемов обучения представлены в научных исследованиях многих отечественных ученых (И.Л. Бим, С.Т.Занько, С.С. Полат, Е.И. Пассов, В.М. Филатов и др.). Д.Б. Эльконин в своей книге «Психология игры» даёт следующее определение игры: «Игра – объективно-первичная стихийная школа, кажущийся хаос, предоставляющий ребенку возможность ознакомиться с традициями поведения окружающих его людей» [2]. А.А. Деркач так характеризует учебную игру: учебной называется игра, используемая в учебном процессе в качестве задания, содержащая учебную проблему (проблемную ситуацию), решение которой обеспечит достижение определённой учебной цели. Таким образом, учебная игра – это особо организованное задание, требующее напряжения эмоциональных и умственных сил. Положительным является тот факт, что при этом ученик говорит и думает на иностранном языке, следовательно, игровой метод таит в себе большие обучающие возможности. Игра для учащихся - это, прежде всего, увлекательное занятие. Зачастую игра оказывается эффективной в тех ситуациях, где не справляются многочисленные традиционные упражнения.

Игра - мощный стимул к овладению иностранным языком и эффективный прием в арсенале преподавателя иностранного языка. Использование игры и умение создавать речевые ситуации вызывают у обучающихся готовность, желание играть и общаться. Любая игра предполагает определенную цель, знание правил, а также элемент удовольствия.

Из раскрытия понятия игры можно выделить ряд общих положений:
1. Игра выступает самостоятельным видом развивающей деятельности детей разных

возрастов.

2. Игра для детей есть самая свободная форма их деятельности, которая осознается, изучается окружающий мир, открывается широкий простор для личного творчества, активности самопознания, самовыражения.

3. Игра - первая ступень деятельности ребенка, изначальная школа его поведения, нормативная и равноправная деятельность младших школьников, подростков, юношества, меняющих свои цели по мере взросления учащихся.

4. Игра есть практика развития. Дети играют, потому что развиваются, и развиваются, потому что играют.

5. Игра - свобода самораскрытия, саморазвития с опорой на подсознание, разум и творчество.

6. Игра - главная сфера общения детей; в ней решаются проблемы межличностных отношений, приобретается опыт взаимоотношений людей.

Игра на уроке способствует выполнению важных методических задач:

- создание психологической готовности обучающихся к речевому общению;
- обеспечение естественной необходимости многократного повторения ими языкового материала;
- тренировку обучающихся в выборе нужного речевого материала.

Игры на уроке английского языка могут быть очень продуктивны. В то же время они должны соответствовать целому ряду требований:

- иметь чёткую инструкцию (следует избегать многословия, правила должны быть лаконичными и доступными всем обучающимся);
- быть экономными по времени и направленными на решение определенных учебных задач (игра ради игры на уроке не допустима);
- быть «управляемыми» (не сбивать заданный темп учебной работы на уроке и не допускать ситуации, когда игра выходит из-под контроля и срывает все занятие);
- снимать напряжение урока, нивелировать часть психологического стресса при общении;
- оставлять учебный эффект на втором, часто неосознанном плане, а на первом, видимом месте всегда реализовывать игровой момент (для обучающихся игра – в первую очередь, увлекательное занятие: языковой материал усваивается незаметно, но вместе с тем возникает чувство удовлетворения);
- не оставлять ни одного ученика пассивным или равнодушным,
- стимулировать активность обучающихся.

Игровая деятельность в процессе обучения выполняет следующие функции:

1. *Обучающая функция* заключается в развитии памяти, внимания, восприятии информации, развитии внеучебных умений и навыков.
2. *Воспитательная функция* заключается в воспитании такого качества как внимательное, гуманное отношение к партнеру по игре; Учащимся вводятся фразы-клише речевого этикета для импровизации речевого общения друг к другу на иностранном языке, что помогает воспитанию такого качества, как вежливость.
3. *Развлекательная функция* состоит в создании благоприятной атмосферы на уроке, превращение урока в интересное и необычное событие, увлекательное приключение, а порой и в сказочный мир.
4. *Коммуникативная функция* заключается в создании атмосферы иноязычного общения, объединении коллектива учащихся, установление новых эмоционально-коммуникативных отношений, основанных на взаимодействии на иностранном языке.
5. *Релаксационная функция* - снятие эмоционального напряжения, вызванного нагрузкой на нервную систему при интенсивном обучении иностранному языку.
6. *Психологическая функция* - состоит в формировании навыков подготовки своего физиологического состояния для более эффективной деятельности.

7. *Развивающая функция* направлена на гармоничное развитие личностных качеств для активизации резервных возможностей личности [3].

В игре все равны. Она посильна практически каждому ученику, даже тому, кто не имеет достаточно прочных знаний в языке. Более того, слабый в языковой подготовке ученик может стать первым в игре: находчивость и сообразительность здесь оказываются более важными, чем знания в предмете. Чувство равенства, атмосфера увлеченности и радости, ощущение посильности заданий - все это дает возможность ученику преодолеть стеснительность, мешающую свободно употреблять в речи слова чужого языка, снижает боязнь ошибок, и благотворно сказывается на результатах обучения. В игре все «понарошку», есть возможность спрятаться за маску кого-то другого, т.е. снять с себя ответственность за допущенные ошибки и представить ситуацию в свете того, что «я - это не я, а герой, которого я изображаю». В этом случае снимается часть психологического стресса при общении. Языковой материал усваивается незаметно, а вместе с тем возникает чувство удовлетворения.

Игровые методы обучения используют различные способы мотивации:

1. Совместное решение игровых задач стимулирует межличностное общение и укрепляет отношения между учащимися (мотивы общения).

2. В игре учащиеся могут постоять за себя, свои знания, свое отношение к деятельности (моральные мотивы).

3. Каждая игра имеет близкий результат (окончание игры) и стимулирует учащегося к достижению цели (победе) и осознанию пути достижения цели. В игре учащиеся изначально равны, а результат зависит от самого игрока, его личностных качеств. Обезличенный процесс обучения в игре приобретает личностную значимость. Ситуация успеха создает благоприятный эмоциональный фон для развития познавательного интереса. В игре есть таинство – неполученный ответ, что активизирует мыслительную деятельность ученика, толкает на поиск ответа (познавательные мотивы).

В играх учащиеся достигают целей различных уровней:

На первом уровне происходит удовлетворение от самого процесса игры. В данной цели отражена установка, определяющая готовность к любой активности, если она приносит радость.

На втором уровне достигается функциональная цель, связанная с выполнением правил, разыгрыванием сюжетов, ролей.

На третьем уровне учащиеся достигают педагогической цели, решая игровые задачи. Именно на этом уровне происходит усвоение новых слов иностранного языка, использование лексики в речи.

Решая игровые задачи, учащиеся достигают педагогической цели, сами того не осознавая. Играя в лингвистическую игру, учащиеся концентрируют свое внимание над конкретными задачами, стоящими в игре, а результатом их деятельности будет усвоение новой лексики, общение на иностранном языке, формирование вторичной языковой личности [4].

Лексические игры преследуют следующие цели:

- познакомить учащихся с новыми словами и их сочетаниями;
- тренировать учащихся в употреблении лексики в ситуациях, приближенных к естественной обстановке;
- активизировать речемыслительную деятельность учащихся;
- развивать речевую реакцию.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИГРЫ.

Здесь представлена серия интересных игр, направленных на запоминание лексики.

1. Расшифруй слова
2. Змейка
3. Опиши картинку

5. Кто есть кто
6. Ребусы
8. Мини сочинение
9. Найди ошибку
10. Вычеркни лишнее слово
11. Составь слово из двух половинок
12. Составь предложения по таблице
14. Заполни пропуски словами
15. Кроссворд

Подвижные игры (зарядка, игра в животных, игры на внимание.)

Например, заготавливается заранее комплект всех букв алфавита на карточках. На уроке учитель раздает карточки учащимся. Затем называет какое-то слово, например, «ball». Учащиеся, имеющие карточки с названными буквами, должны выйти к доске и стать таким образом, чтобы получилось слово.

Игры-соревнования (дети делятся на группы и выполняют различные задания). Например, можно на доске написать какое-либо слово. По возможности оно должно быть подлиннее. Например, blackboard. Учитель вызывает учащихся из разных команд, они должны написать слова, начинающиеся с букв данного слова. Они пишут по вертикали.

Игры с мячом

Например, учитель бросает мячик и в это время называет слово по-русски или же по-английски. Учащийся должен перевести и бросить мяч другому ученику, задав при это слово по теме, которую сейчас проходят.

Многие учебные курсы для начальной школы вводят песенный материал как естественную часть при изучении тех или иных лексических тем.

На уроках часто применяются карточки с изображением лексических единиц. Проводятся различные виды игр с демонстрационным и раздаточным материалом: покажи и назови, разложи в заданном порядке («Паровозик»), поменяй местами, «Чего не стало?».

Игры можно использовать в начале или в конце урока для того, чтобы разделить урок на две части, снять напряжение, что решается по усмотрению учителя. Важно чтоб работа приносила положительные эмоции и пользу, а, кроме того, служила действенным стимулом в ситуации, когда интерес и мотивации детей к изучению иностранного языка начинает ослабевать.

Вот к чему я стремлюсь, играя с моими учениками.

Простота объяснений. Правила игры должны быть просты. Я думаю, лучше всего объяснить правила игры на родном языке учеников, а оставшееся время потратить на саму игру.

Отсутствие дорогих и сложных материалов для игры.

Универсальность. Я люблю игры, которые можно легко подстроить под количество, возраст и уровень знаний учеников.

Таким образом, все виды игр, соответствующих данным требованиям, я стараюсь использовать в своей практике, и могу сделать вывод, что они способствуют расширению знаний, умений, и навыков, общего кругозора учащихся, развивают внимание, память, мышление, воображение и другие психические процессы ребенка, повышая его мотивацию к обучению.

Список литературы:

1. Верещагина, Рогова. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях. М., 2002г. – С.224
2. Эльконин Психология игры.- М.: Владак, 1999. – С.360
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранному языку в школе. М., Просвещение, 2004г.

4. Стронин М.Ф. Обучающие игры на уроке английского языка. М., Просвещение, 2002г. – С.111

ОӘЖ 372.881.1

ЛЕКСИКАНЫ БЕКІТУ МАҚСАТЫНДА ОЙЫН ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Идрискалиева С.К.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** баяндама оқу орындарында тілдерді оқыту үдерісінде ойын әдістері мен тәсілдерін пайдалану мәселелеріне арналған. Ойын баланың, жасөспірімнің дене, ақыл-ой және адамгершілік тәрбиесінің маңызды құралдарының бірі болып табылады, ол оның қызметін белсендіруге көмектеседі, танымдық белсенділікті, байқағыштықты, назар аударуды, есте сақтауды, ойлауды, шығармашылық қиялды дамытады, оқылушыға қызығушылығын қолдайды, шаршауды жояды, яғни оқыту процесін балалар үшін қызықты етеді.*

***Кілт сөздер:** ойын әдістері, оқыту, тәрбие құралдары, оқыту процесі, адамгершілік тәрбие, іс-әрекет, есте сақтау, ойлау.*

УДК 81.373

БАШКИРСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ИСТОРИЯ СОВРЕМЕННОСТЬ (ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ)

Самситова Л.Х., Тулумбаев В.З.

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы,
Уфа, Россия

***Аннотация.** В данной статье автор прослеживает историю применения латинского алфавита в башкирской письменности. Также анализируются преимущества и недостатки перехода башкирского алфавита с арабского на латиницу, с латинского на кириллицу.*

***Ключевые слова:** алфавит, письменность, арабская письменность, латиница, кириллица, межнациональный язык, лингвокультурология.*

Первые лексикографические работы по башкирскому языку относятся к концу XVIIIвека [Ишбердин, 1986: 11 – 18; Баишев, 1982: 117, 118; Суфьянова, 1998: 11, 12]. Лексические материалы башкирского языка были включены в«Сравнительныесловаривсеязыковинаречий, собранных десницеюВсевысочайшей особы» (1787 – 1798 гг.). Первым словарем башкирского языка считается рукописный «Перевод слов на башкирский язык» М.Бикчурина, датируемый 80-ми годами XVIIIвека. Этот русско-башкирский словарь содержит перевод 560 русских слов на башкирский язык, при этом переводы приводятся на русской и арабской графике [Ишбердин, 1986: 11]. В настоящее время известны пять словарей, составленные М.Бикчуриным. Два из них двуязычные: русско-башкирский (360 слов) и русско-чувашский (286 слов), а остальные три многоязычные: русско-арабско-персидско-мишарский (357 слов), русско-хивинско-бухарско-киргизско-мишарский (277 слов), русско-черемисско-чувашско-мордовский (357 слов).

В 1869 году в Казани была издана книга Мирсалиха Бикчуринна «Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана» со словарем, который составлен по тематическому принципу. В нем сначала даются алфавиты и правила чтения поназванным языкам: арабскому, персидскому и татарскому. Слова расположены в виде таблиц, это наглядно показывает лексические отличия башкирского языка от татарского. Например: *тат. абый–башк. азай, тат. түтәй– башк. апай, тат. борон– башк. танауи* др. На всех языках приведены наиболее употребительные фразы и нравоучительные изречения для перевода, примеры для чтения. На башкирском языке дан текст народной сказки «*Батыр батиша әкиәте*» («Сказка о смелом царе»). Даются также русско-персидско-татарские слова, расположенные по тематике, а в сносках указаны отдельные слова, которые по-разному произносятся у башкир и киргизов. Следующий раздел составлен в виде диалога по урокам на русско-персидско-татарских языках, а уроки подготовлены по определенной тематике, даны прописи на всех трех языках [Суфьянова, 1998: 11, 12].

В конце XIX века вышли в свет два сравнительно больших словаря, составленные В.В. Катаринским при участии и помощи М. Куватова «Краткий русско-башкирский словарь» (Оренбург, 1893) и «Башкирско-русский словарь» (Оренбург, 1899). Эти словари положили начало более основательному знакомству с башкирским языком. Здесь звуки башкирского языка изображаются русскими буквами. Для обозначения чисто башкирских звуков сделаны «необходимые изменения», то есть применены дополнительные знаки. В русско-башкирском словаре слова расположены по темам: человек, родство, занятия, местоимения, учебные вещи, одежда и белье и др. (всего 43 темы). К словам даны только переводы: *бумага – язу, тетрадь – тетрадъ, теккән язу* и т.д.

Второй словарь В.В. Катаринского является наиболее полным словарем дореволюционного периода и включает в себя около 2500 башкирских слов. В этом словаре слова даны по алфавиту, производные слова приводятся в одном гнезде с корневым. Например: *колын – жеребенок, колына – ожеребиться, колын бәйлә – привязать жеребенка* (когда доят кобыл, башкиры жеребят привязывают). Все значения даются подряд: *арка – спина, опора, покровительство, хребет горы*. Ко многим словам приведены примеры, иногда в качестве примера приводятся и пословицы башкирского народа. В словаре слова не только переводятся на русский язык, иногда дается их толкование, объяснение: *корот – сыр башкирский* в виде шариков и т.д. Глаголы даются в форме повелительного наклонения: *һоғон – брать в рот чего-нибудь горстями* (башкиры делают так во время угощения гостей бишбармаком).

К заимствованным словам из русского языка дана этимология: *көршөк [рус] горшок* и т.д. Если у заглавного слова имеются варианты, то автор дает их рядом с основным в скобках: *икмәк (шмәк) – печеный хлеб, каравай*. Катаринский в словаре старался отразить особенности живого разговорного языка башкир, а в толкованиях характеризовал особенности их быта, обрядов, национальные традиции, что в какой-то мере закладывало основы современных культурологических словарей.

В 1869 – 1871 годах доцент восточного факультета Санкт-Петербургского университета Л.З.Будагов издал «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских с переводом их на русский язык». В словаре имеются ценные сведения и по башкирской лексике. В сравнении даются слова, употребляющиеся в башкирском языке с пометой *баш.* или *башк.* Все слова расположены по корням, а производные слова даются в одном гнезде с производящими. Здесь представлены географические названия, имена собственные, слова, обозначающие некоторые реалии быта и обычаи тюркских народов. Как и в словарях В.В.Катаринского, так и в данном словаре встречается безэквивалентная лексика башкирского языка. Например: *башк. кашмау – головной убор башкирок, унизанный бисером, а свех бисера серебряными и золотыми монетами или просто оловянными кружочками; сзиди кашмау, вдоль по спине висит какая-нибудь материя, унизанная также бисером и монетами. Свех*

кашмау – кәләпұш, остроконечная шапочка, также унизанная. У незамужних голова покрывается только платком.

Башкирская лексика также включена в словарь академика В.В.Радлова «Опыт словаря тюркских наречий». Этот словарь начал издаваться в 1895 году в Санкт-Петербурге и был высшим достижением тюркской лексикографии по богатству материала и его систематизации.

После Октябрьской революции и образования Башкирской АССР, когда встал вопрос о введении башкирского языка в государственную практику, в печать, литературу и школьное обучение, разработка его литературных норм, выявление и систематизация всех возможностей языка, в том числе лексических, становится неотложной задачей. Осуществление ее затруднялось тем, что башкирский язык никогда не функционировал в качестве письменного языка. Башкиры в течение нескольких веков пользовались языком «тюрки» и признавали его своим письменным литературным языком. Теперь необходимо было создать новый письменный язык, основанный на собственно башкирском. Однако «тюрки», отработанный в определенной степени как письменный язык, имеющий в этом качестве более или менее сложившиеся лексические, грамматические и стилистические нормы, не мог быть игнорирован совершенно. Он, наряду с башкирским народным разговорным языком и достаточно хорошо отработанным в литературном отношении языком эпического фольклора, лег в основу башкирского литературного языка [Бишев, 1982: 117].

Границы функционирования создаваемого башкирского письменного литературного языка сильно расширились. Для удовлетворения новых требований необходимы были новые средства языка, и потребность в этих средствах прежде всего ощущалась в области терминологии. Поэтому первые лексикографические работы, появившиеся в первой половине 20-х годов, терминологические словари. «Потребность в этих словарях была настолько велика, что печатали их по мере готовности частями в республиканских газетах и журналах, не дожидаясь полной разработки» [Там же: 118].

Для того, чтобы собрать богатую и своеобразную лексику башкирского языка, была организована серия экспедиций, составлены словари отраслевой лексики. В 1924 году в журнале «Белем» был опубликован словарь Г. Вильданова «Башкорт лөгәте», а в 1926 году вышел «Башкорт лөгәте» (Уфа, 1926) Н. Тагирова.

С точки зрения современной башкирской лингвистики оба словаря являются диалектными, но в них получили отражение многие архаические структурно-семантические особенности башкирской лексики, поэтому они по сей день не потеряли научной ценности [Ишбердин, 1986: 18].

В 1927 году вышел словарь Г. Вильданова «Эшатамалары». В последующие годы было издано более тридцати башкирско-русских и русско-башкирских терминологических словарей по математике, физике, медицине, химии, ботанике, а также словари юридических, этнографических терминов и т.д. Эта работа продолжается и в настоящее время, особую остроту она принимает в связи с принятием в Республике «Закона о языках», согласно которому башкирский язык получает статус государственного языка Республики Башкортостан.

Первым двуязычным словарем был «Русско-башкирский словарь» Г.Р. Каримовой под редакцией Н.К. Дмитриева (Уфа, 1942). Словарь оказался очень компактным и удобным лексикографическим пособием и вследствие большого спроса был переиздан (М., 1954).

Первый большой двуязычный словарь под редакцией Н.К. Дмитриева, К.З. Ахмерова, Т.Г. Баишева был издан в 1948 году, авторами словаря являются: К.З. Ахмеров, Т.Г. Баишев, А.М. Бикмурзин, Мажит Бурангулов, Г.И. Ишбулатов, А.Ш. Кутушев, А.И. Харисов, Махмут Хафизов. Данный лексикографический труд имел большое значение в культурной жизни Башкирии и сыграл определенную роль в нормировании лексики башкирского литературного языка.

В истории башкирской лексикографии большое место занимает «Башкирско-русский словарь» (М., 1958), включающий 22 тысячи слов. Словарь вышел под редакцией К.З. Ахмерова, Т.Г. Баишева, Г.Р. Каримовой, А.К. Юлдашева. Составителями словаря являются: К.З. Ахмеров, Т.Г. Баишев, А.М. Бикмурзин, У.М. Яруллина, Б.С. Саяргалиев, Р.Н. Терегулова.

Новый «Русско-башкирский словарь» был издан в 1964 году (46 000 лексических единиц), авторами словаря являются Т.М. Гарипов, З.К. Ишмухаметов, М.Л. Рафиков, У.М.Яруллина. Словарь издан под редакцией К.З. Ахмерова.

Одним из больших двуязычных словарей является «Башкирско-русский словарь», где ответственным редактором является З.Г. Ураксин (М., 1996). Словарь содержит более 40 тысяч слов, 32000 заглавных слов. В основу словаря положен принцип нормативности, то есть слова имеют нормативную характеристику, унифицирована орфография ряда слов и слово форм

Абсолютное большинство слов и фразеологизмов снабжено цитатами. Шире, чем в предыдущих словарях, представлены продуктивные неологизмы, наиболее употребительные заимствования, общественно-политическая и научно-техническая, безэквивалентная лексика и терминология. При башкирских реалиях и понятиях, не имеющих русских эквивалентов, дается пояснительный перевод. Например: *ент* – вид пищи из размельченного сухого творога с сахаром. В других случаях значение слова объясняется способом транслитерации, в скобках дается пояснительный перевод: *елән* – зиян (верхняя легкая одежда на подкладке и без застёжки в виде халата без воротника; женская шьётся в талиго, иногда украшается монетами и вышивками; мужская – без сложных украшений).

Этот же словарь переиздан в 2005 году под редакцией академика З.Г. Ураксина (Уфа, 2005, т. 1. А – О, 808 с.; т. 2. П – Я, 680 с.), составителями являются И.М. Агишев, А.Ф. Гиндуллина, Г.Д. Зайнуллина, З.К. Ишмухаметов, С.Ф. Миржанова, Ш.В. Нафиков, З.А. Сиразетдинов, Н.Ф. Суфьянова, З.Г. Уразбаева, З.Г. Ураксин, Р.Н. Хадыева. Словарь содержит 60 тысяч слов современного русского литературного языка. Основную часть словаря составляют наиболее употребительные слова; включена также разговорная и просторечная лексика, фразеологические выражения и активная часть научной терминологии.

Еще в 20 – 30-е годы башкирские ученые начали исследовать говоры башкирского языка, более целенаправленный характер эта работа приняла после 50-х годов. Для определения нормы литературного словоупотребления необходим анализ всей лексической системы общенародного языка и тщательный отбор соответствующей лексики. С этой целью был составлен трехтомный словарь говоров башкирского языка: «Башкорт һейләштәренең һүзлеге». Т.1. Кенсығыш диалект / Төз: Н.Х. Мәксүтова, Н.Х. Ишбулатов, С.Ф. Миржанова, С.Г. Филманова / Н.Х. Мәксүтова һәм Н.Х. Ишбулатов редакцияһында. – Өфө, 1967. В 1970 году вышел II том (южный диалект), в 1987 году – III том (западный диалект).

Создание двуязычных словарей, расширение круга лингвистических исследований дали возможность разработать ряд специальных словарей: аспектных, фразеологических, ономастических, терминологических, орфографических, этимологических, лингвокультурологических и др.

Наряду с академической лексикографией в последние годы можно отметить становление в Башкортостане учебной лексикографии – теории и практики составления учебных словарей. К таким словарям можно отнести следующие словари: К.З.Ахмеров Орфографический словарь башкирского литературного языка. Для начальной школы. 2-е изд. – М., 1952; В.И.Хажин Орфография һүзлеге. I – III кл. укыусылары осон кулланма. – Өфө, 1978; «Русско-башкирский учебный словарь» / Авторы-составители: Л.Г.Саяхова, З.Г.Сахипова, З.Г.Ураксин, Ф.Ф.Асадуллина. – Уфа, 1986. Словарь переиздан в 1997 году; Р.Ф.Азнағолов Башкорт теленең орфография һүзлеге. Урта мәктәп укыусылары өсөн

кулланма. – Өфө, 1988; А.Ф.Гиндуллина, Р.Х.Каримова Русско-башкирский учебный ситуативный словарь фразеологических единиц. – Уфа, 1992; Р.Ф.Азнағолов Башкортсара русса мәктәп һүзлеге. – Өфө, 1993; З.Г.Ураксин Краткий русско-башкирский словарь. – Уфа, 1994; З.Б.Муллюкова, З.М.Ганеева, С.Т.Мунасипов Учебный немецко-русско-башкирский словарь. – Уфа, 1996; Л.Г.Саяхова, З.Г.Ураксин, Д.М.Хасанова Русско-башкирский иллюстрированный тематический словарь. – Уфа, 1998 и др.

Особо нужно отметить толковый словарь башкирского языка в двух томах под руководством А.Г. Баишева, вышедший в 1993 году «Башкорт теленең һүзлеге» / Авт. И.М.Агишев и др./Ред. кол. А.Г.Бишев и др.

Толковый словарь башкирского языка «Башкорт теленең һүзлеге» ставит задачу полно отразить лексическое богатство собственно башкирского языка, определить границы литературного словоупотребления и раскрыть значения слов и фразеологизмов. Наряду с этим в словнике словаря определенное место занимают диалектизмы, арабские, персидские заимствования – устаревшие и книжные слова. В словарь включены также общеизвестные, употребительные термины, производные формы слов с регулярными словообразовательными аффиксами и т.д.

Большим достижением науки является толковый словарь башкирского языка «Башкорт теленең академик һүзлеге» в 10 томах под редакцией доктора филологических наук, профессора, члена-корреспондента АН РБ Ф.Х. Хисамитдиновой (2011 – 2016 гг.).

Академический словарь башкирского языка является первым в истории башкирской лексикографии толково-переводным словарем. Словарь в основном включает в себя общераспространенные слова и фразеологизмы современного башкирского языка. Кроме этого, в словарь включены наиболее распространенные диалектизмы, устаревшие и новые слова, народная и научная терминология, а также имена собственные, имеющие более широкое употребление. Толкование слов и фразеологических единиц дается на башкирском языке с переводом на русский язык. Заглавные слова переводятся на русский, английский и турецкий языки.

Предлагаемый словарь призван стать наиболее полным по охвату многовекового богатства лексики и фразеологии башкирского языка, разработке их значений и переводу, по раскрытию возможностей словоупотребления, литературно-нормативным оценкам слов и выражений.

Толковые словари имеют большое значение в культурной жизни любого народа, обобщают достижения языкознания, лексикографии и являются базой для дальнейшего развития национальной культуры. Названные словари определяют новые перспективы в развитии башкирской лексикографии.

В 1996 г. издан словарь «Башкортостан. Краткая энциклопедия», где главным редактором является Р.З. Шакуров. Этот словарь является первой энциклопедией о республике. Здесь отражается все: природа, население, исторические очерки, народное хозяйство, наука, народное образование, башкирская литература, фольклористика, здравоохранение, философская мысль, религия и церковь, архитектура, культура и искусство, книгоиздательское дело и полиграфия, периодическая печать, радиовещание и телевидение, туризм, международные связи.

Данный словарь является неопределимым источником знаний о Башкортостане. Читатель может узнать все, что его интересует по истории, природе, культуре Башкортостана.

Более дополненным вариантом данного словаря является «Башкирская энциклопедия», выпущенная под редакцией М.А. Ильгамова (Уфа, 2005 – 2017 гг.). Она состоит из 7 томов и включает свыше 17 тыс. статей, треть которых биографические. В энциклопедии содержатся статьи о странах мира и субъектах Российской Федерации, с которыми Башкортостан имеет исторические, экономические и культурные связи; о районах и населенных пунктах Республики Башкортостан; о географических объектах (горах, реках, озерах и др.); об отраслях экономики; о предприятиях, учреждениях,

организациях; о важнейших исторических событиях; о народах республики. Приводятся подробные сведения о культуре и быте башкир. Освещаются вопросы образования, науки, литературы, искусства.

Материалы данного нами обзора башкирской лексикографии свидетельствуют о том, что современные типы словарей, в том числе словарь безэквивалентной лексики, подготовлены всем предшествующим опытом разработки теории и практики составления словарей башкирского языка. К какому бы словарю мы ни обратились, во всех словарях встречаем безэквивалентную лексику башкирского языка, то есть реалии и понятия, связанные с культурой и понятийной языковой картиной мира башкирского народа. Они даны не в полном объеме, но все-таки они есть и их нужно было собрать, дополнить материалами, извлеченными из текстов художественной и научной литературы, чтобы представить как особый пласт лексики, как единое системно организованное целое. С этой целью нами был составлен словарь безэквивалентной лексики башкирского языка «Реалии башкирской культуры», который стал основой для дальнейших исследований по данной проблеме.

Список литературы:

1. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка / Отв. ред. З. Г. Ураксин. – М., 1986. – С. 11 – 18.
2. Бишшев А.Г. Проблемы лексикографии // В научном поиске / Отв. ред. Х.Ф. Усманов. – Уфа, 1982. – С. 117, 118.
3. Суфьянова Н.Ф. Проблема многозначности в башкирском языке и ее лексикографическая разработка. – Уфа, 1998. – С. 11, 12.

ӘОЖ 81.373

БАШҚҰРТ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАН ТАРИХЫ (ЛИНГВОМӘДЕНИ СӨЗДІКТЕРДІ ҚҰРУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ)

Самситова Л. Х., Тулумбаев В. З.

М. Ақмолла ат. Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Ресей

***Аннотация.** Бұл мақалада автор башқұрт жазуында латын әліпбиін қолдану тарихын қарайды. Сондай-ақ башқұрт әліпбиінің араб әліпбиінен латын әліпбиіне, латын әліпбиінен кириллицаға ауысуының артықшылықтары мен кемшіліктері талданады. Лингвомәдени сөздіктер құруда графикалардың тарихын зерттелуі қарастырылған.*

***Түйінді сөздер:** алфавит, жазу, араб жазуы, латын, кириллица, ұлтаралық тіл, лингвомәдениеттану.*

УДК 811.512

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПАРНЫХ СЛОВ В ОБЩЕМ И ЧАСТНОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Зулаева В.Д., Шурунгова Б.А.

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б.Городовикова, г.Элиста

Аннотация: в данной статье рассматриваются парные слова с точки зрения лексико-грамматических особенностей их употребления. При характеристике парных слов особое внимание уделяется отношению значений компонентов к значению парного слова.

Ключевые слова: лексикология, парные слова, компоненты, синонимы, удвоения, сложные слова.

Парные слова относятся, с одной стороны, к лексикологии, создавая новые понятия или новые оттенки понятий, тем самым пополняя лексический состав языка. А с другой стороны, при образовании парных слов используется синтаксический прием сочинительного соположения для образования новой лексической единицы. Но вместе с тем между сочетающимися компонентами парных слов нет никаких синтаксических отношений, то есть они не определяют и не дополняют друг друга. Следовательно, парные слова представляют собой особый тип лексической единицы, обладающий присущими только им свойствами.

Парные слова характеризуются единством целого комплекса критериев, а именно: семантического, фонетического, морфологического и синтаксического, которые находятся в тесном взаимодействии друг с другом.

Венгерский ученый Л.Беше [1], который использовал главным образом материалы калмыцкого языка из словаря Г.И.Рамstedта, отмечает, что в морфологическом отношении производный компонент есть измененное повторение основного компонента. Производный компонент, который самостоятельно не употребляется, выступает в постпозиции основного компонента.

Однако то, что Беше считает парными словами, является по существу неполными повторами, т.е. первый компонент - самостоятельное слово + его неполный повтор, последний выражает значение "и так далее", "и тому подобное". И, пожалуй, автор прав, считая парные слова такого типа промежуточной категорией между простыми словами и такими сочетаниями как *ах - дү,эк- эцк, элгн- садн*, которые он характеризует как "сочинительно-сложные" слова.

В своих работах А.А.Дарбева привела последовательное различие между парными словами и удвоениями, которое состоит в «структурно-семантических признаках». « Парные слова образуют, - пишет А.А.Дарбева, - преимущественно новое понятие с обобщенным значением, состоящим из суммы значений обоих компонентов» [2]. Детально рассмотрены различного рода удвоения, которые подразделены на следующие типы: полное удвоение типа бур. «булэг булэг» - кучки, группы, удвоения с фонетическими вариациями: удвоения с анлаутно-фонетической вариацией /АФВ/ типа монг. «гэр мэр» - дом и прочие домашние постройки, удвоения с нефункциональным чередованием гласных типа бур. «хуушан хаашан» - всякое старье, удвоения с морфологическими вариациями типа бур. «гуй гуй гоор» - все бегом, бегом; частичное удвоение типа монг. «шав шар» - желтый-прежелтый. Удвоения с АФВ отличаются от парных слов «как по структуре, так и по лексико-грамматическому значению». [2].

В настоящей статье мы бы хотели рассмотреть только парные слова, которые являются чаще всего существительными, реже прилагательными, глаголами. Хотелось

бы отметить, что парные слова ничем не отличаются внешне от таких сочетаний, которые являются также сложными словами, как калм. «*һал шил*»- *рентген, луна, где «һал»- огонь, « шил» - стекло, « хан хулсн» - бамбук, где «хан» -хан, « хулсн» - камыш, «нарн цецг» подсолнух, где « нарн» - солнце, « цецг» - цветок, «темән үүлн» - кучевые облака, где «темән» - верблюд, « үүлн» - облако. Еще более показательны сравнения примеров с одним общим компонентом: «*шора-тоосн» - пыль, «шора» - пыль, «тоосн» - мелкая пыль и «шора шуурһн» - пыльная буря, «үй хай» - суставы и «үй куукн» - двоюродная сестра по отцовской линии, «көл һар» - конечности (ноги, руки) и «көл хур» - коротковременный дождь, «ааһ- шаңһ»- утварь «ааһ» - чашка, «шаңһ» - ковш и «ааһ цә» - чашка чая, «һазр усн» - родные места, родной край, букв; «земля, вода». Приведенные здесь примеры представляют собой сложные слова, независимо от того, являются ли они сочетанием слов или парными словами. Отличить их по внешним формальным признакам часто невозможно, тем более, что в монгольском и бурятском они пишутся раздельно, в калмыцком - через дефис только синонимичные парные слова.**

Компоненты этих сочетаний также являются именами существительными, стоят в одном и том же падеже, связаны между собой путем синтаксической связи примыкания, фонетически произносятся как единый компонент без интонации перечисления, характерной для однородных членов, в предложении выступают как один член предложения, и, как правило, вставить слово между компонентами сочетания бывает трудно или невозможно.

При характеристике парных слов особое значение представляет отношение значений компонентов к значению парного слова, в целом. По степени семантической близости или однородности компонентов, характеру их участия в формировании нового понятия, самостоятельности употребляемости компонентов можно выделить в монгольских языках следующие группы парных слов:

1. Парные слова, компоненты которых являются синонимами.

Существенно важной стороной, благодаря чему сочетание двух слов становится парным словом, является семантическая однородность компонентов парного сочетания. Естественно, наиболее однородными в семантическом отношении могут быть компоненты сочетания, которые выступают как синонимы. Однако синонимами являются, с одной

стороны, семантически тождественные (совпадающие по значению) слова, с другой, - близкие или сходные по значению слова, последние отличаются друг от друга либо оттенками значения, либо стилистической окраской. Например: калм. «*шора-тоосн»* пыль, «*шора»* - пыль, земля, «*тоосн»* - пыль, пылинка, «*тоорм-тоосн»* или «*тоосн-тоорм»*- пыль, «*тоорм»* - вихревая пыль, пыльная мгла, «*хулха-була»* - воровство, кража, «*хулха»*- воровство, кража, «*була»* - нечистое (преступное) дело, «*унг-тохм»* - происхождение (этническое), поколение, «*унг»* - корень, происхождение, «*тохм»* - род, «*хог-бог»* - мусор, отбросы, отходы, «*хог»* - мусор, сор, «*бог»* - мусор, сор, «*керг-үүл»* - дела, деяние, деятельность, «*керг»* - дело, «*үүл»* - дело, деяние, действие, «*ооср-буч»* - веревка-крепление (для юрты), «*ооср»* - веревка, «*бүч»* - шнурок, тесьма, повязка

К группе парных слов, образуемых синонимами, относятся и парные слова, один из компонентов которых, чаще всего второй, является неэтимологизируемой основой. Например, калм. «*үнр-танр»* - *запахи (любые), зловонье, « танр»* - не этимологизируется, но воспринимается как тождественное по своему значению с первым компонентом «*үнр»*- *запах*, сочетание же этих парных компонентов придает их общему понятию еще и оттенки, означающие и «зловонные запахи». «*Хулха-зелка»* - *воровство, кража, «хулха»* - *кража, воровство, хищение*’, а «*зелкв»* - выступает как синоним слова «*хулха»* только при табуировании последнего. «*Хувцн-хунр»* - *одежда, платье, «хувцн»* - *одежда, « хунр»* - самостоятельно не употребляется, хотя исторически оно употреблялось в значении «одежда».

2. Парные слова, компоненты которых являются антонимами.

Образование парных слов из антонимов характерно в основном монгольскому и бурятскому языкам и в меньшей степени калмыцкому. В калмыцком языке такие парные слова образуются редко, в определенном контексте. Например, «*му сэн*» - качество, из «*му*» - *плохой* и «*сэн*» - *хороший*

3. Парные слова, компоненты которых выражают части целого.

Наиболее частым является образование парных слов из компонентов, которые выражают частные проявления общего понятия. Например: «*Көл-һар*» или «*һар-көл*» - *конечности*

букв, «*көл*» - *нога, ноги*, «*һар*» - *рука, руки*, «*өтн-хорха*» - *черви, насекомые*, букв.: «*өтн*» - *черви*, «*хорха*» - *насекомые с жесткими надкрыльями, букашки*, «*бичг-тамһ*» - *грамота, грамотность*, букв, «*бичг*» - *письмо*, «*тамһ*» - *печатать, штамп*, «*балта-шикр*» - *сладости*, букв.: «*балта*» - *пряник, печенье*, «*шикр*» - *сахар*.

Как видно из приведенных примеров и их не всегда полных переводов на русский язык, парные слова, образованные путем сочетания основ, отражающих частные проявления общего понятия, выражают уже не сумму значений составных компонентов, и не простое множество их содержания, а более обобщенное понятие, вытекающее из двух компонентов, но уже выходящее за рамки суммы их первоначальных значений. Причем парные слова могут передавать и обобщенную часть наиболее общего понятия.

4. Парные слова, один из компонентов которых выражает общее или целое, а другой - частное. Иногда компонентами парного сочетания являются слова, одно из которых выражает общее понятие, а второе входящее в него частное понятие, вместе же они выражают собирательную множественность. Например, «*цаг-болзг*» - *распорядок времени, сроки*, «*цаг*» - *время (вообще)*, «*болзг*» - *срок, определенный промежуток времени*, «*орн-нутг*» - *страна, государство*, букв, «*орн*» - *страна, государство*, «*нутг*» - *родное место (кочевье)*. К этой же группе также можно отнести и парные слова, значения которых отклонены от значения составляющих их компонентов и идеоматизировались. Например: калм. «*хорха-меклә*» - *мелочь, мелкие предметы*, «*Бодницас хорха-меклә үлдж*», *от картофеля осталась одна мелочь*, букв, «*от картофеля остались букашки-лягушки*», «*хорха*» - *букашки, жесткокрылые жуки*, «*меклә*» - *лягушки*. Однако, возможно, что решающую роль в формировании значения этого парного сочетания играет переносное семантическое значение первого компонента «*хорха*», который имеет еще значение «*мелочь, мелкий*», *дробность, дробный*, например, «*хорха боорцг*» - *мелкий боорцог*, т. е. не все печенье, приготовленное на масле, а только мелкое по величине, обычно в виде подушечных конфет.

5. Парные слова, оба компонента которых имеют самостоятельное употребление. Большинство парных слов в монгольских языках составляют именно такие образования. Например: «*күч-көлсн*» - *труд, работа*, «*күчн*» - *сила, мощь*, «*көлсн*» - *заработок, зарплата*, «*ааһ-сав*» - *посуда*, букв. «*ааһ*» - *чашка*, «*сав*» - *посуда*, «*батхн-бөкүн*» - *мошка, двукрылые насекомые*, букв, «*батхн*» - *муха*, «*бөкүн*» - *комар*, «*бичг-тамһ*» - *грамота*, «*бичг*» - *письмо, письменность*, «*тамһ*» - *печатать. штамп*.

6. Парные слова, оба компонента которых самостоятельного употребления не имеют. Таких слов; естественно, мало, но встречаются. Например: калм.: «*зер-зев*» - *оружие, вооружение*.

7. Парные слова, один из компонентов которых не имеет самостоятельного употребления.

а) Первый компонент отдельно не употребляется. Например: калм. «*зер-земш*» - *овоци, «земш» - означает - плод, фрукт, а в сочетании означает только «овоц»*, «*кес-кевлг*» - *собака – метис (от гончей и дворняжк)*, «*кевлг*» - *имеет значение 'борзая (собака)*.

б) Значительно больше парных слов, второй компонент которых не имеет самостоятельного употребления и обычно не ясно его значение. Например: калм. «*хувц-*

хунр» - одежда, «хулха-зелкә» - кража, воровство, «үй-хай» - конечности, суставы, а также «родственные связи» (по отцовской линии), «сав-сарх» - посуда.

Значения вторых компонентов обычно не ясны. Широкое использование парных слов в качестве терминов [4] обусловлено, по-видимому, емкостью и точностью выражаемых ими понятий.

Список литературы:

1. Bese L. Zwillingswörter in Mongolischen. Acta Orientalia. 1957. Т, VII. Вып. 2-3, с. 199-211.
2. Дарбеева А.А. О дифференцированности парных слов и удвоений в монгольских языках. - Олон улсын монголч эрдэмтний III – гч Их хурал. Улан-Батор, 1978.
3. Пюрбеев Г.Ц. Современная монгольская терминология. М. 1984
4. Бертагаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков. М., 1974.

ОӘЖ 811.512

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ЖЕКЕ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЖҰПТЫҚ СӨЗДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Зулаева В. Д., Шурунгова Б.А.,

Б. Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ.

Аннотация: бұл мақалада оларды қолданудың лексика-грамматикалық ерекшеліктері тұрғысынан жұптық сөздер қарастырылады. Жұптық сөздерді сипаттағанда компоненттер мәндерінің жұптық сөздің мәніне қатынасына ерекше көңіл бөлінеді.

Кілт сөздер: лексикология, жұп сөздер, компоненттер, синонимдер, екі еселеу, күрделі сөздер.

УДК 800

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА СУБТИТРОВ

Кенжегалиева Д.Р.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: статья посвящена проблеме перевода кинофильмов с помощью субтитров. Показана значимость переводческого приема при обучении иностранному языку. Выявлены преимущества и недостатки использования субтитров по сравнению с дубляжем при переводе кинофильмов. Проанализированы лексико-семантические, грамматические и лексико-грамматические трансформации при переводе субтитров на русский язык.

Ключевые слова: субтитры, аудиовизуальный перевод, особенности, субтитрование, кинопродукция, киноперевод, монтажный лист, скрипт.

В настоящее время межкультурных контактов одной из актуальных переводческих проблем является перевод кинопродукции. Так как значительную долю казахстанского видеорынка занимает иностранная, прежде всего западная, кино и видеопродукция. В прокате крайне популярны американские и английский фильмы и сериалы, а телевидение активно закупает художественные сериалы и документальные

фильмы турецкого и корейского производства. Актуальность данной статьи определяется, с одной стороны, большим количеством зарубежных фильмов и сериалов в свободном доступе, с другой стороны – традицией перевода иностранной кинопродукции, а также низким процентом русско или казахоговорящих зрителей, владеющих иностранным языком на уровне, достаточным для понимания иностранных сериалов и фильмов в оригинале.

Процесс перевода кинофильмов существенно отличается от других видов перевода, так как в нем учитываются не только лексические и грамматические правила, но и особенности фонетики, характерные черты культуры определенного народа.

Наиболее распространенными типами киноперевода являются дубляж, закадровое озвучивание и перевод с субтитрами. Перевод кинофильмов с помощью субтитров является отдельным видом перевода, достаточно сложным, но способным вызвать интерес у изучающих иностранный язык. Субтитрирование – это один из старейших способов киноперевода, так как длительное время был единственным доступным видом аудиовизуального перевода из-за технического прогресса. Субтитры являются текстовым сопровождением видео, которое дублирует или дополняет звук фильма или передачи. Обычно в субтитрах отражается речь персонажей. Но субтитры - это не только речь актеров, но и сопутствующая информация о происходящем на экране. В субтитрах, например, может указываться, какая звучит мелодия, кто исполняет музыкальное сопровождение, какие звуки издают герои. Также в субтитрах обычно определено, кто конкретно произносит фразу и другие моменты[1].

Рассмотрим сам термин субтитр. Приставка суб (от лат. Sub) означает «под чем-либо», и корень титр (от фр. Titre) обозначает «пояснение чего-либо. Современное определение данного термина показывает:

- субтитр – надпись на нижней части кадра кинофильма в виде краткого перевода на язык, понятный зрителю;
- субтитр – в кино и на телевидении, надпись под изображением внутри кадра;
- субтитр – надпись в нижней части фильма как запись или перевод персонажей;
- субтитр – надпись, снабжающая информацией фильма для глухих.

Анализ факторов, приведенных выше, логично приводит к выделению двух видов субтитров: первые, воспроизводят речь персонажа на языке, на котором снят фильм (обычно используют при показе фильмов для зрителей с ограниченными способностями); другие, являются переводом фильма на язык, понятный зрителю, т.е. язык, носителями которого являются люди, составляющие зрительскую аудиторию данного кинофильма [2]. При этом, второй вид субтитров, несомненно, представляет для нас интерес с точки зрения практики перевода при обучении иностранному языку. Изучение данного вопроса требует рассмотрение как перевода фильма в целом, так и перевода кинофильмов с помощью субтитров.

Переводчик фильмов готовит текст для дальнейшего дубляжа или закадрового перевода, создания субтитров. Техник перевода бывает много, ведь профессиональные лингвисты, переводя фильм, используют монтажные листы, фрилансеры переводят на слух, расшифровывая видеоряд, печатая текст в файле Microsoft Word. Переводчик фильмов обязан сохранять в секрете свой труд, ведь он первым будет узнавать о сюжете киноновинок.

Если у переводчика есть монтажный лист или скрипт на языке оригинала, то необходимо сверить его с аудиовизуальным материалом, при необходимости исправив ошибки, расшифровав и добавив в текст недостающие элементы. Если такого материала нет, то переводчику необходимо расшифровать и записать текст необходимого аудиовизуального материала.

При субтитровании перед переводчиком встает ряд проблем, связанных не только с основными требованиями к субтитрам, но и с действиями на экране. Основные требования к субтитрам включают в себя следующие:

Отображение субтитра.

Вследствие ряда физиологических особенностей восприятия зрителем информации, а также технических особенностей воспроизведения аудио- и видео материала, создание и размещение субтитров на экране подчиняется следующим требованиям, которые должны учитываться при переводе кинофильма с помощью субтитров на иностранный язык [3].

1. Субтитры располагаются внизу, по центру или слева. Исключение составляют японские, китайские и корейские субтитры, которые могут располагаться сбоку.

2. Количество строк субтитров при одновременном появлении в кадре не должно превышать двух. Это объясняется тем, что текст субтитров не должен перекрывать изображение, особенно это касается телевизионного экрана, размеры которого существенно меньше киноэкрана. В случае, если субтитры состоят из двух строк, они должны быть как можно более равными по длине, так как это более удобно для восприятия.

3. Количество символов мотивируется физическими способностями человека. Среднестатистический зритель читает информацию медленнее, чем она воспроизводится в речи персонажей.

4. Субтитры должны появляться на экране и исчезать синхронно букв строке не должно превышать 40, что звучанием речи. Существует ряд компьютерных программ (например, Aegisub), которые синхронизируют звучание речи и субтитры. Их анализе аудиозвука кинофильма отдельно от изображения и сопоставлении его с субтитрами. Продолжительность показа субтитра на экране зависит от продолжительности звучания речи. Несмотря даже при очень коротких фразах продолжительность показа. Настоящее время действие основано на на это, субтитров не должна резко отличаться от средней продолжительности.

5. Слова, которые интонационно выделены в речи, в субтитрах должны быть выделены графическими средствами (например, курсивом). Также особенности пунктуации субтитров, Я внимание следует уделить употреблению восклицательных знаков и многоточий.

6. При переводе кинофильмов с помощью субтитров переводиться должна вся информация, имеющая прагматическое значение, т.е. информация, влияющая на восприятие рецептором текста перевода и отношение к нему. Например, тексты песен, которые могут быть оставлены без перевода при дубляже, должны быть переведены в субтитрах[4].

Переводчик сталкивается с теми же проблемами при переводе субтитров, что и при переводе обычных текстов. Однако, при работе с субтитрами, перед переводчиком встает проблема стилистических особенностей «скрипта», а также в разнице языковых картинах мира носителей языка оригинала и языка перевода. Поэтому одной из наиболее острых проблем для переводчика являются эквивалентность и адекватность перевода.

Исходя из всего вышесказанного, основная проблема переводчика при подготовке текста к субтитрованию – достичь удобства восприятия субтитров при помощи правильного размера субтитра. Необходимо использовать переводческие трансформации, поскольку наблюдаются две противоположные тенденции: текст оригинала превышает объем текста перевода или текст перевода превышает по объему текст оригинала. Причины данного явления следующие: 1. Русский язык – синтетический, в отличие от аналитического английского, по этой причине в русских словах большее количество слогов, соответственно, объем текста больше; 2. Английскому языку свойственны полные предложения, в том числе и в разговорной речи, в то время как в русском языке используются неполные предложения и эллипсис.

Следовательно, текст перевода может получиться более кратким, нежели оригинал. При подготовке текста перевода для дублирования, необходимо произвести адаптацию текста на разных уровнях, чтобы текст перевода заменил собой текст оригинала, тем самым создавая иллюзию того, что аудиовизуальный текст был изначально создан на языке оригинала. Иногда необходимо полностью перерабатывать текст для создания этой атмосферы. Нельзя не отметить то, что дубляж более требователен к длине фраз и их укладке в речь персонажей.

Целесообразность использования перевода кинофильмов с помощью субтитров обосновывается рядом преимуществ (по сравнению с другими методами перевода): а) Сохранение художественной ценности кинофильма, возможность оценить настоящий голос, манеру, интонации, в то время как дубляж теряет некоторые из этих составляющих, как в силу технических причин, так и из-за низкой квалификации или адаптации актеров, озвучивающих перевод. б) Этот вид перевода позволяет зрителю, обладающему некоторыми языковыми знаниями, самому понять основной сюжет из содержания диалогов, что, несомненно, повышает самооценку и стремление к изучению иностранного языка. в) Фильмы с субтитрами экономически более выгодны, так как требуют вовлечение в процесс перевода меньшего количества людей и, соответственно, такие фильмы выходят на прокат гораздо раньше, чем при дубляже. Среди недостатков можно выделить трудность восприятия. Далеко не каждый зритель способен следить за картинкой на экране и читать текст субтитров внизу кадра. В заключении отметим, что перевод кинофильмов с помощью субтитров является широко распространенным способом перевода. На основании жанровых особенностей субтитров следует учитывать художественный вид перевода, его особенности, а также технические требования к представлению субтитров на экране [7]. В образовательных целях субтитры, возможно, и нужно использовать для практического изучения иностранного языка, основанного на подсознательной реакции человеческого организма следить за строчкой перевода на экране. Не вызывает сомнений то, что живое общение данным методом обучения вряд ли заменит, но в качестве дополнительного языкового практикума по тренировке слуха и контролю посредством текстового перевода, безусловно, представляется полезным и эффективным.

В заключение следует ответить на один важный вопрос: в чем ценность субтитров? Ответ прост: перевод на несколько языков увеличивает зрительскую аудиторию. Будь то кинофильм или авторское видео, они будут доступны для просмотра многим зрителям или пользователям. Кроме того, благодаря процессу интернационализации субтитров отпадает необходимость создавать несколько видео на разных языках. Такие сервисы, как Authôt: Online transcription and subtitling application, Subtitle Workshop, Gnome Subtitles, Ayato 3, Jubler, OmegaT, Aegisub Advanced Subtitle Editor, автоматически транскрибируют и переводят субтитры более чем на 40 языков, предлагают такие дополнительные функции, как проверка орфографии, редактирование, предварительный просмотр и т. д. [6]. Субтитры требуют меньше затрат денег, времени и других ресурсов, подходят для обучения иностранным языкам, не изменяют оригинальную звуковую дорожку, но их целевая аудитория ограничена.

Список литературы:

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: учебное пособие для филологических и лингвистических факультетов вузов. – Санкт-Петербургский гос. ун-т. – 4-е изд., стер. – М.: АКАДЕМИЯ; СПб.: Филологический ф-т СПбГУ, 2010. – 368 с.
2. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. М., 1988. - С. 215.
3. Топер, П.М. Перевод в системе сравнительного литературоведения / П.М. Топер. М. : Наследие, 2000. - С. 254
4. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. – М.: Р. Валент. — 2011. — 410 с.

5. Тюленев С.В. Теория перевода: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2004. – 336 с.
6. https://www.profguide.io/professions/perevodchik_filmov.html
7. <https://www.alba-translating.ru/ru/ru/articles/2019/lyubanets-shilo-kopytich-2019.html>

ОӘЖ 800

СУБТИТРЛЕРДІ АУДАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛЕКТЕРІ

Кенжеғалиева Д.Р.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** мақала субтитрлерді қолдана отырып фильмдерді аудару мәселесіне арналған. Шет тілін оқытуда аударма тәсілінің маңызы көрсетілген. Фильмдерді аударуда дубляжбен салыстырғанда субтитрлерді қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды. Субтитрлерді орыс тіліне аударғанда лексика-семантикалық, грамматикалық және лексикалық-грамматикалық қайта құрылулар талданады.*

***Кілт сөздер:** субтитр, аудиовизуалды аударма, ерекшеліктер, субтитрование, кинопродукция, киноперевод, монтажный лист, скрипт.*

УДК 612. 789

СПОНТАННАЯ РЕЧЬ КАК РАЗНОВИДНОСТЬ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Исанова Л.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** статья посвящена спонтанной речи как разновидности устной диалогической (монологической) речи. Рассматривается ее двойственный характер. Описываются фонетические особенности спонтанной речи, ее структура.*

***Ключевые слова:** речь, общение, языковые средства, просодия, хезитация, синтагма, темп, диалог.*

Разговорная речь - это феномен, существующий главным образом (или исключительно) в рамках устной разновидности этноязыка. При определении функций разговорной речи обычно исходят из того, что её основные функции направлены на удовлетворение непосредственных потребностей повседневного общения людей.

С фонетической точки зрения спонтанная речь может быть представлена как речь с более “размытыми” характеристиками звуковых единиц. Это свойство спонтанной речи связано в первую очередь с тем, что она характеризуется, как речь, подготовленная (чтение, например). Кроме того, в непосредственной речевой деятельности говорящие нередко перебивают себя, повторяя одно и то же слово, вставляя в речь паразитарные звуки, прерывают свою речь непонятной синтаксически и длительной паузой.

Второй причиной фонетической “размытости” спонтанной речи является смысловая избыточность, возникающая за счёт контекста и допускающая большую вариативность фонетических реализаций значимых единиц [1].

Спонтанная речь рассматривается как разновидность устной диалогической (монологической) речи, отличающейся тем, что участники диалога не готовятся к акту общения, не обдумывают заранее того, что намереваются высказать [2]. Спонтанная речь носит как бы двойственный характер. С одной стороны, ей свойственна

неподготовленность (спонтанность), с другой стороны, говорящие пользуются готовыми, закреплёнными в системе языка формами. Выбор этих форм происходит в непосредственном акте общения. Отсюда вытекают и особенности спонтанной речи.

1. В спонтанной речи, как ни в одной другой разновидности речи, слиты воедино языковые и неязыковые средства передачи мысли и чувства (жест, мимика).

2. Это объясняет некоторую «свёрнутость» спонтанной речи: обилие эллиптических и незаконченных фраз, возрастание коммуникативной роли просодии [5].

3. Неподготовленность спонтанной речи ведёт к появлению различного вида хезитаций, число которых возрастает с возрастанием напряжения или сложности обсуждаемого вопроса. Характер хезитаций зависит от ряда обстоятельств. Так, по наблюдениям Дж. Рагсдейла, с возрастанием волнения возрастает количество повторов, заиканий, замены фраз [6]. Заполненные хезитационные паузы часто свидетельствуют о том, что говорящий не хочет упускать инициативу в ведении беседы. Они являются своеобразным показателем того, что говорящий ещё не всё сказал. Хезитации свойственны не только взволнованной речи, но часто встречаются и в спокойной и даже замедленной речи. Иными словами, говорящий прибегает к хезитационным паузам или повторам не только для того, чтобы отыскать нужное слово или фразу, но и, по-видимому, для придания своему высказывания большей весомости. Хезитация - неотъемлемая часть спонтанного высказывания и должна рассматриваться как структурная особенность спонтанной речи, её норма. Чаще хезитации возникают в начале или середине фразы [4]. Однако эти паузы могут возникнуть и на стыке фраз. С возрастанием количества стереотипных фраз (клише) уменьшается количество хезитаций.

4. Структура спонтанного диалога определяется характером взаимоотношений говорящих. Здесь могут быть намечены четыре типа:

1) говорящий имеет возможность высказать свою мысль полностью; слушающий его не перебивает;

2) партнёры по диалогу меняются ролями;

3) оба участника проявляют инициативу в говорении (одновременное говорение). Следует отметить, что время одновременного говорения обычно не превышает 2-3 секунды. В этом также проявляется временная закономерность, регулирующая длительность речевого высказывания;

4) оба участника не проявляют инициативы в говорении; наступает молчание. Обычно после этого происходит либо смена темы разговора, либо обсуждаемая тема начинает освещаться в новом аспекте.

5. В спонтанной речи нет строго плана в выборе тем. По началу разговора не всегда можно предсказать его конец, но в развитии диалога можно усмотреть определённые закономерности.

Вопрос этот изучен мало, и здесь много неясного, но первое, что обращает на себя внимание, это то, что говорящие долго не останавливаются на одном вопросе [9]. Либо происходит смена темы разговора, либо обсуждаемая тема рассматривается в разных аспектах. Смена тем или её аспектов происходит регулярно. В этом устанавливается своеобразная периодичность.

6. Спонтанной речи чужда «гладкость» (fluency). Отсутствие «гладкости» (non-fluency) в речи часто становится сигналом к смене реплик и может служить маркером границ реплик [7]. Некоторая «шероховатость» является её нормой. Норма эта довольно вариативна и зависит от ситуации общения. В более серьёзной обстановке речь становится более «гладкой» и чёткой.

7. Для спонтанной речи характерны короткие фразы, преобладают простые предложения, нередки эллиптические и неоконченные фразы. Отсюда и преобладание короткой синтагмы. Для спонтанной речи характерны как полные, так и неполные синтагмы.

8. В спонтанной речи наблюдается большее разнообразие мелодических моделей, для которых типична мелодическая изрезанность. Наряду с простыми тонами часты и сложные тоны. Из шкал, кроме нисходящей и ровной, типичны также скользящая и скандентная. Темп речи нестабильный. Часты контрастные смены темпа.

9. Смена фонационных отрезков и пауз придаёт спонтанной речи своеобразную ритмичность. По наблюдениям Дж. Шварца и Дж. Яффе, длительные паузы сменяют короткий фонационный отрезок и наоборот.

Всё сказанное выше необходимо для понимания природы и структуры спонтанной речи и даёт ключ к пониманию её ритмической организации.

Темп спонтанной разговорной речи зависит от ситуации [3]. Однако, сравнивая темп разговорной речи с чтением диалогического текста, можно отметить, что темп разговорной речи несколько замедлен по сравнению с темпами чтения. Это обстоятельство объясняется тем, что при разговоре обдумывание темы разговора происходит, так сказать «на ходу» [8]. При чтении же происходит процесс осмысления и воспроизведения уже готового текста. Темп спонтанной речи носит нестабильный характер. Очень часты растяжки слогов и слов при выражении неуверенности и при эмфазе. Контрастные темпоральные переходы делают речь подвижной и выразительной.

Список литературы:

1. Л. А. Асеева. Модификация акцентных моделей многосложных слов в чтении и говорении. Автореферат. – М.: 1990.
2. А. М. Антипова. Ритмическая система английской речи. - М.: Высшая школа, 1984. - 63-72 с.
3. А.М. Антипова. О ритме английской речи. Иностранные языки в школе - 1985 - №5. 55-61 с.
4. Л. В. Бондарко Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Л., 1981
5. Л. Р. Зиндер. Фонология и фонетика. В кн.: Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968
6. Т. М. Николаева. Семантика акцентного выделения. - М., 1981.
7. Н. Д. Светозарова. Фонетика спонтанной речи. - Л., 1988.
8. Г. П. Торсуев. Константность и вариативность в фонетической системе (на материале английского языка). - М.: Наука, 1977. - 3-4с., 77-86с., 118-123с.
9. Д. А. Шакбагова. Фонетические особенности произносительных вариантов английского языка. - М., 1982.

ОӘЖ 612. 789

ӨЗДІГІНЕН, ДАЙЫНДЫҚСЫЗ СӨЙЛЕУ – АУЫЗША СӨЙЛЕУДІҢ БІР ТҮРІ

Исанова Л.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: мақала ауызша диалогтық (монологтық) сөйлеуге арналған. Бұл ретте оның қосарлы табиғаты қарастырылған. Және сонымен қатар сөйлеудің фонетикалық ерекшеліктері мен құрылымы да сипатталған.

Кілт сөздер: сөйлеу, қатынаста болу, лингвистикалық құралы, просодия, хезистация, синтагма, шатиандық.

ӘОЖ:81.362

ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ СОМАТИКАЛЫҚ АТАУЛАР ҚОЛДАНЫСЫ

Ахметова М.К., Маннап Ф.Р.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Аннотация. мақалада қиял-ғажайып ертегілеріндегі адам болмысын ашып, мәтіндегі түрлі хабарды беруге қатысатын дене мүше атауларының қолданысы қарастырылады.

Кілт сөздер: ертегілер, соматика, соматикалық лексика, тілдік бірліктер.

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілері – болмысты архаикалық кезеңдердегі мифтік таным-түсінікпен байланысты танытын, адам табиғатын, қоршаған дүниені шынайы өмірдегідей баяндаудан гөрі қиялдағы бейнесін сипаттауға ұмтылатын халық ауыз әдебиеті жанрларының ерекше бір түрі. Қиял-ғажайып ертегілерінде адам бейнесі түрлі жағымды, жағымсыз кейіпкерлер арқылы сомдалып, әр қырынан ашылады. Адам, адамға қатысты атаулар, басқа да лексика-семантикалық (кеңістік, мезгіл т.б.) тілдік бірліктер ертегі мәтінінің семантикалық құрылымын түзіп, мәтіндегі фактологиялық, астарлы, концептуалды хабар жеткізеді. Осы мақалада қиял-ғажайып ертегілеріндегі адам болмысын ашып, мәтіндегі түрлі хабарды беруге қатысатын дене мүше атауларының қолданысы қарастырылады.

Соматикалық лексика – кез келген тілдегі универсалды, көне лексикалық қабатқа жататын сөздер. Соматика терминін тіл біліміне алғашфинн-угор тілінің маманы Ф.Вакк енгізген. Ол эстон тілінің фразеологиясын зерттеу барысында адамның дене мүшесін білдіретін сөздерді соматикалық лексика деп атаған[1]. Соматикалық атаулар отандық, шетелдік зерттеушілер тарапынан семантикалық, құрылымдық жағынан идиографиялық, номографиялық әдіс-тәсілдер арқылы қарастырылды. Қазақ тіл ғылымында дене мүше атауларының синонимиясы [2], сөзжасамдық қабілеті [3], фразеологизмдерді жасаудағы ұйытқы сөз ретінде қызметі, әлемнің тілдік бейнесіндегі сипаты[4, 5] т.б. зерттелді. Дене мүше атауларының фольклорлық мәтіндердегі қолданысы арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмады. Сондықтан ертегілердегі дене мүше атауларының жұмсалымдық сипатын айқындау осы мақаланың негізгі мақсаты болып саналады.

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілері құрылымында жиі қолданылатын соматикалық атауларға мыналар жатады: *бас, бет, тіл, маңдай, көз, құлақ, мұрын, ауыз, ерін, иық, төс, іш, арқа, жамбас, өкпе, жүрек, қол, саусақ, шынтақ, аяқ, бармақ, тізе.*

Жинақталған тілдік деректер қиял-ғажайып ертегілеріндегі соматизмдердің түрлі қызметте жұмсалатынын көрсетті. Олар:

1) Лексикалық тура мағынасында қолданылады. Мысалы: *басын кесу, шүңірек көз.*

2) Тұрақты тіркес компоненті құрамында кездеседі. Мысалы: *көзді ашып-жұмғаныша, жүрегі жарылу.*

3) Кейіпкердің мінезін ашу, оны ерекшелейтін қасиетін көрсету үшін қолданылады және кейіпкердің атын білдіреді (*желаяқ, жалғыз көзді дәу*).

4) Сиқырлы әрекеттің орындалуы барысында қолданылады. Мысалы: *аузын күбірлету.*

Қиял-ғажайып ертегілерінде кездесетін соматикалық бірліктердің ішінен адамның «бас» бөлігіне қатысты соматикалық атауларды қарастырайық. *Бас* – адам денесінің кеудеден жоғарғы не алдыңғы қозғалмалы бөлігі [6, 10]. *Бас* – адам денесінің

доминант бөлігі болып саналады. Себебі бұл бөлікте адамның ішкі дүниесін сыртқы ортамен байланыстырушы, ойлау, сөйлеу секілді т.б. әрекеттерді басқаратын ми орналасқан. Адамзат тамынында жоғары жақ жағымды ұғыммен байланыстырылады, сондықтан «бас» киелі деп те танылады. Халық түсінігінде адам өміріне қауіп пен қатер төнгенді, қуанышқа, бақытқа кенелгенді білдіру үшін адамның «бас» дене мүше атауымен байланысты қолданылатын тіркестер қалыптасқан. Мысалы: *басына қатер төну, басына бақ қону, басынан бағы таю*.

Сөйлеуде «бас» соматизмінің ақыл, өмір сөздерімен мағыналас жұмсалатын тұстары да кездеседі. Мәселен, қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде кейіпкердің «басы» оның тұтас өмірімен байланысты ұғынылады. Көптеген ертегі сюжетінде негізгі кейіпкерге патша не патша қызы тарапынан орындалуы, шешілуі қиын тапсырма беріледі де, орындай алса, сый-құрметке ие болатыны, орындай алмаса, басынан айырылатыны ескертіледі. Мысалы: *Сонда сыйлық беремін, ал таба алмасаң, басыңды аламын, - дейді хан балаға* [7, 122].

Ертегідегі ұнамсыз кейіпкерлердің жасаған жағымсыз істері бас қаһарман тарапынан әшкереленеді, нәтижесінде олар өлтіріліп, басы кесіліп алынады. Көріп тұрғанымыздай, *басын алу, басын шабу, басын кесу* қиял-ғажайып ертегілерінде жазаның ең ауыр түрі ретінде танылады. Бірақ бұл тіркес барлық ертегілерде бірдей әділетті жазаның түрінде емес, залым ханның әділетсіз жазасы не зұлымдық иелерінің қастандығы ретінде де көрінетін тұстары кездесіп қалады. Мысалы: *Ханға қызыңды бер десең, ол саған ашуланып басыңды алады зой* [7, 45]. *Ол кісі есіктен шығысымен мен айбалтамен басын шауып тастадым* [7, 58].

Қиял-ғажайып ертегілерінде *бас* дене мүшесі атауы қасиетті ұғым ретінде де танылады. Оны қиял-ғажайып ертегілерінде кейіпкерлердің бағалы заттарын бас жағына қоюларынан аңғаруға болады (*басына қойып жату, басына жастап жату*). Оның астарында асыл, құнды заттарды жоғарғы бас жаққа қою арқылы қауіп-қатерден, ұрлықтан сақтауға болады деген ой аңғарылады. Мысалы: *Алтын құсты алтын қапасапен өздерінің бас жағына қойып, өздері жұмсақ шөптің үстіне жатқан* [7, 25].

Бас дене мүшесі атауы ертегіде «бақ» сөзінің мағынасымен байланысты ашыла түседі. Қазақ ұғымындағы *басыңа бақ қонсын* деген тілдік бірліктің уәждемесінде халықтың мифтік танымы көрініс береді. Халық кімде-кімнің басына киелі дәуіт қонса не құс қонса, бақытқонады деп болжаған және соған сенген. Ертегілерде бақыт құсының басқа келіп қонуын арханкалық кезеңдердегі тотемдік таныммен байланысты түсіндіруге болады. Мысалы: *Сонда дәулет құсы ұшып баланың басына қонып, бала сол елге хан болып қалады* [7, 163]. Бұл ертегіде айналасындағыларға тек жақсылық ойлап, адал жолмен жүретін жетім баланың басына киелі әрі сиқырлы дәулет құсы қонып, соңында патшалыққа хандық құрып, бақыттығұмыр кешетіні баяндалады.

Ертегіде *бас* лексемасы *көтермеу* болымсыз мәнді етістікпен тіркесіп келіп, адамның шарасыз, салы суға кеткен физиологиялық, эмоциялық жай-күйін білдіреді. Ертегі кейіпкерлерінің бір балаға зар болған ішкі жан дүниесінің қиналысын сипаттауда да қолданылады. Мысалы: *Патша Хасанның өлгенін естіп, қатты қайғырып басын көтермей күн-түн жатып алады* [7, 80]. *Түнде көзі ұйқыға ілініп кетсе, түсінде үш пері адам болып келіп: «Хан, басыңды көтер, қолыңды жай, Құдай сенің тілеуіңді берді, еліңе қайт!» - дейді де гайып болады* [7, 75]. Сонымен қатар ертегілерде *басы түсіп жүру, басы салбырау* т.б. синонимдік тіркестері жиі қолданылады. Бұлар адамның қайғы үстіндегі, негативті эмоциясын білдіруде жұмсалады. Ертегідегі кейіпкердің сыпайы, ұяң мінезін бейнелеуде *басын төмен түсірді, басы көкірегіне кірді* секілді тілдік бірліктер кездеседі. Мысалы: *Көкірегіне басын тыға, сүйемен жасап берді* [7, 212].

Келесі соматикалық атау – бет. *Бет* – бастың алдыңғы жағы [8, 17]. *Бет* - адамның ажары, оның сұлулығын айқындап тұратын дене бөлігі. Халық ұғымында ұялған адам *беті қызарды, бетіне оты шықты* деп сипатталады. Мысалы: *Дәл осы кезде бетіне*

өртше лаулап қан жүгіреді [7, 338]. Қиял-ғажайып ертегінің бұл сюжетінде жеңгелері қызды сүйікті ғашығының алдына алып шығады. Берілген сөйлемде *бет* соматизмі сол сәттегі қыздың қатты ұялғанын, ұяндығын ажарлап көрсету үшін қолданылған. Немесе: *Сұлулығы соншалық, бетіне қарасаң көзіңнің жүзі таяды екен* [7, 305]. Бұл мысалда *бет* атауы адамның келбетін, әдемілігін сипаттауда жұмсалып отыр.

Бет соматизмі қиял-ғажайып ертегілерінде магиялық іс-әрекеттің орындалуы барысында негізгі элемент ретінде декатысады. Сиқырлы топырақ, су секілді ғажайып тылсым күшке ие заттар ертегі сюжетінде көбіне кейіпкер бетіне шашылады. Осы магиялық іс-әрекет арқылы кейіпкер белгілі бір аң түріне айналып кетеді не, керісінше, қайта өз қалпына келеді. Кейбір тұстарда бетіне түрлі сиқырлы заттардың тиюі арқылы бас қаһармандар өліп-тіріледі. Мысалы: *Мұны көріп, Ақбай кейін шегіне бергенде, қыз бір уыс топырақты Ақбайдың бетіне шашып жіберіпті. Қыз жеті жұрттың тілін білетін дуахан-сиқыршы екен* [7, 15].

Ертегіде *бет* атауымен қатар жүзсинонимі жұмсалады. *Бет* – жүз; адамның көз, мұрын, ауыз орналасқан алдыңғы жағын білдіреді [9, 139]. Мысалы, *Ол патшаның үйіне келіп, тамақ ішіп отырған кезде жүзін орамалымен сүрткен екен...* [7, 206].

«Бас» дене бөлігі кіші өрісіне енетін келесі соматикалық атау – *маңдай*. *Маңдай* – бастың жоғары жағының алдыңғы бөлігі [10, 66]. Қазақ танымында *маңдай* дене бөлшегі атауымен «тағдыр» сөзі өзара мағыналас бірліктер ретінде ұғынылады. Тілімізде оны айқындайтын *маңдайға жазғаны* деген тұрақты тіркес бар. Мысалы: *Тәңірі тағалам, біздің несібемізді әзелде маңдайымызға жазып қойған болар, сол несібеміз таусылғанда өлерміз* [7, 356]. *Бұл біздің маңдайымызға жазылған сор екен* [7, 262].

Ертегі мәтіндерінде *маңдай* соматизмі денеден, теріден бөлінетін сұйықтық атауы *терсөзімен* тіркесіп келіп, адамның *маңдай тері* тіркесі адал еңбектің көрінісін, ауыр жұмыстың нәтижесін білдіру мағынасында жұмсалады. Мысалы: *Маңдайының терін бір сытырып, жан-жағына қараса, таң да сарғайып атып қалыпты* [7, 131]. Бұл мысалда ертегі кейіпкерінің *маңдай тері* оның уайымынан, қажымай, талмай еткен еңбегінен хабар береді.

Ертегілерде кездесетін келесі соматикалық атау – *көз*. *Көз* соматизмінің мағынасы көру қабілетімен, айналадағы қоршаған болмысты, ондағы алыс-жақын заттар дүниесін танып, қабылдаумен байланысты болғандықтан, тілдік қолданыста қашықтық өлшем атауларын жасауда тұрақты тіркестің компоненті ретінде қатысады. Мысалы: *Алдарынан көз көрім жерде бір тау көрінді* [7, 146]. *Сонан тірі жетім Бекболат зарлап келе жатса, көз ұшында бір үй көрінеді* [7, 199].

Сонымен қатар *көз* соматизмі (*ауыз* сөзі де) адамның сыртқы және ішкі жан-дүниесінің сұлулығын білдіретін тіркес құрамында қолданылады. Әйел затының асқан сұлулығы фольклорда дәстүрлі түрде *ай десе аузы, күн десе көзі бар* деген тұрақты тіркеспен сипатталады. Мысалы: *Оның әйелі ай десе аузы бар, күн десе көзі бар асқан сұлу адам болыпты* [7, 335]. Сонымен қатар ертегіде *көз* соматикалық атауы сын-сапа мәнді сөздермен тіркесіп, кейіпкердің жағымсыз бейнесін сомдауда да жұмсалады. Мысалы: *Шүңірек көз қара кемпір* [7, 219].

Көз атауы ғажайып, сиқырлы әрекеттерді орындауда негізгі элементтің бірі ретінде қатысады. Сонымен байланысты қиял-ғажайып ертегілерінде «көзді жұму» және бір сәттен кейін «көзді ашу» магиялық мәнге ие тіркестер ретінде жұмсалады. Бұл уақыт аралығында кейіпкердің қалаған арманы не тілегі орындалады. Мысалы: *Көздеріңді жұм – депті, үшеуі көзін жұмып ашса, баяғы қатып қалған шаһарда хан сарайының алдында тұр екен* [7, 229].

Келесі мысалда *көз жасы* тіркесі сиқырлы күшті иеленіп, қолы жоққа қол бітіреді: *Екі қолы жоқ сорлы әйел шырылдап жаны қалмай қаушаңдап, шолақ қолымен суға кеткен екі баланы ұстай алмай, көп қорлық көрді. Сөйтіп, жүргенде ол бейшараның көз жасына кенеттен қол бітіпті* [7, 276]. Бұл жерде адамның «көз жасының» қандай күшке, құдіретке ие екенін танытады. Ертектің шынайы көз жасты төгу арқылы арман-

тілектің орындалу мүмкіндігіне тыңдаушысын иландыруға тырысады. Сонымен қатар *көз жасы* тіркесі қуаныш пен қайғыны, халықтың арман-тілегін білдіру үшін әртүрлі мағыналарда жұмсалады. Мысалы: *Жігіт қайғыра бастады һәм қызды патшаға бергісі келмей жігіттің көзінен жастары домалап-домалап түсе бастады* [7, 25]. *Бұрынғы әке-шешесі емес, кәрілік басып, оның үстіне баласының қайғысы қосылып, бір көзінен қан, бір көзінен жас ағып отырған әке-шешесін көрді* [7, 146]. Мұндағы көзінен бір көзінен қан, бір көзінен жас ағу тұрақты тіркесі орын алған жағдайды әсірелеп сипаттау үшін қолданылып отыр.

Ертегілерде *көз соматизмі құрту, жою* болымсыздық мәнді етістіктерімен тіркесіп келіп *өлтiру* мағынасында да қолданылады. Бұл - жоғарыда айтылған «басын алу» тіркесімен өзара мәндес болып келетін тілдік қолданыс. Дегенмен ертегі баяндауында «басын алу» жаза түрінде қолданылса, «көзін құрту, жою» тіркесі - алдынала ұйымдастырылған, қастандықтың бір түрін меңзейді. Мысалы: *«Қайткенде, Хасанның көзін жою керек, содан кейін құсты өзіміз тауып алып келдік дейміз», – дейді* [7, 80]. Берілген мысалдардан көз соматикалық атауының жұмсалымдық өрісінің кеңдігі байқалады.

Адамның есту мүшесінің атауын білдіретін *құлақ* сөзі қиял-ғажайып ертегілерінде сирек қолданылады. Мысалы: *Бірақ ұлдары етегінен алып, Құдайдың құтты күні жармасып, оның құлағына маза берменгі* [7, 311]. Мұндағы *құлаққа маза бермеу* тіркесі жалпы адамға маза бермеу, оның тыныштығын алу мағынасында жұмсалған. Шынайы өмір мен оның тілдік бейнесінің арасындағы байланыстың соматизмдер арқылы берілуі, адамның өзінің де сол қоршаған ортаның, яғни шындық өмірдің бір бөлігі болып табылатындығын дәлелдейді. Тіл арқылы адам реалды өмірдегі үрдістерді, көңіл-күй, сезімдерді сипаттап қана қоймай, өзі де сол әлемнің бір бөлшегі ретінде көрініс табады.

Фольклорда мифтік бейне ретінде қабылданатын кейіпкер – Сакқұлақ атауының жасалымында *құлақ* соматизмі ұтымды қолданылады. Алыстағыны жанындағыдай еститін ерекше қабілеті бар кейіпкер атауында *құлақ* сөзі әсірелеп бейнелеу үшін жұмсалған. Қиял-ғажайып ертегілеріндегі кейіпкердің сыртқы бейнесін сипаттауда да *құлақ* соматемасы қолданылады. Мысалы: *Бір күні аңнан қайтып, үйіне таяп қалғанда, сол жердегі бір құндықтың маңынан екі көзі тостағандай, екі құлағы тебінгідей бір қара дию кезігіп, екеуі алыса кетіпті* [7, 280].

Адамның дем алатын және иіс сезетін мүшесінің атауы - *мұрын* [9, 362]. Бұл соматема қиял-ғажайып ертегілерінде бірлі-жарым сөйлемдерде кездеседі. Мысалы: *Бір заманда бір мұрыны жоқ келді. Майлықараша айтты, мұрыны жоққа: «Иіскеші, – деді, – не бар екен?»* [7, 115]. *Мұрны жоқ* кейіпкер атауы бүтіннің орнына бөлшек қолданылып, синекдоха тәсілі арқылы жасалып отыр. Кейіпкерге мұндай атау оның мұрнының жоқтығынан беріледі. Ертегі мазмұнында *мұрны жоқтың* иіскеп білетін қабілеті ерекше болғандығынан, ағалары оның дарақасиетін көре алмай, осы дене бөлігін кесіп тастайды. Сол себепті кейіпкер *мұрны жоқ* деп аталып кетеді. Келесі мысалда *екі мұрнынан қан кетутұрақты* тіркесінің бір компоненті ретінде *мұрын* соматизмі қолданылған. Бұл тіркес адамның физиологиялық тұрғыда қатты қиналғанын не ауыр салмақ көтеріп шаршағанын аңғартады. Мысалы: *Кезек дәуге келгенде, дәу баланы көтере алмай, екі мұрнынан дерек-дерек қан кетеді* [7, 146].

Ауыз – адамның тамақтанатын мүшесін білдіретін атау [8, 611]. Ауыз соматизмі тілдік қолданыста *жұмған аузын ашпау, аузына ие болу* тіркестерінің құрамында жұмсалып, сыр сақтау, абайлап сөйлеу деген мағыналарды білдіреді. Бұл *ауыздың* тамақтанудан басқа да қызмет атқаратындығына мысал бола алады. *Ауыз* дене мүше атауы ертегі мәтіндерінде сенімділік мәнін де білдіреді. Мысалы: *Бай айтты: «Зымырық тасты алып бер, мысық оны ұрлап кетер, аузыма салып жатайын». Бай зымырық тасты аузына салып ұйықтады* [7, 89].

Ауыз ертегілерде сиқырды жүзеге асыруға қатысатын бірден-бірбасты құрал болып саналады. Жын-пері, дию, сиқыршы кейіпкерлер барлығы магиямен байланысты іс-әрекет орындау барысында міндетті түрде аузын күбірлетіп, арнайы сөз айтып, дұға оқиды. Мысалы: *Аузын күбірлетті де, жерді теуіп қалды. Осы кезде Хасан киікке айналды* [7, 80]. Бұдан ауыздан шыққан сөздің киесі болады деген астарлы мән қоса ұғынылады.

Ауыз дене мүшесіне қатысты *ерін* лексемасы ертегілерде өте сирек кездеседі. Мына мысалда кейіпкердің сыртқы портретін жасауда жұмсалған: *Келсе, әлгі қыз жоқ, ерні қалың, қабағы түксиген бір сары қыз отыр екен* [7, 97].

Тіл – адамның дәм сезетін, сөйлеу дыбыстарын шығаратын ауыз қуысындағы негізгі мүше атауын [11, 601] білдірумен қатар, ақпарат таратушы, ішкі ойды сыртқа шығарушы құрал мағынасында да жұмсалады. Осымен байланысты қиял-ғажайып ертегілерінде артық әңгіме таратпасын деген мақсатта «*тілін кесіп алу*» деген жаза түрі қолданылады. Мысалы: *Банағы қызды әкелген адам көрінген әлі жеткен адамдардың тілін кесіп алды* [7, 313]. *Тілін кесіп алу* тіркесі бұл жерде хан қызының басынан өткен жағымсыз жағдайдың халық арасына тарап кетпеуін алдын алу үшін жасалған іс-әрекетті білдіріп отыр.

Ертегілерде *тіл* соматизмі адамның ішкі эмоционалдық жай-күйін жеткізуде жұмсалады. Мысалы: *Жаңағы адам қорыққанынан сөйлей алмай тілі күрмеліп қалды* [7, 102]. *Тілдің күрмелуі* тіркесі адамның ішкі қорқынышын, *тіліңді тарт* тіркесі билеушілердің сөзіндегі бұйыру мәнін білдіреді. Мысалы: *Тіліңді тарт мен пенде емеспін* [7, 146].

Келесі ертегіде *тіл* дене мүшесі атауының мәтіндегі қызметі мүлдем басқа қырынан көрінеді. Мысалы: *Қатын басына шығып айдаһар болып ысқырады, көктен жаңбыр жаудырып, тілін жерге салып жібергенде қырық құлаш мұнардан тілі жарты құлаштай жерге тимей тұрды* [7, 190]. *Тілдің* мүмкіншілігін, мағынасын асыра сипаттап, гиперболалық әсер беріліп тұр.

Сонымен, ертегі мәтінінің мазмұндық құрылымын түзуде дене мүше атаулары лексика-семантикалық тобына жататын сөздердің қатысып, олардың тура лексикалық мағынасымен қатар, басқа да тілдік бірліктермен тіркесіп келіп, ауыспалы, бейнелі мағыналарда да жұмсалатыны сипатталды. Қиял-ғажайып ертегілерінің жанрлық сипатына сәйкес сиқырмен байланысты оқиғаларды жүзеге асыруда дене мүше атауларының бір элемент ретінде қолданылатыны анықталды. Бұл соматикалық атаулардың қиял-ғажайып ертегілеріндегі жұмсалымдық өрісінің кеңдігін, ауқымдылығын көрсетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском языке: автореф. дис. канд. филол. наук. – Тарту, 1964. – 22с.
2. Жидебаев Қ. Қазақ тіліндегі синонимдер // Қазақстан мектебі. – Алматы, 1976. – №4. – Б. 91-93.
3. Қоқышева Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі дене мүше атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер: канд. дисс. ... автореф. - Алматы, 2001. - 28 б.
4. Нағасбекова Б.С. Соматикалық фразеологизмдердің көпмағыналығы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2009. - №7/8. – Б.185-188
5. Нұржанова А.Б., Оспанова Б.О. Тілдік дүние бейнесіндегі «көз» соматизмінің фразеологикалық өрісі // Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2014. - №2. – Б.143-146
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 744 б.
7. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 74. – Астана: Фолиант, 2011. – 432 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 744 б.

9. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 б.
 10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 752
 11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 800

УДК: 81.362

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ИМЕН В ФЭНТЕЗИЙНЫХ СКАЗКАХ

Ахметова М. К., Маннап Ф. Р.

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Астана

Аннотация. в статье рассматривается употребление названий частей тела, участвующих в передаче различных сообщений в тексте, раскрывающих человеческую сущность в сказках-фантазиях.

Ключевые слова: сказки, соматика, соматическая лексика, языковые единицы.

ӨОЖ: 947.084 (574.2)

МӘМЛҮКТЕР БИЛІГІ КЕЗІНДЕГІ АРАБ ӘДЕБИЕТІНІҢ ДАМУЫ

Шекербекова М.С., Абилхайыров Н.З.

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент қ.

Аннотация. Бұл мақалада автор арабтардың өмірі мен әдебиетін, сонымен қатар мамлюктердің билігі кезінде Мысыр аумағындағы ғылымдағы жетістіктер мен жаңалықтарды қарастырады.

Кілт сөздер: мамлюктер, араб әдебиеті, әдеби тіл, тарих.

Мәмлүктер дәуірінің әдебиеті туралы араб жазбагерлерінің қаламынан туған дүниеліктер көп емес, десе де соңғы кезде бұл салада доктор Мухаммад Кәміл Хусайн, доктор Әбдул-Ләтиф Хамзә және ұстаз Махмуд Ризқ Сүләйм секілді біраз ғұламалар сенді бұзды. Бұл кісілердің соңғысы осы тақырыпта энциклопедиялық еңбек жазды. Алайда, біздер қолымызға түскен және бізге қол жеткізу мүмкін болған еңбектерден ғана пайдалануға мәжбүрміз. Еліміз “мәдени бағдарлама” аясында мәдени-ғылыми тұрғыда жаңа, соны еңбектер жазылып жатқан бір мезгілде мәмлүктер дәуірінің әдебиеті туралы сөз қозғау қисыны келіп тұр деп ойлаймын[1.5].

Араб әдебиеті әдеби және халықтық болып екіге бөлінеді. Уақыт өте келе әдеби тілді әдебиетте көп нәрсе ұмытылып, теріліп сұрыпталып жатады, ал халықтық әдебиеттің негізін орысша **народный говор** деп аталатын әдебиет құрайды[1.6].

Ауыз әдебиетінде көп нәрсе кең қамтылады, жан-жақты баяндалады. Халықтық әдебиетте шумақтық өлеңдердің (**әл-муашшах** - **المُشَجَّح**) үйреншікті қалпы көп сақтала бермейді, оған еркін түрде өзгерістер ендіріледі. Бұл дәстүр Ибн Құзман әл-Андлсидің әрекетімен бастау алды да кейін ол Мысыр, Шам және өзге араб Шығысына тарады. Нәтижеде араб әдебиеті халыққа түсінікті және олар сүйіп һәм ұйып тыңдайтын халге келді, өйткені әдебиет тілі халықтың мұң-мұқтажын өз тақырыбына айналдырды, қуаныш пен қайғысын бөлісті. Патша сарайларында жүретін шайырлар енді халық арасына келіп, өз қажеттерін алып отыруға дағдыланды, тақырып байыды. Сол себепті сол заманның тынысын дәл тауып өлеңге қоса білген шайырлар кәсіби негіздегі атактарымен белгілі болды. Мысалы, Әл-Жаззар (қасап), Әл-Уаррак (қағаз жасаушы), Әл-Хаммами (моншашы), Әс-Со-иғ (бояушы), Әл-Хаййат (тігінші), Әл-Аттар (әтірші, иіс май сатушы), Әл-Кәххал (сүрме сатушы немесе жасаушы) және т.б. [1.7].

Өлеңдермен қатар қара сөздің де неше алуан түрлері пайда болды. Ғылыми, әдеби, әлеуметтік тақырыптарға жазылған еңбектердің анық саны белгісіз. Диуандық хаттар

(мемлекет, не мемлекет қайраткерлері бір-біріне жазысатын хаттар), достық сәлемдер, мақаматтар (новеллалар), қияли һәм шынайы қысқа мазмұнды қиссалар мен тәмсілдердің түрлері тым көп еді. Осындай мұралардың көпшілігі әлі күнге қолжазба түрінде сақталғандығын атап айтуға тиіспіз.

Бұл жазбалардың көпшілігі мәмлүктердің ерліктері, отан қорғау саласында жанқиярлық пен ерліктің неше алуан үлгісін көрсеткендері жанды түрде суреттеледі.

Қазіргі араб әдебиетінің бір тармағы ретінде араб әдибтері (әдебиетшілері) мәмлүктер дәуірінің әдебиетімен айналысса, біздер оны төл тарихымыздың бір тармағы ретінде қабылдаймыз. Мәмлүктер билігінің басталуы: һижри 648 жылы Мысырда (салыстырма ретінде: 656 һижрада милади 1258 жылы Бағдад халифаты құлады) билік тізгіні Иззуддин Айбектің қолына өтті. Аюбилер билігіне сырттан шармықшылар (крестілер) қатер төндірсе, билікке таласушылар өзара қырқысып мемлекетті әлсіретті. Аюбилердің ең соңғы билеушісі Нажмуддин Салих Нилдің бір аралындағы “Рауза” аталатын бекіністе мәмлүктерден құралған арнаулы әскер ұстады. Нажмуддин оларды “бахри” деп атады. Осы кезде батыстан шармықшылар, шығыстан Шыңғыс ханның шапқыншы жасақтары қаптап келе жатты [2.339].

Мәмлүктер фараңдарға (француз), манғұлдар мен шармықшыларға (крестілерге) қарсы күресте кереметтей жеңістерге жетті. Түркі жастарын осы кезде екі қырынан көруге болатын, не тілімен әдеби салада айтарлықтай із қалдырады немесе оның жау-жарағының сипаттары, жеке басының кейбір көзге түскен көріністері беріліп жатады [1.15].

Мәмлүк билеушілері сыртқы жауға қарсы халықты топтастырып, қажет іс-шараларды көрді. Мешіт-медреселер, хадис оқытылатын үйлер салдырды. Ғұламалар мен шариғаттанушылардың кеңестерін де молынан пайдаланды [2.339].

“Араб батырлары” тізбегімен шығарылған кітаптың 6-сында Бейбарс осы шайқаста камикадзелердің рөлін атқарып, тікелей өздерін құрбандыққа байлап шыққан және Кетбұғаның жауынгерлерін аяусыз қырған деп көрсетуі де ескеруге тұрарлық. Фрат шайқасындағы жеңісті бір араб ақыны былай деп жырлайды:

نُفِدِيهِ بِالْأَمْوَالِ وَالْأَهْلِ حَرَارَةَ الْقَلْبِ مِنَ الْمُغْلِ	الْمَلِكُ الظَّاهِرُ سُلْطَانُنَا إِقْتَحَمَ الْمَاءَ لِيُطْفِئَ بِهِ
--	--

Заһир патша біздердің сұлтанымыз,
Оған құрбан қыламыз мал мен жанды.
Манғұл салған күйікті жүректегі,
Өшірмек боп өзенге атын салды [1.20].

Ибн Ән-Накиб Фрат шайқасын былай суреттейді:

شجرناه منا بالقوى والقوائم الى حيث عُدنا بالغنى والغنائم	ولمّا ترامينا الفرات بَحِينَا فَأَوْقَفْتِ التِّيَّارَ عَنْ جَرِيَانِهِ
---	--

Фратта аттылармен атысқанда,
Қолдадық оны күшпен, барымызбен.
Өзеннің ағысы да тоқтап қалды-ау,
Қайтар жолда олжамен, арымызбен.

Осы шайқаста кемелер қатынайтын ағысы қатты өзеннен мәмлүктердің жалдап өтіп, жауды өкшелей қыруы – айтулы оқиға болды. Манғұл қолдарын аяусыз қанға бөктірді. Бұл жолы мәмлүктерді өзенге бастап кірген де, манғұл жасағын түре қуған да Бейбарыстың өзі еді. Ақынның “қолдадық оны күшпен” деп отырғаны осы оқиғада барлық мәмлүк жауынгерлері мен арабтардың тізе қосып шыққан күшінің жауға жұмыла соққы беруін бейнелейді.

Мухаммад ибн Юсуф әл-Мехмандар былай деп жырлайды:

وَالْخَيْلَ تَطْفَحُ فِي الْعِجَاجِ الْأَكْدَرِ كَشْفَا لِأَعْيُنِنَا قِتَامَ الْعَثِيرِ وَوَهَى الْجَبَانُ وَسَاءَ ظَنُّ الْمُجْتَرِي فَوْقَ الْفِرَاتِ وَفَوْقَهُ نَارٌ تُرِي	لو عاينت عيناك يوم نزالنا وسنا الأسيئة والطبأ وقد أطرَحَمَ الْأَمْرُ وَاحْتَدَمَ الْوَعْيُ لِرَأَيْتَ سَدًّا مِنْ حَدِيدٍ سَائِدَا
--	---

ورأيت سبيل الخيل قد بلغ الزبي
 لما سبقنا أسنهمًا طاشت لنا
 لم يفتحوا للرمي منهم أعينًا
 فتسابقوا هربًا ولكن ردهم
 ما كان أجرى خيلنا في أثرهم
 وجرت وجوههم على وجه الثرى
 والظاهر السلطان في آثارهم
 ذهب العجاج مع النجيع بصقله
 ومن الفوارس أبخرًا في أبخر
 فيهم إلينا بالخيل الضمر
 حتى كحلن بكلّ لذن أسمر
 دون الهزيمة رمح كل غضنفر
 لو أنّها برؤوسهم لم تعثر
 حتى جرى منهم مجاري الأنهر
 يروي الرؤوس بكلّ غضب أسمر
 فكأنه في غمده لم يشهر

Көзің сенің көрер ме ед сол майданды ол күні,
 Қою шаңнан жылқылар көрінбеді-ау алдағы.
 Найзамыз бен қылыштың қылауы мен жаркылы,
 Жол көрсетіп тұрғандай бір көрініс болғаны.
 Майданның ісі ұлғайып, соғыс өрті қызды бір,
 Қорқақтардан әл кетті, ерлерден қайран болмады.
 Фраттың үстін от шарпып тұрған кезін көрсең сен,
 Темір ме деп ойлар ең бұлардың соққан қорғаны.
 Көрер едің жылқының ілгері-кейін аққанын,
 Теңіздей боп аттылар теңізді теңіз сорғанын.
 Бізге қарай атылған қанғырған оқтан өттік біз,
 Ыңғайыңа көнетін үйренген атпен қолдағы.
 Оқ атуға жаулардың көздерін қойды аштырмай,
 Сүрмеленген сұлудай сүмірейіп түгел сорлады.
 Бірі озып бірінен тұра қашты, алайда,
 Арыстан ерлер найзалап, жан-жақты түгел торлады.
 Домаланған бастарға сүрінбей өтсең қанекей,
 Өкшелеп қудық дұшпанды, атымыз да озар болмады.
 Бей берекет қашқан жау ылди мен өрді талғамай,
 Тасқындап аққан өзендей жапырып оң мен сол жағын.
 Заһир сұлтан жаһангер соңына түсті тықсырып,
 Қақпақыл етіп бастарын алдаспан қылыш қолдағы.
 Шаңы мен қанын құрышпен қандыра сипап кеткенде,
 Бәрі өзі болып қалғандай суырмай қылыш қындағы [1.21;4.227].

Заһир Бейбарстың өз мемлекетіне қамқорлығы соңынан таққа отырған Мансұр Қалауын сұлтанмен ұласа түсті. Ежелгі Мысыр мен Шам жерлеріне көз тіккен шармықшылар (крестілер) мен манғол-татар қолдарын аяусыз қырды. Ол “Мансұр күмбезі” деп аталатын сағанасында Құран үйретіп, хадис тындайтын, өзге де діни ілімдермен сусындататын орын жасады. “Әл-Мансури” аталатын үлкен емхана да салдырып, онда көп кісілер әрі емделіп, әрі рахаттана дем алды. Бұл кезде шармықшылар қолында бірқатар бекіністер болып, соңғысы Акка жүз жылдан соң жау қолынан босатылды. Мансұрұлы Әл-Ашраф Халил осы Акка бекінісін 1291 жылы күшпен алды да осыдан кейін еуропалықтар табан тірейтін жер қалмады. Шиһабуддин Махмуд былай деп жырлады [1.29; 5.305]:

الحمد لله ذلّت دولة الصلّيب
 هذا الذي كانت الآمال لو طلبت
 ما بعد عكا وقد هُدّت قواعدها
 لم يبق من بعدها للكفر مذخر يث
 وعزّ بالتّرك دين المصطفى العربي
 رؤياه في النوم لاستحيث من الطلب
 في البحر للشرك فيها كفّ مُغتصب
 في البرّ والبحر ما يُنجي سوى الهرب

Шүкір дейміз Құдая, қирады шармық дәулеті (билігі, мемлекеті),
 Түркілермен хақ діннің көтерілді сәулеті.
 Талап етсең бұл арман түске кірер нәрсе ме ед,
 Ұялғандай ойласаң мына діннің әулеті.
 Акканың қирап тағаны, одан қалған күн құрсын,
 Беті қайтқан ширктің келіспей қалды келбеті.

Ол қираумен кәпірлер теңізден де қуылды,
Олар үшін қалмады-ау табан тірер жер беті.
Жауды мәмлүктердің қалай алғанын, бұрынғы билеушілердің қолынан келмеген істі осы түркі әскерлер істегендігін мақтан тұтып:

جيش من التُّركِ تَرَكَ الحَرْبِ عِنْدَهُمْ عَارٌّ وَرَأَتْهُمْ صَرْبٌ مِنَ الصَّرْبِ

Түркілерден бір әскер – соғысты қою ар оған,
Жан рахаты оларға найза мен қылыш сермесу, - деп аяқтайды.
Сол кездегі жағдайды Ибн Қази Шүһбә әш-Шафи'и былай деп өленге қосады:

رَمَتْنا صَروْفُ الدَّهْرِ مِنْها بِسَبْعَةِ فَمَا أَحَدٌ مَتَّانٌ مِنَ السَّبْعِ سَالِمٌ
غِلاَةٌ وَغِزَاؤٌ وَغِزَاؤٌ وَغِزَاؤٌ وَغِدْرٌ وَإِغْبَانٌ وَغَمٌّ مَلَاذِمٌ

Замананың талқысы сол жеті оқпен бізді атқаны,
Сол жетеуден ешкім бізден құтылмады-ау аман-сау.
Қымбатшылық, Ғазан хан, қазат пен барымталық,
Опасыздық, қайғы-мұң мен қабаттасып елді алдау [6.894].

Мәмлүктер Нуба аталатын Нилдің жоғарғы жағын да өздеріне бас идіріп, оған жиі-жиі басшылыққа жіберілген кісілерін ауыстырып отырды. Өйткені олар ұзақ отырса дербестік пиғылына түсіп кетуінен қауіптенді. Осы себепті бір ақын былай деп жырлаған [1.43; 7.347]:

هذِهِ أُمُورٌ عَظَامٌ مِنْ بَعْضِهَا القَلْبُ ذَائِبٌ
مَا حَالُ قَطْرِ يَلِيهِ فِي كُلِّ شَهْرَيْنِ نَائِبٌ

Бұл керемет зор істер, Басқарса елді не болар,
Езілер жүрек мұнайып. Әр екі айда бір наіб.

Мәмлүк билеушілерінің әр бірінде топтасып айтатын әншілері болды, оны “жауқа” деп атайды, яғни “ансамбль” дегендей. Мысыр тарихшысы Ибн Тұғрыбердінің жазуында сұлтан Мансұр Мухаммедтің күндерден құралған оншақты әншісі бар тобы болған [1.52; 7.8].

Мәмлүктердің мемлекеттік құпияларын сақтаушы “кәтибус-сир” деп аталатын хатшылары болды, яғни сырды жазып сақтаушы дегені. Әр хатшы осы дәрежеге жетуді армандайтын, тіпті сұлтан Насырдың Алауд-дин атты хатшысы пара беру арқылы осы мансапқа ұмтылған. Осыны сұлтан Насыр да байқап, “ей Алауддин, біз Шарафуддин ибн Фазлуллаһты (өзінің хатшысын айтып отыр) ауыстыра алмаймыз. Ауыстырсақ та орнына тек Алауддинді қоямыз. Алтын өзіңе қажет, оны сақтап қой” деген [8.97; 1.54].

Мысыр мен Шамда ішкілік кең жайылған еді, оны Бейбарыс қаншама рет тыюға әрекеттенді, тіпті ішкілікпен әуестенушілердің үйлерін қиратса да тыя алмады. Осыдан кейін Ибн Әл-Кәзруни аталатын бір кісіні дарға асып, оның мойнына қадақ пен көзесін іліп қойды. Осыдан кейін жұрт тыйылды. Бұл туралы Хаким Шәмсуддин ибн Даниал былай деп бәйт айтты:

لَقَدْ كَانَ حَدُّ السُّكْرِ مِنْ قَبْلِ صَلْبِهِ خَفِيفَ الأَذَى إِذْ كَانَ فِي شَرَعِنَا جُلْدًا
فَلَمَّا بَدَأَ المَصْلُوبُ قَلْبًا لِصَاحِبِي أَلَا تُبْ فَإِنَّ الحَدَّ قَدْ جَاوَزَ الحَدَّ

Дарға аспай бұрын жаза ішкілікке,
Шариғатта жеңілдеу – дүретұғын.
Дарға асқан соң досыма дедім “тәубе ет,
Шектен ассаң жазанды беретұғын” [1.85; 170].

Ішкіліктің осынша кең жайылғандығын Әбул-Хусайн әл-Жаззар мына бәйтімен дәл көрсетеді:

قَدْ عَطَّلَ الكُوبُ مِنْ جِبَابِهِ وَأَخْلَى النَّعْرُ مِنْ رُضَايِهِ
وَأَصْبَحَ الشَّيْخُ وَهُوَ يَبْكِي عَلَى الذِّي فَاتَ مِنْ شَبَابِهِ

Көзесінен қадақ кетті құтырып,
Күрек тістер сілекейден жұтынып.
Шал жылады өткен күннен қалдым деп,
Жастық шакпен ойнай алмай ұтылып [1.86; 6.554].

Мысыр 7-ғасырдың ортасынан Ирақтың саяси һәм діни басшылығын көп ғасырлар бойы мұра етіп алды. Манғолдардан ыққан ғұламалар, әдибтер (әдебиетшілер), ақындар мен өзге де өнер адамдары Мысырға ағылды. Хатиб, қазі Жалалуддин әл-Қазуини, белгілі ғалым, заманының алламасы атанған Садуддин Таптазани, Өт-Тәбризи, еуропалықтардың сығымына ұшыраған Испан Андлсынан мухаддис Ибн Дихиа, Ибн Суроқа әш-Шатыби, Севилье қаласынан грамматис Ибн Усфур Әли, өлең сынына кітап жазған Әсируддин Әбу Хаййан секілді оқымыстылар көптеп жиналды. Әл-Мақризи 681 һижра жылы Дамшық көшесінде өрт болып, Шәмсуддин Ибраһим әл-Жәзәридің 15 мың том кітабы жанып кетті дейді. Бұл ұсақ дәптерлерді қоспағанда [6.709].

Мансұр Қалауын өз имамына ай сайын 80 дирхам беріп отырған: олар бастығы мен төрт азаншы болатын. Құранды оқытуға ай сайын 40 дирхамнан беріп тұрды. Төрт мазһаб ұстаздарына 200 дирхамнан айлық тағайындалды, 50 талапкерге (студентке) ай сайын барлығына 750 дирхам бөлінді [9.1001].

Көптеп кітап жазбагерлерімен қатар Әсируддин Мухаммед ибн Юсуф ибн Әли әл-Ғарнатиді ерекше атап айту керек, бұл кісі Әбу Хаййан атымен белгілі грамматис ғалым. Ол араб, парсы тілдерімен қатар түркіше қағидалар негізінде құрылған бір қасиданы Әс-Сығнақидің ауызнан тіркегенін “Шу‘ара әл-аср” кітабында жазады. Ғұламалардың рұқсаттарын алған, тағлым-тәрбие жұмыстарымен айналысқан, грамматикада өз заманының имамы болды. Тіл, әдебиет, грамматика, тәпсір салаларында 50 ге жуық кітап қалдырды. 654 һижра жылы Ғарнатада туылып, 745 һижрада Каирде қаза болды [1.150-152].

Қорыта айтсақ, мәмлүктер билігі тұсында араб тілі мен әдебиетінен қаншама әдеби құнды мұралар, ғылыми соны дәйектемелер яғни әдеби жұмыстарын әрі қарай жалғасын тапты, һәм қаншама тың еңбектер жарық көрді. Біз үшін араб әдебиетінің мәмлүктер дәуірін зерттеу барысында ғылыми ізденіс жұмыстары енді ғана басталып жатқандай немесе әлі басталған жоқ деген пікірдеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. د. محمد زغلول سلام . الأدب في العصر المملوكي . الجزء الأول ، الطبعة الثالثة ، دار المعارف ، مصر . 1994م . 338 ص .
2. السلوك : 339/1
3. “Қазақ әдебиеті” газеті, №45 (3049), Мұхтархан Оразбай “Кетбуға күйшінің суреті табылды” мақаласы.
4. الغزولي . مطالع البدور في منازل السرور . الجزء الأول: 227 ص .
5. ابن شاکر الکتبي . فوات الوفیات . الجزء الأول : 305 ص .
6. المقریزی . السلوك . الجزء الأول : 894 ص .
7. ابن تغری بردي . النجوم الزاهرة . الجزء الحادي عشر: 8 ص .
8. الدرر الكامنة . الجزء الثالث : 97 ص .
9. المقریزی . السلوك . الجزء الثالث : 1001 ص .

УДК: 947.084 (574.2)

РАЗВИТИЕ АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ МАМЛЮКОВ

Шекербекова М. С., Абилхайыров Н. З.

Региональный социально-инновационный университет, г. Шымкент

Аннотация. В этой статье автор рассматривает быт и литературу арабов, также касаясь достижений и открытий в науке на территории Миср во время правления мамлюков.

Ключевые слова: мамлюки, арабская литература, литературный язык, история.

ЭКОНОМИКА

УДК 06.58.45

ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ ЭТАПОВ ОЦЕНКИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Арыстанов Е.Д., Мансурова М.А., Нургалиева Э.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** Определение ряда критериев и основных принципов эффективности инвестиционных проектов при их реализации на территории ЗКО, а также факторы, влияющие на реализацию инвестиционных проектов в масштабе региона.*

***Ключевые слова:** оценка, эффективность, принципы, этапы, факторы, инвестиционные проекты.*

На этапе оценки и анализа эффективности ИП можно выделить два направления – это оценка эффективности проекта в целом, и эффективность от участия в проекте. Оценка *эффективности проекта в целом* необходима с целью определения потенциальной привлекательности проекта для возможных участников и поиск источников финансирования. Данное направление включает исследование общественной (социально-экономической) эффективности, а также коммерческой эффективности, при реализации ИП. Одновременно, *эффективность участия в проекте* оценивается с целью проверки его финансовой реализуемости и заинтересованности в нем всех его участников и включает в себя оценивание эффективности для предприятий-участников, оценивание эффективности для акционеров, а также оценивание эффективности для структур более высокого уровня (например, государственные). Далее можно подчеркнуть, вышеописанные виды эффективности относятся к абсолютно всем ИП, и должны быть оценены оба направления, причем одновременно к одному и тому же ИП.

Были рассмотрены данные с источников, являющиеся официальными государственными и опубликованные в СМИ в 2018 году. Согласно этой информации, по региону ЗКО имеется перечень ИП, требующих реализации в ближайшие годы, и состоящий из 31 проекта на общую сумму в 518444,25 млн тенге. Как известно, в Казахстане действует программа Государственного и Частного Партнерства, основной задачей которой является взаимовыгодное финансирование проектов как со стороны государства, так и со стороны частных инвестиций. И благодаря данной программе, для вышеупомянутых ИП, сумма необходимая для полноценной реализации, снижается в пользу частных инвесторов, до значения в 195287,2 млн тенге [1, приложение]. Как вы можете заметить, в результате ГЧП, сумма инвестиций необходимая к привлечению «извне» снизилась более чем в 2,5 раза. Если данное снижение принять как некий показатель, то результат программы ГЧП очевиден. В общем, снижается нагрузка, связанная с привлечением инвестиций, одновременно, при ГЧП достаточно много благоприятных условий создается для создания «дружелюбной атмосферы» потенциальным инвесторам. Доказательством этого является то, что на сайте Администрации ЗКО, приводится различная информация, которая помогает инвесторам – например, такие как: «Путеводитель для инвестора», сведения о порядке получения разрешительных документов, порядке получения земельных участков, сведения об индустриальных зонах и социально-экономических зонах ЗКО, сведения об

инфраструктуре региона для комфортного пребывания потенциальных инвесторов, а также другие не менее полезные сведения.

Рассмотрим официально приведенные ИП (по ЗКО), в контексте прохождения ими всех этапов оценки, которые в свою очередь включают в себя отдельные критерии или параметры (показатели). Наиболее объемной оценкой будет являться, конечно, первый этап, который может состоять из множества как независимых, так и взаимозависимых параметров оценки. Основными принципами данного этапа являются такие как – сопоставимость условий сравнения различных ИП (для равнозначности оценки ИП в условиях нашего региона), принцип положительности и максимума эффекта (для объективного выбора из двух или нескольких альтернативных ИП по наибольшему значению эффекта), учет фактора времени (так как динамичность развития отдельных параметров ИП, из-за влияния неучтенных параметров или взаимного влияния учтенных параметров, будет определять общее время реализации ИП), учет только предстоящих затрат и поступлений (необходимо определить конкретные виды затрат и поступлений, влияющие на эффективность в ходе реализации), учет наиболее существенных последствий ИП (как экономических, так и неэкономических), учет наличия разных участников проекта (несовпадения интересов каждого из участников проекта могут привести к различным оценкам стоимости капитала, выражающихся в индивидуальных значениях нормы дисконта), многоэтапность оценки (эффективность каждого этапа оценивается заново перед началом реализации данного этапа), учет влияния инфляции (учет изменения цен на различные виды продукции и ресурсов в период реализации проекта), учет влияния неопределенности и рисков (сопровождают проект в течение его реализации в той или иной количественной и/или качественной размерности) [2, с.15-16].

Экономическая оценка инвестиционных проектов занимает центральное место в процессе обоснования и выбора возможных вариантов вложения средств в операции с реальными активами. При всех прочих благоприятных характеристиках проекта он никогда не будет принят к реализации, если не обеспечит:

- возмещение вложенных средств за счет доходов от реализации товаров или услуг;
- получение прибыли, обеспечивающей рентабельность инвестиций не ниже желательного для предприятия уровня;
- окупаемости инвестиций в пределах срока, приемлемого для предприятия.

Определение реальности достижения именно таких результатов инвестиционной деятельности и является ключевой задачей оценки финансово-экономических параметров любого проекта вложения средств в реальные активы.

Проведение такой оценки всегда является достаточно сложной задачей, что объясняется рядом факторов:

во-первых, инвестиционные расходы могут осуществляться либо разово, либо неоднократно на протяжении достаточно длительного периода времени (иногда до нескольких лет);

во-вторых, длителен и процесс получения результатов от реализации инвестиционных проектов (во всяком случае, он превышает один год);

в-третьих, осуществление длительных операций приводит к росту неопределенности при оценке всех аспектов инвестиций и к риску ошибки.

Именно наличие этих факторов порождает необходимость создания специальных методов оценки инвестиционных проектов, позволяющих принимать достаточно обоснованные решения с минимально возможным уровнем погрешности (хотя абсолютно достоверного решения при оценке инвестиционных проектов, конечно же, быть не может) [3, с.].

Отдельно можно отметить, что коммерческую эффективность рассматривать как фактор, влияющий на оценку, не имеет смысла, так как все ИП нашего региона нельзя

относить к локальным ИП. Для этого необходим особый уровень развития региона как в экономическом контексте, так и в социальном. Возможно, локальные ИП имеют место быть, однако, влияние таких проектов весьма незначительно.

Список литературы:

1. ссылка <http://bko.gov.kz/ru/perechen-proektov-trebuyushchikh-vlozhenie-investitsij>
2. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. - М.: Финансы и статистика, 2003
3. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов (вторая редакция). Официальное издание. - М.: Экономика, 2000.

ОӘЖ 06.58.45

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ БАҒАЛАУ КЕЗЕҢДЕРІНІҢ НЕГІЗГІ КРИТЕРИЙЛЕРІ

Арыстанов Е.Д., Мансурова М.А., Нурғалиева Э.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: БҚО аумағында инвестициялық жобаларды іске асыру кезінде олардың тиімділігінің бірқатар өлшемдері мен негізгі принциптерін айқындау. Сондай-ақ аймақ ауқымында инвестициялық жобаларды іске асыруға әсер ететін факторлар.

Кілт сөздер: бағалау, тиімділік, принциптер, кезеңдер, факторлар, инвестициялық жобалар.

УДК 32(052)

РАЗВИТИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Изғалиева М.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: В статье рассмотрены ключевые аспекты характеристики инвестиционной активности.

Ключевые слова: Инвестиции, инвестиционная активность региона, потенциал, инвестор, привлекательность области для инвестиций.

Инвестиционная активность на сегодняшний день является одной из привлекательных особенностей экономики. В последние годы в Казахстане усилился рост по обеспечению инвестиционной активности.

Основное понятие инвестиции - это совокупность затрат, реализуемых в форме долгосрочных вложений капитала в промышленность, сельское хозяйство, транспорт и другие отрасли хозяйства. Инвестициями являются денежные средства, целевые банковские вклады, паи, акции и другие ценные бумаги, технологии, машины и оборудование, кредиты, любое иное имущество или имущественные права, интеллектуальные ценности, вкладываемые в объекты предпринимательской и других видов деятельности для получения прибыли и достижения положительного эффекта [2].

В Послании Президента РК народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» было отмечено:

«Привлечение зарубежных инвестиций надо всецело использовать для трансферта в страну знаний и новых технологий» [1].

Западно-Казахстанская область расположена в самом центре Евразии. Она связывает между собой крупные экономические и культурные центры Европы и Центральной Азии. Территория области составляет 151,3 тыс. кв. км или 5,9% территории республики. Численность населения составляет 647,8 тыс. человек или 3,5% численности населения Казахстана. Граничит с пятью областями России: Астраханской, Волгоградской, Саратовской, Самарской, Оренбургской и двумя областями Казахстана - Актюбинской и Атырауской. Западно-Казахстанская область относится к западному макрорегиону, специализирующейся на нефтегазовой промышленности, машиностроении, пищевой промышленности, стройиндустрии, зерновом хозяйстве и животноводстве. Территория области богата месторождениями газа и газового конденсата, нефти, боратовых руд, горючих сланцев, калийно-магниевых солей, известковых пород, цементного сырья, мела, керамзитовых глин, строительного и аллювиального песка. Регион является привлекательной для инвестиций в силу своего стратегического и географического положения, большого природно-ресурсного потенциала и инфраструктурного развития.

По характеру природных ресурсов и преимущественно развитым отраслям экономики область можно разделить на две части:

- северная: размещаются предприятия нефтегазовой промышленности, машиностроения и металлообработки, легкой и пищевой промышленности, развита промышленность строительных материалов и индустрии, производства зерна, развито молочно-мясное скотоводство, свиноводство и птицеводство;

- южная: ремонт сельскохозяйственных машин, производство местных строительных материалов, развито мясное скотоводство, пастбищно-мясное и мясосальное овцеводство, табунное коневодство.

Характеристика инвестиционной активности в Западно-Казахстанской области подразделяются прямые и косвенные. Где прямые инвестиции подразумевают, что вкладчик самостоятельно выбирает инструменты вложения своих накоплений, а косвенные инвестиции весьма отличаются от первых тем, что вложение средств инвестора осуществляется уже финансовыми посредниками, денежными консультантами или же инвестиционными организациями, которым вкладчик доверил свои накопления.

В Западно-Казахстанской области разработаны и целенаправленно реализуются региональные программы по развитию агропромышленного комплекса на 2013–2020 годы. Ведется поиск взаимовыгодных форм сотрудничества с другими регионами, странами ближнего и дальнего зарубежья, а также поиск и привлечение средств на возвратной основе для реализации намеченных программ. В области развития агропромышленного комплекса за последние годы значительно стабилизировалось, имеются сдвиги в увеличении производства сельскохозяйственной продукции и продуктов ее переработки. Растет оснащенность оборудованием и сельхозтехникой [4].

Для эффективной работы с инвесторами инвестиционных проектов АО "НК "Kazakh Invest" разработана Карта инвестиционных проектов. АО "НК "Kazakh Invest" по представленным предложениям проводит экспертизу проектов и формирует перечень перспективных инвестиционных проектов в разрезе отраслей и регионов с дальнейшей формированием пакета документов согласно международным стандартам.

19 октября 2018 года на очередном заседании Регионального Совета по привлечению инвестиций в Уральске были рассмотрены и представлены проекты для Западно-Казахстанской области. Из представленных проектов четыре из сферы сельского хозяйства, три из них в области животноводства и один проект тепличного

комплекса. Планируется компанией «Агропродукт ЛТД» строительство открытой откормочной площадки для крупного рогатого скота на 3 000 скотомест в Сырымском и Зеленовском районе. «ТОО «Central Feedlot» планирует создать кормовую базу на 5000 гектаров для откормочного комплекса в с. Янайкино Зеленовского района. ТОО «WorldGreenCompany» представил проект по строительству тепличного комплекса. Инвестпроект по развитию туристического кластера региона, а именно строительство гостиничного комплекса на 108 номеров в г. Аксай, Бурлинского района по франшизе международной гостиничной корпорации Intercontinental Hotel Group - Holiday Inn (4 звезды), инвестором которого является местная компания - ТОО «ПСП «Серик» [3].

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана — «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие»
2. Нурсеитов А. А. Прямые иностранные инвестиции как фактор развития экономики в РК. В книге: национальная экономика Казахстана на рубеже нового столетия-Алматы. Экономика 2004г.
3. <https://bko.invest.gov.kz>
4. <http://bko.gov.kz/ru/>

ОӘЖ 32(052)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ДАМУ

Изгалиева М.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Мақалада инвестициялық қызмет сипаттамаларының негізгі аспектілері талқыланады.*

***Кілт сөздер:** Инвестициялар, аймақтың инвестициялық белсенділігі, әлеуеті, инвесторы, инвестиция үшін аймақтың тартымдылығы.*

УДК 06.77.01

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНВЕСТИЦИИ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ

Изделеева А.З., Есеналиев Б.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: В статье проанализированы вопросы, касающиеся понятия «инвестиция», «человеческий капитал», исторического осознания необходимости инвестиций в человека, рассмотрена структура инвестиций согласно человеческого капитала, а также связанные с ними риски. Сформулированы факторы, влияющие на формирование человеческого капитала, без которых невозможна реальная количественная оценка инвестиций.

Ключевые слова: человеческий капитал, инвестиции, трудовые ресурсы, критерии, заработная плата, образование, концепция развития, риски.

Инвестиции в человеческий капитал — это затраты, произведенные в целях будущего увеличения производительности труда работников и способствующие росту будущих доходов как отдельных носителей капитала, так и общества в целом.

Источниками инвестиций в человеческий капитал следует считать вложения на уровне семьи, фирмы, государства и самого индивида. Правительства тратят государственные средства на образование, потому что хорошо образованное население поможет ускорить развитие страны. Работодатели готовы повышать квалификацию своих работников, поскольку они ожидают, что их расходы окупятся и они получат дополнительную прибыль благодаря более высокой производительности труда работников. А сами люди часто готовы тратить не только время, но и деньги, чтобы получить образование, так как в большинстве стран более образованные, обладающие лучшими навыками работники способны заработать больше.

К инвестициям в человеческий капитал относят расходы на поддержание здоровья, на получение общего и специального образования; затраты, связанные с поиском работы, профессиональной подготовкой на производстве, миграцией, рождением и воспитанием детей, поиском экономически значимой информации о ценах и заработках и т. д. Для работника экономический эффект инвестиций выражается в его доходах. Для фирмы, вкладывающей деньги в развитие персонала в повышении производительности труда. Для общества в целом — в поддержании конкурентоспособности национальной экономики и росте ВВП.

К. Макконнелл и С. Брю выделяют три вида инвестиций в человеческий капитал:

- расходы на образование, включая общее и специальное, формальное и неформальное, подготовку по месту работы;
- расходы на здравоохранение, складывающиеся из расходов на профилактику заболеваний, медицинское обслуживание, диетическое питание, улучшение жилищных условий;
- расходы на мобильность, благодаря которым работники мигрируют из мест с относительно низкой производительностью в места с относительно высокой производительностью.

Структура вложений в человеческий капитал включает в себя следующие виды инвестиций:

- 1) образование, подготовка на производстве;
- 2) здравоохранение;

- 3) мотивация;
- 4) поиск информации и миграция;
- 5) фундаментальные научные разработки;
- 6) экология и здоровый образ жизни;
- 7) культура и досуг.

Из всех видов инвестиций в человеческий капитал наиболее важными являются вложения в здоровье и в образование. Общее и специальное образование улучшают качество, повышают уровень и запас знаний человека, тем самым увеличивают объем и качество человеческого капитала.

Инвестиции же в высшее образование способствуют формированию высококвалифицированных специалистов, высококвалифицированный труд которых оказывает наибольшее влияние на темпы экономического роста.

Сегодня одним из важнейших компонентов вложений в человеческий капитал во всех странах являются расходы на обучение на производстве. В любом обучающем проекте до 80% знаний приходится на самостоятельное обучение. Особенно это относится к профессиям специалистов — исследователей, учителей, инженеров, экспертам по компьютерам и т.д., которые призваны непрерывно обновлять квалификацию через индивидуальное изучение литературы, использование независимых обучающих программ, обучение на примере деятельности, опыта и оценок (мнений) других людей.

Инвестиции в образование по содержательному признаку обычно разделяют на формальные и неформальные. Формальные инвестиции — это получение среднего, специального и высшего образования, а также получение другого образования, профессиональная подготовка на производстве, различные курсы, обучение в магистратуре, аспирантуре, докторантуре и пр. Неформальные — это самообразование индивида, к этому виду относится чтение развивающей литературы, совершенствование в различных видах искусства, профессиональное занятие спортом и пр.

Наряду с образованием наиболее важными являются капиталовложения в здоровье. Это приводит к сокращению заболеваний и смертности, продлеванию трудоспособной жизни человека, а следовательно, времени функционирования человеческого капитала. Состояние здоровья человека — это его естественный капитал, часть которого является наследственной, а другая — приобретенной в результате затрат самого человека и общества. В течение жизни человека происходит износ человеческого капитала. Инвестиции, связанные с охраной здоровья, способны замедлить данный процесс.

Источником вложений в человеческий капитал может выступать государство (правительство), негосударственные общественные фонды и организации, регионы, отдельные фирмы, домохозяйства (индивиды), международные фонды и организации, а также образовательные учреждения.

Факторы, влияющие на формирование человеческого капитала:

Экологические 1. Общее экологическое состояние. 2. Качество питьевой воды и продуктов питания. 3. Природно-климатические условия. 4. Санитарно-гигиенические условия труда

Экономические 1. Номинальные и реальные доходы населения. 2. Деление доходов по группам. 3. Показатели бедности. 4. Доступность товаров и услуг. 5. Уровень инфляции. 6. Покупательская способность национальной валюты. 7. Чистый национальный доход в расчете на душу населения. 8. Кредитно-финансовый механизм. 9. Налоговая система. 10. Уровень специализации и кооперации производства. 11. Уровень развития внешнеэкономических связей страны

Социально-экономические 1. Общий уровень образования и профессиональная подготовка населения. 2. Состояние здоровья и культуры. 3. Система стимулирования

труда. 4. Уровень развития социальной инфраструктуры предприятия. 5. Уровень технико-экономического развития предприятия

Демографические 1. Численность населения. 2. Половозрастная структура населения. 3. Темпы природного прироста населения. 4. Средняя продолжительность жизни. 5. Миграция населения

Производственные 1. Рынок труда; спрос на рабочую силу. 2. Условия использования рабочей силы. 3. Повышение квалификации. 4. Социальное развитие персонала

В тоже время при принятии решений об инвестировании в человеческий капитал необходимо учитывать, что существуют определенные трудности предвидения будущей ценности человеческого капитала. Риск инвестиций в человеческий капитал — это возможность того, что накопленный человеческий капитал не принесет ожидаемой отдачи, не будет востребован на рынке труда или возможность перехода высококвалифицированных специалистов в другую компанию.

Инвестирование в человеческий капитал — высокорисковая деятельность в силу своей продолжительности и неопределенности; последнее обстоятельство связано с качеством накапливаемого капитала. Риски инвестирования в человеческий капитал можно с определенной долей условности раз делить на два вида: структурные и неструктурные. Первые являются результатом общих структурных изменений в экономике, которые во многом связаны с неполнотой информации на рынке труда; они неизбежны по определению. Существование неструктурных рисков — результат наличия/отсутствия каких-либо качеств работника (возраст, происхождение, доступность ресурсов и т.д.). Работники представляют собой набор простых и сложных производительных и непроизводительных сил. Некоторые производительные свойства важны для определенных видов деятельности и бесполезны для других (например, знание редких языков для филолога и инженера). Неструктурные риски можно устранить, но вопрос заключается в желательности такого устранения в каждом конкретном случае.

Подводя итог, можно отметить, что только благодаря эффективным инвестициям формируется человеческий капитал, и этим он подобен физическому капиталу. Инвестиции оправданы, если они обладают достаточно высоким уровнем окупаемости и рентабельности, их основными видами являются специальная подготовка, физическое состояние человека, эмоциональное поведение сотрудников. В формировании человеческого капитала участвуют различные факторы, которые нельзя упускать из внимания при расчете норм отдачи от инвестиций.

Также стоит отметить, что несмотря на то, что инвестиции носят сугубо индивидуальный характер, многие компании считают инвестиции в человеческий капитал рискованными. Основанием для такого мнения является возможность перехода высококвалифицированных специалистов в другую компанию, тем не менее большинство компаний осуществляют инвестирование в человеческий капитал, что позволяет обеспечивать доход не только в денежной форме, но и в виде морального, психологического удовлетворения, повышения социального статуса самого носителя человеческого капитала.

Список литературы:

1. Дятлов С. А. Теория человеческого капитала. СПб.: Изд-во СПбУЭФ, 1996. 141 с.
2. Добрынин А.И., Дятлов С.А., Цыренова Е.Д. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования. - СПб.: Наука, 1999. - С. 39.
3. Корчагин, Ю. А. Широкое понятие человеческого капитала [Текст] / Ю. А. Корчагин. - Воронеж: ЦИРЭ, 2009.

4. Беккер, Г. Человеческий капитал (главы из книги). Воздействие на заработки инвестиций в человеческий капитал [Текст] / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. - № 11. - Ноябрь 1993 г. - С. 19-145.

5. <https://articlekz.com/article/10736>

ОӘЖ 06.77.01

АДАМИ КАПИТАЛҒА ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Изделеева А.З., Есеналиев Б.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аңдатпа:** Бұл мақалада "инвестиция", "адами капитал" ұғымдарына, адамға инвестициялардың қажеттілігін, тарихи түсінуге қатысты мәселелер талданды, адами капиталға сәйкес инвестициялардың құрылымы, сондай-ақ олармен байланысты тәуекелдер қарастырылды. Адам капиталын қалыптастыруға әсер ететін факторлар тұлжырымдалды, оларсыз инвестицияларды нақты сандық бағалау мүмкін емес.*

***Кілт сөздер:** адами капитал, инвестициялар, еңбек ресурстары, өлшемдер, жалақы, білім беру, даму тұлжырымдамасы, тәуекелдер.*

УДК338(574.1)

РАЗВИТИЕ И ПОДДЕРЖКА МАЛОГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ихсанов Б.К., Богдашкина И.В.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассмотрены современное состояние малого и среднего бизнеса в Казахстане, развитие которого является одной из приоритетных задач государственной политики. Успешная реализация развития малого и среднего бизнеса определяет дальнейшее экономическое и политическое развитие страны. Поэтому принимаемые меры по формированию эффективной институционально-правовой и финансово-экономической поддержки развития малого и среднего бизнеса создает благоприятные условия для оздоровления экономики в целом.*

Малый и средний бизнес в Казахстане продолжает испытывать серьезные трудности, для преодоления которых необходима последовательная работа, прежде всего, по дальнейшему совершенствованию законодательства, финансовой поддержки, повышению эффективности региональных программ развития, по устранению административных барьеров и преодолению коррупции, по повышению инновационного потенциала, а также по развитию предпринимательского образования.

Создавая соответствующие условия, обеспечивающие комплексную поддержку малого и среднего бизнеса на общегосударственном и региональном уровнях, и возможности для его относительно безрискового финансирования (кредитования), извлечения нормальной нормы прибыли, то денежные средства инвесторов неизбежно устремятся в малый и средний бизнес, содействуя тем самым не только становлению и развитию последнего, но и повышению на этой основе эффективности экономики в

целом.

Ключевые слова: экономика, малый и средний бизнес, рынок, предпринимательство, предприятие, производство, занятость, безрисковое финансирование, государственная поддержка, правовая защита.

Развитие малого и среднего бизнеса - основа экономики любой страны. Без развитого малого и среднего предпринимательства сложно говорить о стабильности макроэкономической ситуации государств. Вследствие этого, еще на заре независимости малый и средний бизнес был определен в Казахстане как важнейший сектор экономики. Всесторонняя поддержка малого и среднего бизнеса всегда была приоритетом государственной политики. Именно благодаря этому, несмотря на сложную экономическую ситуацию в стране в 1990-е годы, число субъектов малого и среднего предпринимательства постоянно росло. На сегодняшний день в стране зарегистрировано почти 840 тысяч субъектов малого и среднего предпринимательства. Доля этого сектора в ВВП страны составляет около 30%.

В ходе экспертного опроса, проведенного среди специалистов, имеющих непосредственное отношение к малому и среднему бизнесу, было выявлено, что в нашей стране созданы необходимые условия для интенсивного развития малого и среднего предпринимательства. При этом 37,5% опрошенных расценили эти условия как нормальные, столько же участников опроса заявили, что «условия есть, но существуют отдельные проблемы», и 18,8 % экспертов дали ответ: «в целом главные, определяющие условия созданы» /1/.

Что же касается оценок результатов, к которым должно привести развитие этой сферы, то они по приоритетности распределились таким образом: возникнет базовая основа среднего класса, экономическая и финансовая сферы страны приобретут еще большую устойчивость, значительно вырастет валовой продукт и уровень жизни, исчезнут наиболее серьезные проблемы занятости. Сферы, в которых сегодня в республике задействованы мелкие и средние предприниматели, отличаются широким разнообразием: одни граждане нашли свою нишу в торговле, другие активно занялись предоставлением населению всевозможных услуг, третьи сосредоточились на производстве товаров широкого потребления.

Количество граждан, решивших вести собственный бизнес, вне всякого сомнения, напрямую зависит от тех условий, которые создает государство для развития мелкого и среднего предпринимательства. По результатам опроса для успешного развития малого и среднего бизнеса необходимо:

- изменить правила регистрации, лицензирования, сертификации и т. д. (75,0% респондентов);

- улучшение система налогообложения предпринимателей (62,5%);

- совершенствование финансово-кредитной регуляции (56,3%);

- упрощение отчетности и бухучета (25,0%)

- обеспечение безопасности бизнеса (25,0%)

- улучшение информационного обеспечения граждан, работающих в этой сфере (25%);

- совершенствование лизингового обслуживания заявили (6,3%).

По мнению экспертов, ожидать крупных успехов в развитии казахстанского малого и среднего предпринимательства в ближайшие годы вполне возможно (отметили 68,8% респондентов). Одной из главных причин медленного продвижения реформ в сфере малого и среднего бизнеса в предыдущие годы явилось неверие людей в малый бизнес как в постоянную работу, обеспечивающую стабильный и долгосрочный доход. Теперь же и стабильности больше, и убеждения у людей меняются, поэтому именно сейчас государственная поддержка может дать значительные результаты», отметили

опрошенные специалисты.

В Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Главой государства Н. А. Назарбаевым перед Правительством была поставлена следующая задача: государственные холдинги, играя важную роль в диверсификации экономики, должны вовлекать в этот процесс, стимулировать и поддерживать казахстанский малый и средний бизнес. Казахстан перенимает успешный опыт развитых стран, ведь совершенствование механизмов государственной поддержки малого и среднего бизнеса находится в постоянном центре внимания Правительства страны.

Мировая практика убедительно свидетельствует, что в странах с развитой рыночной экономикой малое и среднее предпринимательство оказывает серьезное влияние на развитие народного хозяйства, решение социальных проблем, увеличение численности занятых работников. По численности работающих, по объему производимых и реализуемых товаров, выполняемых работ и услуг субъекты малого и среднего предпринимательства в отдельных областях играют ведущую роль. Поэтому проблема государственной поддержки малых и средних предприятий в настоящее время является наиболее актуальной.

При этом очень важную роль играет кредитная поддержка малого и среднего бизнеса. Не секрет, что практически каждому, кто решил заняться предпринимательской деятельностью, приходится сталкиваться с финансовыми проблемами. Банки дают кредиты только под залог имущества. А что может заложить начинающий предприниматель, если у него ни основных, ни оборотных средств еще нет? Эту проблему следует решать на федеральном уровне. Но отчасти ее можно было бы снять, создавая общества взаимного кредитования малых предприятий, где будут аккумулироваться отчисления от доходов всех участников.

Во многих зарубежных странах малому бизнесу оказывается серьезная финансово-кредитная поддержка со стороны государства через специальные структуры и фонды, например, через Администрацию по делам малого бизнеса (США), Корпорацию страхового кредитования малого бизнеса (Япония), «Кредит для средних и мелких фирм» (Франция).

Особого внимания заслуживает американский опыт государственной поддержки малого и среднего бизнеса. США - страна не только гигантских корпораций, но и малых предприятий, на которых трудится более 50% наемных работников частного сектора. Получается, что главным работодателем является отнюдь не крупный, а именно малый и средний бизнес. Примерно одна из каждых трех американских семей вовлечена в малый бизнес. То есть малый и средний бизнес в США - не просто один из видов предпринимательства, а, в сущности, образ жизни.

В стране ежегодно регистрируется около 600 тыс. малых предприятий и ликвидируется около 500 тыс. Однако никого это не ужасает. Дело в том, что владельцы малых предприятий очень чутко и гибко реагируют на динамику спроса. Поняв, что в другой сфере или на другом месте их дела пойдут лучше, они сворачивают свой старый бизнес и открывают новый. Американцы в этом смысле очень адаптивны и умеют быстро перестраиваться. Даже если их бизнес попросту прогорел, они не теряют энтузиазма и считают конец старого бизнеса началом нового. 90% жителей США позитивно оценивают роль малого бизнеса. Малые и средние предприятия действуют и в торговле, и в производственной сфере, и в финансовом секторе, и в консалтинге, и в сфере инноваций, и в области социальных услуг.

Важнейшей задачей федерального правительства является сохранение и развитие конкурентной среды, которая через механизм снижения издержек производства побуждает производителей переходить на использование более эффективных технологий.

Администрация по делам малого бизнеса (SBA) представляет малым и средним пред-приятиям гарантии по кредитам. Помимо этого предлагается широкая гамма

способов финансирования - от микрозаймов до кредитов на покрытие крупного долга. Центры развития малого бизнеса оказывают множество видов услуг, связанных с конкретными проектами в различных сферах (от бизнеса на дому до мореходства и международной торговли), а также техническое содействие, помощь в менеджменте и оформлении заявок на получение займов. В бизнесе, принадлежащим женщинам, в США занято более 9 млн. человек. Их вклад в экономику достигает 1,15 трлн. долл. Темпы роста таких предприятий сегодня превышают общенациональные. SBA создала более 90 центров женщин-предпринимателей.

Одно из важнейших направлений деятельности SBA - правовая защита интересов малого и среднего бизнеса. Для этих целей в ее структуре в 1978 г. был создан отдел адвокатуры, глава которого назначается президентом США, утверждается Конгрессом и подотчетен только им. Адвокатура наделена полномочиями защищать интересы и права малого бизнеса в законодательных и процедурных инициативах Федерального правительства. Следует отметить, что отдел адвокатуры постоянно исследует деятельность малого бизнеса США и среду его обитания. В 1996 г. в SBA образован отдел арбитража, задачи которого определены законом об усилении справедливого регулирования малого и среднего бизнеса. В различных регионах страны им проводятся слушания, нацеленные на повышение эффективности малого бизнеса. Отдел отчитывается перед Конгрессом и выступает в качестве связующего звена между малым бизнесом и федеральными структурами. Под эгидой SBA весьма эффективно работает Институт в Интернете. Начинающие предприниматели и студенты, готовые открыть собственное дело, могут пройти в нем бесплатную подготовку, воспользоваться информационными ресурсами. Совместными усилиями SBA и Министерства торговли открыто 19 центров содействия экспорту, осуществляющих предварительный отбор кандидатов на получение капитала для реализации экспортно-ориентированных проектов. Кроме того, они кредитуют внешнеторговые операции малого бизнеса. Вебсайт SBA еженедельно практикует 17 млн. посещений, в ее интернет-библиотеке размещены статистика финансовых займствований, доклады об ущербе, результаты многочисленных исследований отдела адвокатуры, учебные разработки и многое другое.

В современных условиях механизм обеспечения эффективного функционирования малого и среднего бизнеса должен сводиться, прежде всего, к усилению государственной поддержки малого и среднего бизнеса. Для этого, в первую очередь, необходимо:

- формирование концепции, выбор приоритетов и обоснование роли малого бизнеса в экономике;
- разработка государственной политики поддержки и развития малого и среднего бизнеса в экономике;
- совершенствование нормативно-правовой поддержки и развития малого и среднего предпринимательства;
- совершенствование законодательства в сфере инвестиций и формирование благоприятного инвестиционного климата в стране;
- совершенствование налогообложения малых и средних предприятий;
- развитие кредитно-финансовых механизмов и внедрение новых финансовых технологий, направленных на развитие малого и среднего предпринимательства;
- активизация прямого и косвенного участия государства в финансировании развития малого и среднего бизнеса.

Подводя итог можно сделать вывод: если создать соответствующие условия, обеспечивающие комплексную поддержку малого и среднего бизнеса на общегосударственном и региональном уровнях, и возможности для его относительного безрискового финансирования (кредитования), извлечения нормальной нормы прибыли, то денежные средства инвесторов неизбежно устремятся в малый и средний бизнес,

содействуя тем самым не только становлению и развитию последнего, но и повышению на этой основе эффективности экономики в целом.

Список литературы:

1. Официальная статистическая информация: оперативные данные (экспресс информация, бюллетени): малое и среднее предпринимательство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.stat.gov.kz, свободный. - Загл. с экр. – Яз.рус. 53 Казахстан и его регионы // Ежеквартальный журнал статистической информации. – Астана: Агентство РК по статистике, 2017. – С. 62 - 64.
2. Выпуск продукции субъектами малого и среднего предпринимательства в 2017 // <http://stat.gov.kz>
3. Zamanbekov Sh. Industrial and innovative policy of the Republic of Kazakhstan as the basis of sustainable development and modernization of engineering». Wulfenia Journal, Austria. Vol 21, No. 2; Feb 2014, p.250-256.

ОӘЖ 338(574.1)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН БИЗНЕСТІ ДАМУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ

Богдашкина И.В., Ихсанов Б.К.

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Қазақстандағы шағын және орта бизнес күрделі қиындықтарды бастан кешіру үстінде, қиындықтарды жеңу үшін жүйелі жұмыстар жүргізілуі қажет, ең алдымен, заңнамаларды одан әрі жетілдіру, қаржылық қолдау, өңірлік даму бағдарламаларының тиімділігін арттыру, әкімшілік кедергілерді және сыбайлас жемқорлықты жою, инновациялық потенциалды арттыру, сонымен қатар кәсіпкерлік сауаттылықты дамыту бойынша іс-шаралар қарқынды жүргізілуі тиіс.

Жалтымемлекеттік және өңірлік деңгейде шағын және орта бизнеске кешенді қолдау көрсету және қолайлы жағдайлар жасау, мейлінше тәуекелсіз қаржыландыру (кредит беру), тұрақты табыс алуды қамтамасыз ету, инвесторлардың қаржы құралдарын шағын және орта бизнеске бағыттауларына мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: экономика, шағын және орта бизнес, нарық, кәсіпкерлік, кәсіпорын, өндіріс, іскерлік, тәуекелсіз қаржыландыру, мемлекеттік қолдау, құқықтық қорғау.

УДК 06.77.77

РОЛЬ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Кенесова А.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** в статье рассматриваются значение заработной платы как для работника, так и для работодателя, а также выполняемые функции. Заработная плата как экономическая категория имеет двойственную природу. С одной стороны - это форма цены труда, а, с другой, - форма фонда жизненных средств, необходимых для воспроизводства работников.*

***Ключевые слова:** заработная плата, работник, работодатель, функция заработной платы.*

Заработная плата – это одна из ключевых экономических категорий, которая является основным источником стимулирования и дохода занятых на предприятии. «Заработная плата» обозначает денежное вознаграждение за труд [1].

Согласно трудовому кодексу Республики Казахстан, заработная плата работнику устанавливается трудовым договором в соответствии с действующими у работодателя системами оплаты труда [2].

Заработная плата как плата за труд выдвигается на первый план так как среди всех экономических ресурсов это наиболее дорогостоящий элемент. Для большинства населения это единственный или по крайней мере, главный источник дохода. Поэтому вопросы, связанные с заработной платой (ее величиной, формой начисления и выплаты и др.), являются одними из наиболее актуальных как для работников, так и для работодателей.

Величина заработной платы устанавливается либо в виде должностного оклада, либо по тарифной сетке (ставке), либо в соответствии с контрактом, но не может быть ниже уровня установленной законом минимальной зарплаты. Верхний предел заработной платы в условиях экономики рыночного типа обычно не ограничивается. Как обозначено в трудовом кодексе Республики Казахстан, государственные гарантии в области оплаты труда работников включают минимальный размер месячной заработной платы, минимальный размер часовой заработной платы, порядок и сроки выплаты заработной платы [2].

В рыночных условиях определение понятия «заработная плата» приобретает принципиальное значение, так как она может рассматриваться как стоимостная оценка рабочей силы, как форма распределения фонда индивидуального потребления работников по количеству и качеству труда, как отношения между обществом, работодателем и работником по поводу распределения части национального дохода. Заработная плата имеет как экономический, так и юридический аспекты. Рассмотрение заработной платы с экономических позиций обращает внимание, как правило, на ее денежный характер, на связь размеров заработной платы с результатами работы предприятия и, как следствие этого, с ее финансовыми возможностями. Экономический аспект актуализирует внимание на зависимость оплаты труда каждого конкретного работника от результатов затраченного им труда. В определении заработной платы как правовой категории, особо подчеркивается зависимость вознаграждения от количества и качества труда, личного вклада работника в общие результаты работы коллектива. В то же время для правового определения заработной платы имеет значение обязанность работодателя выплачивать работнику вознаграждение за его труд, наличие у работника субъективного права на получение этого вознаграждения и установление заранее норм

труда, тарифных ставок (окладов), сдельных расценок и иных факторов, с помощью которых подсчитывается сумма вознаграждения. Следует также различать номинальную (т.е. начисленную), располагаемую (за вычетом налогов и обязательных отчислений) и реальную заработную плату, денежную и не денежные формы зарплаты. Номинальная заработная плата - это сумма денег, полученная за час, день или неделю. Реальная заработная плата - это количество товаров и услуг, которые можно приобрести на номинальную заработную плату. Это покупательная способность полученных денег. Реальная заработная плата зависит от номинальной и цен на приобретаемые товары и услуги. Изменения реальной заработной платы в процентном отношении можно определить путем вычитания процентного изменения в уровне цен из процентного изменения в номинальной заработной плате. Реальная заработная плата уменьшается при наличии инфляции, если инфляция не компенсируется увеличением, индексацией заработной платы. Денежная форма является основной, что обусловлено ролью денег как всеобщего эквивалента в товарно-денежных отношениях (в рыночной экономике). Но имеет место и натурально-вещественная форма. При отсутствии наличных денежных средств предприятие может рассчитываться с работниками выпускаемой продукцией (товарами), которая может лично потребляться работником и его семьей или продаваться (либо обмениваться на другие товары).

Разнообразие безденежных вариантов доходов зависит от экономических возможностей предприятий. Самыми распространёнными из них являются бесплатный проезд для пенсионеров и других групп населения, льготы на коммунальные услуги, дотации на питание. В фирмах предоставляются льготы на содержание детей в детских садах, оздоровительных лагерях, на проезд в общественном транспорте.

Таким образом, заработная плата – это денежная форма цены, выплачиваемой за использование труда как экономического ресурса в процессе создания товаров и услуг - цена за использование рабочей силы. Стоимость рабочей силы – это цена материальных и духовных благ, необходимых для воспроизводства рабочей силы, т. е. для полного удовлетворения потребностей работника и членов его семьи. Отсюда ясна двойственная природа заработной платы: с одной стороны - это форма цены труда, а, с другой, - форма фонда жизненных средств, необходимых для воспроизводства работников.

Заработная плата имеет разное значение как для работника, так и для работодателя. Для работника зарплата — это основной источник его доходов, средство воспроизводства его рабочей силы и повышения уровня благосостояния. Для работодателя заработная плата работников — это затрачиваемые им средства на привлечение по найму рабочей силы, что составляет одну из основных статей издержек на рабочую силу и себестоимости производимой продукции (услуг). Исходя из этого можно сказать, что работодатель заинтересован в снижении удельных затрат рабочей силы на единицу продукции, с другой стороны, — заинтересован в повышении ее качества, а значит, в увеличении расходов на ее содержание, если это позволит увеличить прибыль предприятия за счет поощрения трудовой инициативы работников. Уровень оплаты труда влияет на поведение работника и работодателя в условиях неравномерного спроса и предложения на рабочую силу в пространстве и во времени, что предполагает необходимость регулирования этих отношений на основе реализации функций и механизма заработной платы (оплаты труда).

Заработная плата как экономическая категория выполняет несколько функций. К важным можно отнести воспроизводственную, стимулирующую, статусную, регулирующую (распределительную), производственно-долевою.

Смысл воспроизводственной функции заключается в способности заработной платы быть достаточной для компенсации физических, умственных и других затрат, которые имеют место в процессе трудовой деятельности человека и подготовки к ней. То есть, степень (полнота) реализации воспроизводственной функции заработной платы определяется ее размером, а также зависит от уровня цен на товары и услуги, инфляции,

своевременности выплаты вознаграждений и некоторых других аспектов. Степень реализации воспроизводственной функции заработной платы можно оценить, измерить и анализировать посредством сопоставления двух величин — прожиточного минимума и заработной платы, которую получает конкретный работник. Чтобы обеспечить не только простое, но и расширенное воспроизводство рабочей силы, не достаточно равенства заработной платы работника лишь прожиточному минимуму. Заработная плата должна превышать прожиточный минимум, так для своего расширенного воспроизводства человеку необходимы средства для физического, культурного, интеллектуального развития, а также содержания нетрудоспособных, малолетних членов семьи.

Статусная функция заработной платы предполагает соответствие статуса, определяемого размером заработной платы, трудовому статусу работника. Под «статусом» подразумевается положение человека в той или иной системе социальных отношений и связей. Под трудовым статусом понимается место данного работника по отношению к другим работникам, как по вертикали, так и по горизонтали. Соответственно размер вознаграждения за труд является одним из главных показателей этого статуса, а его сопоставление с собственными трудовыми усилиями позволяет судить о справедливости оплаты труда. Статусная функция важна, прежде всего, для самих работников, на уровне их притязаний на зарплату, которую имеют работники соответствующих профессий в других фирмах, и ориентация персонала на более высокую ступень материального благополучия.

Особенностью стимулирующей функции заработной платы является ее способность направлять интересы работников на достижение требуемых результатов труда (большего его количества, более высокого качества и т.д.) за счет обеспечения взаимосвязи размеров вознаграждения и трудового вклада. То есть, степень реализации стимулирующей функции заработной платы определяется, в первую очередь, ее организацией, а не размерами оплаты труда. Стимулирующая функция является основой мотивации труда. Стимулирование труда — это, прежде всего, внешнее побуждение, элемент трудовой ситуации, влияющий на поведение человека в сфере труда, материальная оболочка мотивации персонала. Вместе с тем оно несет в себе и нематериальную нагрузку, позволяющую работнику реализовать себя как личность и работника одновременно [3].

Роль регулирующей функции заработной платы заключается в воздействии на соотношение между спросом и предложением рабочей силы, на формирование персонала (численности работников и профессионально-квалификационного состава) и степень его занятости. Эта функция выполняет роль баланса интересов работников и работодателей. Объективной основой реализации этой функции является принцип дифференциации оплаты труда по группам работников, по приоритетности деятельности или другим основаниям (признакам), т.е. выработка определенной политики установления уровня оплаты труда различных групп (категорий) работников в конкретных условиях производства. Это является предметом регулирования трудовых отношений между социальными партнерами на взаимоприемлемых условиях и отражается в коллективном договоре.

Через производственно-долевою функцию заработной платы можно определять меру участия живого труда (через заработную плату) в образовании цены товара (продукции, услуги), его долю в совокупных издержках производства и в издержках на рабочую силу. Эта доля позволяет установить степень дешевизны (дороговизны) рабочей силы, ее конкурентоспособность на рынке труда, ибо только живой труд приводит в движение овеществленный труд (как бы он велик не был), а значит, предполагает обязательное соблюдение низших границ стоимости рабочей силы и определенные пределы повышения зарплаты. В этой функции воплощается реализация

предыдущих функций через систему тарифных ставок (окладов) и сеток, доплат и надбавок, премий и т.д., порядок их исчисления и зависимость от фонда оплаты труда.

Каждое предприятие самостоятельно разрабатывает и утверждает формы и системы оплаты труда. Выбор рациональных форм и систем оплаты труда работников имеет важнейшее социально-экономическое значение для каждого предприятия. Формы и системы оплаты труда определяют порядок начисления заработков отдельным работникам или их группам в зависимости от количества, качества и результатов труда. В статье 107 трудового кодекса Республики Казахстан прописано, что система оплаты труда определяется условиями трудового, коллективного договоров и (или) актами работодателя. Система оплаты труда должна обеспечить долю основной заработной платы не менее 75 процентов в заработной плате работников без учета единовременных стимулирующих выплат [2].

Работник должен быть заинтересован в повышении своей квалификации для получения большего заработка, т.к. более высокая квалификация выше оплачивается. Предприятия же заинтересованы в более высококвалифицированных кадрах для повышения производительности труда, улучшения качества продукции. Реализация стимулирующей функции осуществляется руководством через конкретные системы оплаты труда, основанные на оценке результатов труда и связи размера фонда оплаты труда с эффективностью деятельности предприятия.

Таким образом, заработная плата в рыночной экономике – это основная форма цены труда работника, уровень которой формируется под воздействием различных факторов рыночной экономики. Будучи основным источником дохода трудящихся, заработная плата является формой вознаграждения за труд и формой материального стимулирования их труда. Она направлена на вознаграждение работников за выполненную работу и на мотивацию достижения желаемого уровня производительности. Поэтому правильная организация заработной платы непосредственно влияет на темпы роста производительности труда, стимулирует повышение квалификации трудящихся. Зарботная плата, являясь традиционным фактором мотивации труда, оказывает доминирующее влияние на производительность. Предприятие не может удержать рабочую силу, если она не выплачивает вознаграждения по конкурентоспособным ставкам и не имеет шкалы оплаты, стимулирующей людей к работе. Для того, чтобы обеспечить стабильный рост производительности, руководство должно четко связать заработную плату, продвижение по службе с показателями производительности труда, выпуском продукции.

Список литературы:

1. Атамазова А. А. Зарботная плата: ее роль и функции // Молодой ученый. — 2016. — №16. — С. 131-133. — URL <https://moluch.ru/archive/120/33194/> (дата обращения: 17.04.2019).
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01. 01. 2019 г.)
3. Кузнецова Я. В. Совершенствование организации оплаты труда работников предприятия // Молодой ученый. — 2014. — №1. — С. 369-374. — URL <https://moluch.ru/archive/60/8631/> (дата обращения: 18.04.2019).

ОӘЖ 06.77.77

ҚОҒАМНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨМІРІНДЕГІ ЖАЛАҚЫНЫҢ РӨЛІ

Кенесова А.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: Мақалада қызметкердің де, жұмыс берушінің де жалақысының құны, сондай-ақ орындалатын қызметтер туралы айтылады. Еңбекақыда экономикалық санат ретінде екі жақты сипаты бар. Бір жағынан, бұл еңбек құнының нысаны, ал екінші жағынан, ол жұмысшылардың көбеюі үшін қажетті өмірлік ресурстар қоры болып табылады.

Кілт сөздер: жалақы, қызметкер, жұмыс беруші, жалақы функциясы.

УДК 336.7 (075.8)

КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Нургалиев Н.К.

Западно Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассмотрены понятия кредитной политики коммерческих банков, процессы ее формирования, отражены цели и элементы кредитной политики, а также показан ряд факторов, которые влияют на выбор кредитной политики банка. В статье дана характеристика разработки кредитной политики и стратегии коммерческих банков Казахстана.

Ключевые слова: Банковская система, кредитная политика, кредитная стратегия, кредитный портфель, правило пяти си, кредитные операции.

На современном этапе банковская система Казахстана - это один из наиболее динамично развивающихся секторов экономики. В нашей Республике действует двухуровневая банковская система, верхним уровнем которой является Национальный банк Республики Казахстан как центральный банк государства; второй уровень - коммерческие банки. Кредитная политика создает основу организации кредитной деятельности банка в рамках общей стратегии его развития, определяет принципы и порядок осуществления кредитного процесса, средства и методы его реализации, а также необходимые условия разработки соответствующей документации.

Каждый банк разрабатывает свои правила кредитования в соответствии с законодательством нашей страны по вопросам кредитной деятельности, в том числе нормативными правовыми актами Национального банка Республики Казахстан. Правила определяют общие приоритеты, стандарты и параметры решений в области кредитной деятельности, основные принципы управления кредитными рисками и ориентируют кредитную деятельность банка на решение следующих задач:

- формирование качественного ссудного портфеля за счет кредитования устойчиво функционирующих субъектов хозяйственной деятельности и финансирования перспективных проектов;

- обеспечение оптимальной структуры и размера ссудного портфеля, вне балансовых обязательств;

- обеспечение высокого уровня безопасности и доходности размещения активов банка [1].

Банк осуществляет кредитную деятельность во всех секторах экономики и регионах страны в соответствии с действующим законодательством Республики Казахстан, уставом и внутренними положениями. Кредиты предоставляются предприятиям, организациям и т.д., являющимся клиентами банка, имеющими устойчивое финансовое положение, стабильный спрос на производимые ими товары или

предлагаемые услуги и предоставившим банку в обеспечение кредиты высоколиквидный залог.

С учетом принятой стратегии развития банка и складывающейся в стране экономической ситуации основными приоритетами кредитной политики являются:

- 1) в области коммерческого краткосрочного кредитования:
    - развитие малого и среднего бизнеса в сферах торговли, производства;
    - торговля;
    - промышленность, энергетика, связь, транспорт;
    - здравоохранение;
    - производство и переработка сельскохозяйственной продукции;
    - предоставление краткосрочных межбалансовых кредитов;
  - 2) в области документарных кредитных операций:
    - предоставление гарантий и принятие гарантий банков - контрагентов;
    - открытие аккредитивов и подтверждение выпущенных аккредитивов банками-партнерами;
      - авалирование векселей клиентов;
      - принятие векселей клиентов в учет;
  - 3) в области инвестиционного кредитования:
    - финансирование краткосрочных и среднесрочных проектов развития производства товаров повседневного спроса;
      - финансирование средне и долгосрочных межотраслевых проектов развития производства продукции, соответствующих мировым стандартам.
- Банки обычно не устанавливают региональные приоритеты в кредитной политике. Кредитная стратегия банка предусматривает:
- принятие банком рисков только после их тщательного анализа;
  - неприемлемость рисков, которые бы ставили банк в зависимость от одного или нескольких крупных клиентов;
    - проведение активной работы по улучшению качества кредита, структуры активов и пассивов и сокращению инвестиций в основные средства;
    - принятие решения о выдаче кредита не только на основе оценки залога, но и расчета будущих денежных потоков и потенциальной прибыльности заемщика, а также тщательного анализа правовой стороны предложенного проекта;
    - дифференциацию кредитного портфеля по размеру кредитов, отраслям и видам деятельности заемщиков в целях сокращения рисков;
      - предотвращение опасности подвергнуть банк большим потерям из-за принимаемых рисков. Получаемые доходы должны покрывать общую сумму риска;
      - установление Кредитным комитетом лимитов кредитных рисков и осуществления постоянного контроля за ними;
      - получения банком международного кредитного рейтинга [2].

Банковский кредит юридическим и физическим лицам осуществляется при строгом соблюдении определенных принципов, которые являются главным элементом системы кредитования, поскольку отражают сущность и содержание кредита. Совокупное применение на практике всех условий банковского кредита позволяет соблюсти как общегосударственные интересы, так и интересы обеих сторон кредитной сделки (кредитора и заемщика) [3].

Процесс кредитования связан с действием многочисленных факторов риска, способных повлечь за собой несвоевременность погашения ссуды, что ухудшит положение банка. Поэтому банк уделяет особое внимание изучению кредитоспособности заемщика и оценки рисков, сопровождающих данный кредит. Основной целью изучения кредитоспособности является определение способности и готовности заемщика вернуть ссуду в соответствии с условиями договора. Банк не только оценивает кредитоспособность клиента на определенную дату, но и прогнозирует

его финансовую устойчивость на перспективу. Анализ кредитоспособности заемщика начинается с анализа источников погашения кредита [4].

Также используется «правило пяти си», где критерии отбора клиентов обозначены словами, начинающимися на букву «си»:

- character (характер заемщика);
- capital (капитал);
- capacity (финансовые возможности);
- collateral (обеспечение);
- conditions (общие экономические условия).

При анализе «характера» заемщика банк стремится установить, является ли заявитель серьезной компанией, предпринимающей все усилия для выполнения своих обязательств, и имеет ли заемщик достаточный опыт в своем бизнесе, какие суждения о заемщике в деловых кругах, уровень менеджмента. Анализ «капитала» показывает, сколько и какой капитал имеется у заемщика (собственный капитал, привлеченный капитал, оборотный капитал и внеоборотный капитал). Исходя из отечественного и мирового опыта, требований оптимизации кредитной политики в методологическом плане на сегодняшний момент используют следующую схему формирования кредитной политики коммерческого банка:

- общие положения и цели кредитной политики;
- аппарат управления кредитными операциями и полномочия сотрудников банка;
- организация кредитного процесса на различных этапах реализации кредитного договора;
- банковский контроль и управление кредитным процессом.

Каждое направление теоретической модели формирования кредитной политики тесно связано с остальными и является обязательным для организации кредитного процесса [5].

В построении теоретической модели оптимальной кредитной политики коммерческого банка, необходимо учитывать современное состояние рынка банковских услуг, что позволит выделить приоритетные направления кредитной политики банка на определенных этапах его развития. Можно сказать, что для казахстанских банков в настоящее время наиболее актуальные вопросы контроля качества кредитного портфеля, что предопределяет необходимость уделить в модели особое внимание следующим вопросам:

- анализ кредитного рынка и разработка мер по привлечению и отбору наиболее выгодных для банка кредитных заявок;
- анализ финансового состояния заемщиков;
- анализ залогов и иного обеспечения возвратности ссуд;
- соблюдение принципов кредитования (целевой направленности, обеспеченности, срочности, платности);
- периодичное тестирование выданного кредита на предмет его возвратности: мониторинг состояния заемщика, экономической ситуации и так далее;
- анализ структуры кредитного портфеля, расчет показателей, разработка и выполнение мер по реструктуризации кредитного портфеля;
- выявление проблемных кредитов и разработка мероприятий по ликвидации задолженности.

Разработка кредитной политики Казахстана предоставляется особенно важной, когда банку предстоит адаптироваться к сложным и постоянно меняющимся условиям экономики и когда перед ним стоит задача, ранее никогда не возникавшая или возникавшая, но не получившего должного внимания. И что наиболее важно, разработка политики вызывает необходимость у совета директоров или со стороны руководителей высшего звена комитета по кредитам банка определить уровень приемлемости риска в

свете прибыльности и эффективности работы банка, учитывая при этом потребности рынка, на котором действует банк [6].

Кредитные операции связаны с риском, степень которого в условиях спада производства, нестабильности экономически растет. Это определяет необходимость формирования качественного кредитного портфеля банка, в котором должна быть меньше доля более рискованных операций, несмотря на то, что в ряде случаев такие операции могут быть более прибыльными для банка. При определении кредитной политики следует ориентировать кредитную стратегию на диверсификацию как состава клиентов, так и спектра предоставляемых им ссуд, то есть услуг, что крайне необходимо в условиях конкуренции [7].

В числе важнейших мероприятий, способствующих совершенствованию кредитных отношений, необходимо выделить следующее:

- прозрачность кредитного рынка и его участников, развитие гарантийных услуг;
- создание взаимоприемлемых условий для сближения банковского капитала с предприятиями реального сектора экономики. В том числе и со стороны государства;
- правильная и точная оценка экономического потенциала региона, позволяющая банкам совершенствоваться и строить свою кредитную политику на основании индивидуального подхода к каждому заемщику.

В заключение еще раз хотелось бы подчеркнуть что кредитная политика коммерческого банка несет в себе объективное начало и одновременно с этим она определяется собственной стратегией и тактикой коммерческого банка то есть несет в себе также субъективное начало что позволяет определить в сущности дуалистическую природу кредитной политики как выражение общегосударственной и индивидуальной политики.

Многие Казахстанские банки осваивают прогрессивные технологии кредитного дела в частности при дальнейшей работе с предоставленными ссудами. Этапы контроля охватывают все важнейшие условия по каждому кредиту в том числе, соответствие плановых и фактических платежей по кредиту оценка изменений финансового положения заемщика; прогнозы относительно сокращения или увеличения потребности клиента в кредитных ресурсах; качество и состояние обеспечение кредита; анализ возможности получения юридических прав на принятие в необходимых случаях судебных действий в отношении обеспечения и выполнения заемщиком обязательств.

Список литературы:

1. Дарунов А.Е. Особенности кредитного процесса в РК// Журнал «Банки Казахстана». - 2016. - №1, - С.10-14.
2. <http://www.nationalbank.kz>
3. <https://kapital.kz>
4. Деньги. Кредит. Банки. / ред. Жуков Е.- М.,2008
5. Финансы, денежное обращение, кредит / под ред. в.к. сенчагова, а. архипова. - М. 2008
6. Зверева А. Банк развития казахстана. Кредитная политика.// Журнал «Банки Казахстана». - 2017. - № 2, С. 24-32.
7. Аканаева Т.А. Денежно-кредитная политика Казахстана в условиях мирового финансового кризиса // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 1-3. – С. 365-368.

ОӘЖ 336.7 (075.8)

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДЕГІ НЕСИЕ САЯСАТЫ

Нурғалиев Н.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада коммерциялық банктердегі несие саясатының түсінігі, оны қалыптастырудағы процесстері, несие саясатының мақсаты мен элементтері, сондай-ақ банктің несие саясатын таңдаудағы ықпал ететін факторлар қарастырылған. Мақалада Қазақстанның коммерциялық банктерінің стратегиясы және несие саясатын өңдеу баяндалады.

Кілт сөздер: банктік жүйе, несиелік саясат, несие стратегиясы, несие қоржыны, 5 си ережесі, несие операциялары.

ОӘЖ 331.5**ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ**

Тулегенова А.У.

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қаласы

Аннотация. Мақалада еңбек нарығы сияқты экономикалық категория ұғымы қарастырылады. Бір жағынан, еңбек нарығы-бұл жұмыс күшіне сұраныс пен ұсынысты қалыптастыру саласы. Еңбек нарығына қатысушылар арасындағы қатынастар экономикада белгілі сұраныс пен ұсыныс заңдарымен реттеледі. Екінші жағынан, еңбек нарығы туралы неғұрлым кеңірек және нақты түсінік экономикалық агенттер арасындағы бәсекелестік нәтижесінде жұмыспен қамтудың белгілі бір мөлшері мен жалақы деңгейі сұраныс пен ұсыныс механизмі арқылы қалыптасатын экономикалық орта болып табылады.

Кілт сөздер. Еңбек өнімділігі, еңбек бөлінісі, еңбек нарығы, әлеуметтік және еңбек қатынастары, еңбек ресурстары, адам әлеуеті, еңбек экономикасы.

Адамзат тарихының тәжірибесі адамның еңбекке деген ең жақсы қызығушылығы, дәлірек айтқанда, оның ұмтылысы тек нарықта, атап айтқанда еңбек нарығында ғана жүзеге асырылатынын көрсетті. Еңбек нарығы-бұл, ең алдымен, жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныс. Әрине, бұл өте ерекше, ерекше нарық деп айтуға болады. Жұмыс күшін реттеу кезінде оны әкімшілік-командалық әдіс ретінде есептеуге болады. Еркін еңбек-бұл тиімді экономиканың негізі.[1]

Еңбек нарығы қатаң жиналып, барынша қабілетті және іскер жұмысшыларды іріктеп алуға тән. Ол жалқау, әлсіз және еңбек ете алмайды. Еңбек нарығы жұмыс күшін толық бағалауды қамтамасыз етеді, оның жылжуына, динамикасына, энергиялығына себеп болып табылады. Нарықта жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныс туралы заң жұмыс істейді, ол еңбекке ақы төлеуді анықтайды. Мұнда жұмыс күшінің сатушылары мен сатып алушылары бар. Жұмысшылар өз жұмыс күшін ұсынады, еңбекке қабілетті сатушылар. Нарық ұжымдары мен бизнесмендер жұмыс күшін сатып алушылар болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, еңбек нарығын тану жұмыс күшінің әлеуметтік-экономикалық табиғатын оның өндіріс жабдықтарымен қосу тәсілін едәуір өзгертеді. Қазір, біздің қоғамда жұмыс күшінің табиғи тауары туралы ғылыми жанжал аяқталды деп айтуға болады. Еңбек нарығы қолданылған жағдайда жұмыс күші тауарға айналды, ал оны ғылыми тәсілмен өндіріс жабдықтарымен біріктіру – сатып алу-сату кезінде жүзеге асырылады.

Еңбек өнімділігі құрылымының екі жағы бар: жұмыс күші немесе еңбекке қабілеттілігі және тұтыну күші немесе тұтыну қабілеті. Еңбек-жұмыс күшінің қызметі, ал тұтыну-тұтыну күшінің қызметі. Осыдан адамда еңбек ету қабілетін, оның ішінде тұтыну қабілетін қалыптастыру туады. [2]

Қазіргі уақытта еңбек нарығында жұмыс күшінің толық динамикасы жүріп жатыр, оның сапалық және сандық құрамы үнемі өзгеріп отырады. Бұл жағдайлар жұмыс күшіне сұраныстың өзгеруін, яғни өндірістің кеңеюін, оның дамуын, жүйелі өзгерістерді жоғары білікті маман-жұмысшыларды талап етеді.

Еңбек нарығы-бұл тауар болып табылатын еңбек ресурстарының нарығы, теңдік бағасы мен осы ресурстардың саны, бір-біріне сұраныс пен ұсыныстың ықпалымен анықталады. Нарықтық агенттер, яғни бизнесмендер мен еңбекке қабілетті адамдар-еңбек нарығында өзара байланысты. Сондықтан еңбек нарығы сұраныс пен ұсыныс тетігі, экономикалық орта немесе халықтың жұмыспен қамтылуының белгілі бір көлемі мен еңбекке ақы төлеу дәрежесі құрылатын бәсекелестік нәтижесінде экономикалық агенттер арасындағы заттай болып табылады.

Еңбек нарығы өндірістің рентабельділігін арттыруға, ғылыми-техникалық прогресті жеделдетуге көмектеседі және бұл ретте еңбекшілердің өмір сүру деңгейін айтарлықтай арттырады. Еңбек нарығы жұмыс орнын және бизнесті таңдауға, өмірлік дағдыны қалыптастыруға, адамның экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етуге жол ашады. Еңбек нарығы ерекше жауапкершілікті, жинақтылықты қажет етеді. Мемлекет әрбір адамға жұмыс орнын дайындау міндетінен айырылады, сондықтан әрбір адам өз еркімен жұмыс орнын таңдай алады. Мемлекеттің еңбекшілер үшін қолайлы жағдайды жүзеге асырумен бірге уақытша жұмыссыз қалған адамдарға әлеуметтік көмекті жүзеге асыру, оларды барынша қолдау және қорғау міндеті. [3]

Бұл адамдардың бейімділігі қоғамдағы жұмыс күшінің нарықтық динамикасын сипаттайды. Нарықтық қатынастары дамыған көптеген елдерде еңбек нарығы әр түрлі топтарда, әсіресе жастар үшін жұмыспен қамтумен жекелеген шараларды жүзеге асырады. Бұл үшін арнайы бағдарламалар қабылданып, жүзеге асырылуда. Осы мақсатта, бизнесмендердің қатысуымен жастар үшін жалақы шығындары бөлінеді және мемлекет жастардың кәсіби мамандануын дайындау бойынша барлық шығындарды өзіне алады.

Еңбек нарығы бірнеше ерекшеліктерге ие. Бұл элементтерді құруға жұмыс күші бар адамдар жатады. Бұл элементтерге психофизиологиялық, әлеуметтік, мәдени, діни, саяси және басқа да адами қасиеттер жатады. Бұл ерекшеліктер адамдардың мүдделеріне, уәждемелеріне, еңбек белсенділігінің дәрежесіне айтарлықтай әсер етеді және еңбек нарығына, оның табиғатына әсер етеді. Барлық басқа өндірістік ресурстардан еңбектің басты айырмашылығы-еңбек адамның өмір сүру формасы, оның өмірлік мақсаттары мен мүдделерін жүзеге асыру нысаны. Еңбек бағасы-ресурсты бағалаудың жабайы түрі ғана емес, сонымен қатар бағасы, өмір сүру құны, әлеуметтік беделі, жұмысшылар мен олардың отбасыларының амандығы. [4]

Еңбек нарығындағы субъектілердің мінез-құлқы ұтымды болады, ол олардың мүдделеріне қол жеткізу және пайда табу мақсатында айқындалады. Еңбек нарығында бұл субъектілердің еркін әрекеті үшін ерекше проблемалар жоқ. Жұмыс берушілер ұсынатын жұмыс орындары мен жұмысшылар ұсынатын жұмыс күші бірдей емес. Жұмыспен қамту саны мен көлемі жұмыс бірлігімен өлшенеді. [5]

Қорытындысында, еңбек нарығы жүйесін қоғамдық қатынастар, серіктестік арасындағы, жұмыс беруші мен қызметкер ұсынады. Еңбек нарығы ұғымының бірнеше анықтамасы бар, яғни еңбек нарығы:

- еңбек нарығындағы жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныс арасындағы экономикалық қатынастардың жиынтығы;
- әр түрлі экономикалық және әлеуметтік мүдделер мен функциялардың қиылысқан жері;

– қызметкерлердің өзара байланысы (кәсіпорын позициялары).

Еңбек нарығын дамытудың басымдығын анықтаған кезде Қазақстан міндетті түрде өз моделін жасауы керек. Осыған байланысты басқа елдер тәжірибесінің маңыздылығын атап өту керек, бірақ экономикалық саясат пен әлеуметтік шаралар менталитетін ескерместен модельдер үлгілері үлкен салдарларға әкелуі мүмкін. Сол кезде шешім қабылдау кезінде міндетті түрде басқа елдердің шешу элементтерін жартылай емес, кешенді түрде енгізу қажет.

Еңбек нарығының конкуренттік жағдайы негізінде халықты жұмыспен қамтудың жаңа тәсілдері мен тетіктері қарастырылады.

Ең бастысы, бұл-халықтың белсенділігін арттыру. Бұл салада мемлекеттік қолдау шаралары жұмыссыздармен және өмір сүру жағдайы нашар азаматтармен қатар, бағдарлама да қызметкерлердің проблемаларын шешуге назар аударады. Әсіресе, ауыл жастары үшін артықшылық берілген,оның ішінде осы бағдарламаларды жүзеге асыру еңбек нарығында мемлекеттік реттеуді түзету қажеттігін көрсетті. «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты бағдарламалық мақаласы Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың белгілі бір міндеттемелерді халықты жұмыспен қамтумен байланысты. [6]

Еңбек нарығы-бұл тауар түрінде жұмыс күшін (адамның еңбекке қабілеттілігі) сатып алу-сатуға байланысты экономикалық қатынастар жүйесі. Еңбек нарығы сөзсіз жоғары білікті еңбек беделінің өсуіне әсер етеді, жұмысшыларға қойылатын талап пен жұмысшылардың еңбек сапасына асып түседі,еңбек нарығының объектілері мен субъектілері арасында берік байланыс туындайды. Нарықтың дамуына байланысты субъектілер, объектілер, конъюнктура және инфрақұрылым сияқты еңбек нарығының элементтері де дамиды және бұл ретте табысты нәтижелер беруге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сындралы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2 қыркүйек 2019 жыл.
2. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан
3. «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар.
4. Асалиев, А.М. Еңбек экономикасы: оқулық. / А.М. Асалиев, В. Б. Бычин, В. Н. Бобков. - М.: Инфра-М, 2018. - 312 б.
5. Вайсбурд, В.А. Еңбек экономикасы: оқу құралы / В.А. Вайсбурд. - М.: Омега-Л, 2018. - 312 б.
6. Нұрсұлтан Назарбаев: Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам 2012 жылғы 10 шілде

УДК 331.5

РЫНОК ТРУДА И ЕГО РОЛЬ В ЭКОНОМИКЕ

Тулегенова А.У.

Западно-Казакхстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: В статье рассматривается понятие такой экономической категории, как рынок труда. С одной стороны, рынок труда — это область формирования спроса и предложения рабочей силы. Отношения между участниками рынка труда регулируются известными в экономике законами спроса и предложения. С

другой стороны, более широкое и точное понятие рынка труда звучит следующим образом экономическая среда, на которой в результате конкуренции между экономическими агентами через механизм спроса и предложения устанавливается определенный объем занятости и уровень оплаты труда.

Ключевые слова: *производительность труда, разделение труда, рынок труда, социально-трудовые отношения, трудовые ресурсы, человеческий потенциал, экономика труда.*

Мазмұны – Содержание

Педагогика

1.	Джонисова Г. Қ. Орта кәсіби оқу орнындағы менеджменттің педагогикалық-психологиялық негізі	4
2.	Набидоллина Ш.С. Современные подходы к формированию профессиональной компетентности выпускников высших учебных заведений	9
3.	Дауесова А. Ж. Бүгінгі қазақ отбасындағы бала тәрбиесінің өзекті мәселелері	13
4.	Жубаналиева Л.У. Математика сабағында критериалды бағалауды қолдану	16
5.	Жумабекова К.А. Мектепке дейінгі ұйымда ата-аналармен қарым-қатынас орнатудың педагогикалық шарттары	21
6.	Жумасейтова А.Е. Мектеп жасына дейінгі балалардың ұсақ қол моторикасын дамытудағы саусақ ойындарының маңызы	26
7.	Кузнецова А.Н., Иргалиев А.С. Педагогические условия формирования речевой компетентности методом диалогового обучения у учащихся 5-9 классов общеобразовательной школы.	30
8.	Муханбетчина А.Г. Балалардың белсенділігін дамытушы орта арқылы қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері	35
9.	Курманалина Ш. Х. Подготовка учителя XXI века в условиях цифровизации образования	41

Тарих - История

10.	Маратов А.Ф., Сулейменова Д.Д. Алаштың арда бір ұлы	47
11.	Едилханова С. А. С. Қондыбайдың ғылыми зерттеулеріндегі өлкетану мәселесі	49
12.	Рамазанов А.К., Құрманалин С.Б. Қазақ интеллигенциясының Қазақстанның Ресейге қосылуының алғы шарттары туралы мәселеге көзқарасы	53
13.	Қайралы Қ.Қ., Рысбеков Т.З. Батыс Қазақстан аймағына жер аударылған халықтардың еңбекке араласуы (1937-1945 ж.ж)	58
14.	Мифтеева Д.М., Любичанковский С. В. Зарождение медицинского и санитарно-эпидемиологического обеспечения населения в Оренбургской губернии в начале XIX в.	63
15.	Аманиязова М., Калменов М.Д. Маңғыстау мен Үстірт жазығының архитектуралық ескерткіштері (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы) (мешіттер кешені мысалында)	70
16.	Гончаров В.Ю., Петрич Л.В. "Организации "народная воля " и "чёрный передел " в контексте преподавания истории России"	74

Филология

17.	Кусаинова Д.Ж., Букаткина М.Н. Роль начального иноязычного образования в становлении полиязычной личности младшего школьника	78
-----	--	----

18.	Остапенко В.Е., Койлыбайева Б.Ж., Ажгереева Д.А. Заимствование как один из источников пополнения словарного состава современных языков	82
19.	Габбасова Г.С. Формирование лингвокраеведческих компетенций на уроках русского языка и литературы	85
20.	Идрискалиева С.К. Использование игровых приемов для закрепления лексики	88
21.	Самситова Л.Х., Тулумбаев В.З. Башкирская лексикография: история современность (предпосылки создания лингвокультурологических словарей)	93
22.	Зулаева В.Д., Шурунгова Б.А. Лексико-грамматические особенности употребления парных слов в общем и частном языкознании	99
23.	Кенжегалиева Д.Р. Особенности перевода субтитров	102
24.	Исанова Л.А. Спонтанная речь как разновидность разговорной речи	106
25.	Ахметова М.К., Маннап Ф.Р. Қиял-ғажайып ертегілеріндегі соматикалық атаулар қолданысы	109
26.	Шекербекова М.С., Абилхайыров Н.З. Мәмлүктер билігі кезіндегі араб әдебиетінің дамуы	114

Экономика

27.	Арыстанов Е.Д., Мансурова М.А., Нурғалиева Ә.М. Основные критерии этапов оценки инвестиционных проектов	119
28.	Изғалиева М.А. Развитие инвестиционной активности Западно-Казахстанской области	121
29.	Изделева А.З., Есеналиев Б.С. Эффективность инвестиции в человеческий капитал	124
30.	Ихсанов Б.К., Богдашкина И.В. Развитие и поддержка малого бизнеса в Республике Казахстан	127
31.	Кенесова А.Т. Роль заработной платы в экономической жизни общества	132
32.	Нурғалиев Н.К. Кредитная политика коммерческого банка на современном этапе	136
33.	Түлегенова А.У. Еңбек нарығының мәні және оның экономикадағы рөлі	140

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». **Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и внизу по 2 см, справа 2,5, слева 2,5 см.** Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:

090000, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Научный журнал Вестник ЗКИТУ

Телефон 50-99-90. E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**
Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**
Scientific journal

*Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных
авторами оригиналов*

Подписано к печати 16.12.2020 г.

Объем 9 п.л.

Тираж 100 экз., Заказ № 16

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ
Тел.: +7 7112 50 09 43, e-mail: wketu@mail.ru

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
090000, Орал қаласы, Нұрсұлтан Назарбаев даңғ., 194

Западно-Казакстанский инновационно-технологический университет,
090000, г.Уральск, пр. Нурсултана Назарбаева, 194